

ڪالاباغ ڊيم

ترتيب: اسلم خواجا

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

ڪالاباغ ڊيم

ترتيب:
اسلم خواجا

ڪتاب پبلشرس ڪراچي

هن ڪتاب جا ليکڪ

جي ايم سيد

شير محمد بلوچ

پيٽرڪ مڪ ڪلي

پيٽر جان مئٽل

قاضي عبدالمجيد

عبدالرسول ميمڻ

حافظ محمد صديق ميمڻ

ابرار قاضي

علي ارسلان / محمد نعمان

ڪتاب نمبر 2

اداري جا سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو	:	ڪالاباغ ڊيم
مرتب	:	اسلم خواجا
پهريون ڇاپو	:	آگسٽ 1998ع
ڇپيندڙ	:	علمي پرنٽرس ڪراچي
	:	فون: 2625254
لي آئوٽ سڀيتنگ	:	الطاف پيرزادو
ڇپائيندڙ	:	ڪتاب پبلشرس
قيمت	:	هڪ سؤ روپيا
ٽائيل	:	Zed Books لنڊن جي ڪتاب
	:	Silenced Rivers جي ٿورن سان.

Book Title: Kala Bagh Dam

Compiled by: Aslam Khwaja

Published by: Kitab Publishers Karachi.

(Title courtesy of Zed Books London)

انتساب

ندين تي راتاهن خلاف هلندڙ
عالمي جدوجهد جي نالي.

فهرست

9	۱- مرتب باران
11	۲- پاڻيءَ جو مسئلو ۽ تاريخي سر منظر
35	۳- پاڻيءَ منجهه پاس
59	۴- سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو مسئلو
78	۵- وڏا دڻر، فني ناڪاميءَ جو ثبوت
100	۶- ڪالاباغ ڊيم - تصوير جو درست رخ
109	۷- ڪالاباغ ڊيم بابت ڪجهه ويچار
129	۸- ڪالاباغ ڊيم ۽ سنڌ ڪيس
152	۹- ڪالاباغ ڊيم ۽ سنڌو ڊيلٽا تي چونڊر نعمان
160	۱۰- ڪالاباغ تي ڊيم
166	۱۱- ضميمو

مرتب پاران

ڪالاباغ ڊيم ذريعي سنڌو تي راتاهي جي ڪوشش ڪيتري پراڻي آهي، انکان پڙهندڙ ڀلي ڀت واقف آهن ۽ هيءُ ڪتاب انجا تاريخي ۽ ٽيڪنيڪي ثبوت ٿو فراهم ڪري. جيتوڻيڪ سنڌ واسي ڪالاباغ ڊيم سميت اٽڪ سنڌ دشمن پاليسين کان مڪمل طور تي واقف آهي پر هڪ تنقيد اڪثر سنڌ واسين تي ٿيندي رهي آهي ته هو پنهنجو ڪيس غير جذباتي بنيادن تي نٿا رکن ۽ پنهنجي خول ۾ محدود آهن. هيءُ ڪتاب انهن ٻنهي تنقيدن جي جواب جي هڪ ننڍڙي ڪوشش آهي. جنهن ۾ نه رڳو ڪالاباغ ڊيم جي حوالي سان سنڌ ڪيس ٽيڪنيڪل بنيادن تي پيش ڪيو ويو آهي پر عالمي سطح تي وڏن ڊيمن ذريعي دريائن تي راتاهن خلاف مزاحمت بابت شامل مضمون اهو ثابت ٿو ڪري دريائي پاڻي کي غير فطري انداز ۾ روڪڻ جا مزاحمتي رڳو سنڌ واسي ئي ناهن.

ادارو پاڻي جي مسئلي ۽ ڊيمن خلاف جدوجهد تي ڪتابن جو هڪ سلسلو شايع ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو پر ان جو دارومدار پڙهندڙن جي موٽ تي هوندو.

سات سلامت

جي - ايم - سيد

پاڻيءَ جو مسئلو ۽ تاريخي پس منظر

سنڌو درياھ جي پاڻي جي ورهاست ۽ منصوبہ بندي:

اهو بين الاقوامي قانون آهي ته جملي درياھن جي پاڻي تي جن ملڪن مان هو لنگهن ٿا، انهن جو حق تسليم ڪيل آهي. سنڌو درياھ ۽ ان سان ملحق مددگار نديون جهڙوڪ چناب، جھلم، راوي، ستلج ۽ بياس موجوده وقت جي ڀارت وارين ايراضين مان ٺڪري سمندر تائين وڃن ٿيون.

(الف) ۲- ۱۹۰۱ع ڌاري انهن درياھن جي پاڻي جي ورهاست بابت، هند سرڪار طرفان هڪ انڊين اريگيشن ڪميشن انهيءَ مقصد لاءِ مقرر ڪئي ويئي، جنهن فيصلو ڪيو ته مٿي ذڪر ڪيل درياھن مان پنجاب سرڪار ۽ سنڌ سرڪار جي رضامنديءَ کان سواءِ ڪوبه پاڻي ڪٿي نه سگهندو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ بمبئي پرڳڻي سان ملحق هئي.

(ب) ان ٺهراءَ ۽ پاليسيءَ کي ۱۹۱۹ع جي گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ ۾ به تسليم ڪيو ويو هو، جنهن موجب فيصلو ٿيل هو ته انهن درياھن جي پاڻي بابت ڪنهن به صوبي طرفان ڪوبه نئون پراجيڪٽ گورنمينٽ آف انڊيا جي منظوريءَ کان سواءِ ٺهي نه ٿي سگھيو.

(ت) سنڌو درياھ ۽ ان سان ملحق مددگار ندين جي پاڻيءَ جي ورهاست جو سوال گھڻو پراڻو هو پر ۱۹۱۹ع کان ان تي زوردار اختلاف شروع ٿيا.

بمبئي سرڪار ۽ پنجاب سرڪار جي وچ ۾ انهيءَ پاڻيءَ جي ورهاست تان اختلاف پيدا ٿيا، جنهن جو احوال ۲ جون ۱۹۲۷ع تي سنڌ سرڪار طرفان سيڪريٽري آف اسٽيٽ ڏي موڪليل لکپڙهه مان پئجي سگھي ٿو. ان مان ڪي مختصر ٽڪر هيٺ ڏجن ٿا ته جيئن مسئلي جي پس منظر بابت پڙهندڙن کي پتو پئجي سگھي ته ڪهڙيءَ طرح اهي اختلاف شروع ٿيا.

(ث) انڊين ڪائون ڪميٽيءَ جي رپورٽ ۱۹۱۹ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي. ان ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي خاص دلچسپي سنڌ جي ايراضيءَ کي ڪجهه جي پوک هيٺ آڻڻ سان هئي، جو ان ۾ مالچسٽر ۽ بمبئيءَ جي ڪجهه ڪارخانن وارن جو هٿ هو.

ان رپورٽ ۾ خاص طور تي ڄاڻايل هو ته پنجاب سرڪار طرفان ڪوبه نئون پراجيڪٽ شروع نه ڪيو وڃي. جيسين سکر بيراج جو ڪم پورو نه ٿئي ۽ جيسين آئيندي سنڌ لاء پاڻيءَ جي ضرورتن جو پتو نه پوي.

(ج) آگسٽ ۱۹۱۹ع ۾ بمبئي سرڪار (جنهن سان سنڌ ملحق هئي) هند سرڪار کي عرضداشت ڪئي ڇاڪاڻ ته هن کان پوءِ جيڪي به پراجيڪٽ پنجاب سرڪار طرفان سندن آباديءَ جي وڌائڻ لاءِ شروع ڪيا ويندا، تن جو اثر سکر وٽان لنگهندڙ پاڻيءَ تي ضرور پوئو آهي، تنهن ڪري بمبئي سرڪار کي پنجاب سرڪار طرفان نون پراجيڪٽن لاءِ گهربل رپورٽ موڪلڻ گهرجي.

(ح) - سيپٽمبر ۱۹۱۹ع تي پنجاب سرڪار ٽل پراجيڪٽ اسڪيم ٺاهڻ لاءِ هند سرڪار کي عرضداشت پيش ڪئي ته ان پراجيڪٽ کي سکر بيراج جي ٺاهڻ تي ترجيح ڏني وڃي. ان اسڪيم موجب پنجاب سرڪار جو، پنجاب جي آبادگارن کي سترنهن لک ڏهه هزار ايڪڙن لاءِ پاڻي مهيا ڪرڻ جو ارادو هو.

(د) - لارڊ چيمسفورڊ، هندستان جي گورنر جنرل، پنجاب جي ان عرضداشت قبولڻ کان انڪار ڪيو ڇاڪاڻ ته ان پراجيڪٽ هيٺ گهٽ قسم جي ايراضي واري زمين آباد ٿيڻ واري هئي. انکان سواءِ هنن کي سکر ۽ ستلج وٽلي پراجيڪٽن جي منظوري سيڪريٽري آف اسٽيٽ کان ملڻ جي اميد هئي، جي سندن نقلي نگاهه موجب وڌيڪ ترجيح ڏيڻ جي لائق هئا.

(ذ) وري ٿورو ترسي، ڪجهه مهينن کان پوءِ، پنجاب سرڪار ٽل پراجيڪٽ اسڪيم کي ٻيهر ترميم ٿيل صورت ۾ هند سرڪار اڳيان پيش ڪيو ۽ ستلج وٽلي پراجيڪٽ جي اسڪيم شروع ڪرڻ کان پوءِ ٽل ۽ حويلي پراجيڪٽن جي شروع ڪرڻ جي منظوري گهري، ان تي هند سرڪار اهي پراجيڪٽ منظور نه ڪيا. مرڳو ڪين چيو ته انهن پراجيڪٽن لاءِ ضروري سروي ۽ ٻيو مواد هٿ ڪري، ڪين موڪلي ڏين. جو ان مان ڪين سکر بيراج تي ٻولندڙ اثر جو اندازو پئجي سگهندو.

(ر) - اپريل ۱۹۴۲ع تي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا سکر بيراج جي کوٽائڻ جي منظوري ڏني. ان تي پنجاب سرڪار اعتراض ورتو ته سندن بيراجن تي سکر بيراج کي ڇو ترجيح ڏني وئي هئي ۽ ان جي آباديءَ لاءِ جيڪي پاڻي جون ڊيوٽيز بمبئي سرڪار طرفان مقرر ڪيون ويون هيون، تن تي به

اعتراف ورتائون. جنهن تي بمبئي سرڪار سبب احتجاج ڪندي، جواب ڏنو ته پنجاب سرڪار سنڌو درياءَ ۽ ان جي مددگار ندين مان پاڻي، جو گهڻو حصو اڳتي وٺي ڇڏيو هو ۽ سندن سبب پراجيڪٽ بيريبيل (دائمي وهندڙ واهن جا) هئا ۽ ٻئي طرف سنڌ ۾ اڃا هڪڙو به پراجيڪٽ شروع نه ڪيو ويو هو. ان موقعي تي بمبئي سرڪار ٿل پراجيڪٽ هي ٺاهڻ تي به اعتراض ورتو. جو ان جي نڪرڻ ڪري ڪين سنڌ جي آباديءَ لاءِ مستقبل ۾ گهريل پاڻي لاءِ گهڻو خطرو نظر آيو ٿي.

(ز) هند سرڪار ٻنهي بمبئي ۽ پنجاب جي سرڪارن جي اعتراضن تي غور ڪيو ۽ سکر بيراج تي آباديءَ لاءِ پاڻي جي ڊيوٽي تي نئين سر غور ڪيو. جنهن صورت ۾ آخري فيصلي لاءِ وقت پهچي چڪو هو. ان ڪري هند سرڪار هڪ اعلان ذريعي ۲۱ آگسٽ ۱۹۲۲ع تي ٻنهي سرڪارن کي پنهنجي فيصلي کان آگاهه ڪيو.

ان ۾ ڄاڻايل هو ته سنڌ وارن کي سکر بيراج ۽ ٻيا پراجيڪٽ ڪوٺائڻ جو پورو حق حاصل هو. تنهنڪري انهن جي لاءِ سنڌ وارن کي گارنٽي ڏيڻ ضروري هئي. ازان سواءِ ان اعلان ۾ اهو به ڄاڻايل هو ته سکر بيراج لاءِ زمين جي آباديءَ واسطي جيڪي پاڻي جون ڊيوٽيون مقرر ڪيل هيون، سي گهڻي غور ۽ فڪر بعد مقرر ڪيل هيون ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ بارش گهٽ پئي ٿي ۽ ان ۾ زير زمين پاڻي جي به قلت هئي. هند سرڪار صاف ظاهر ڪري ڇڏيو ته ان مسئلي کي وري اٽلائڻ جي ڪابه ضرورت نه هئي. ازان سواءِ ان اهو به ڄاڻائي ڇڏيو ته آئيندي سنڌ ۽ پنجاب جو ڪوبه پراجيڪٽ منظور نه ڪيو ويندو، سواءِ ٻي پارٽيءَ کي وقتاڻي اطلاع ڏيڻ ۽ ان بابت ٻنهي جي وچ ۾ قابل قبول فيصلي مهيا ڪرڻ جي.

(س) ان فيصلي کان پوءِ ۱۵ مهينن تائين پنجاب سرڪار ۽ بمبئي سرڪار کان ڪجهه به ان مسئلي بابت لکپڙهه جو پتو پئجي نٿو سگهي، جو ماڻ ٿي وئي.

(ش) سنڌو درياءَ ۽ ان سان ملحق ندين جي پاڻيءَ تي پنهنجي حق چمڪائڻ لاءِ پنجاب سرڪار نومبر ۱۹۲۳ع ۾ وري ٿل پراجيڪٽ جي اجازت لاءِ سوال اٿاريو. هن پيري تجربي خاطر ننڍي واه ڪوٺائڻ جي تجويز ڏني هئائون، جنهن ۾ صرف ۷۵۰ ڪيوسڪ پاڻيءَ جي ضرورت هين. هند سرڪار جي چوڻ تي بمبئي سرڪار ان مسئلي تي غور ڪري رهي هئي ته پنجاب سرڪار

پنهجي عرصداست کان هرو ڏاڻي. سسٽم ۱۹۱۵ع ۾ وري ٻي عرصداست ڪئي. جنهن ۾ مڪمل مل به احڪم مائڻ جي تجويز ڏنل هئي ۽ جائيل هو به اهو به احڪم هو. سو و ڪرڻ وارا هئا ٻئي مهيني ۾ هند سرڪار، پنجاب سرڪار کي بمدي مل به احڪم جي احاطي ڏي. جنهن موجب ۵. ۸. ۸۸ اڪري آباد سڻ وارا هئا، سرويءَ جي موسم ۾ ۸۵ ۲ ڪيوسڪ ٺاهي سڌو درياھ مان وٺڻ جي احاطي ڏنل هئي

اهو اختلاف هلندو رهيو. جڏهن فيبروري ۱۹۲۶ع ۾ لارڊ ريڊنگ جي هند سرڪار. انصاف جي بنياد تي، مجبور ٿي. بمبئي سرڪار جي رويي جي تائيد ۾ هيٺيون فيصلو ڏنو:

(۱) جيسين تائين سکر بيراج اسڪيم مڪمل ٿي. چالو نه ٿي آهي ۽ آئيندي لاءِ سنڌ ۾ دائمي پاڻي ڏيڻ جي ضرورتن بابت پتو نه پيو آهي. ان وقت تائين مل اسڪيم لاءِ گهريل پاڻيءَ جي تجويز کي نئين سر نه آڻايو ويندو.

(۲) جيئن ته ستلج وٺي ڪئنال مان پاڻي جي گهرج جو اڃا پوريءَ طرح پتو ڪونه پيل هو، انهيءَ ڪري بمبئي سرڪار کي حق هو ته سنڌو درياھ ۽ انجي مددگار ندين مان پنجاب جي وڌيڪ پاڻي ڪڍڻ تي اعتراض ڪري سگهي. جيسين تائين ڪو پورو ثبوت مهيا نه ڪيو ويو هو ته انهيءَ ڪري سکر بيراج جي گهريل پاڻيءَ کي خطري جو امڪان هو.

(۳) ان بابت پتو تڏهن پئجي سگهندو جڏهن سنڌو درياھ ۽ انجي مددگار ندين جي ماپ پوري طرح معلوم ٿي سگهي. جنهن لاءِ سر ٿامس وارڊس جي نوٽ مطابق ۱۰ ڊسمبر ۱۹۲۹ع تائين انتظار ڪرڻو هو.

(ص) باوجود انجي به پنجاب سرڪار اعتراض اٿاريندي رهي. ان تي هند سرڪار ان سوال تي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا ڏي فيصلي لاءِ رجوع ڪيو. ان جواب ڏنو ته برٽش سرڪار کي افسوس سان چوڻو پوي ٿو ته پنجاب سرڪار کي مطلع ڪيو وڃي ته ”هن وقت هوءَ سدس درخواست ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهي“.

(ض) ان مان پتو پوندو ته پنجاب سرڪار ابتدا کان وٺي سنڌ کي معمولي پاڻي ڏيڻ لاءِ به تيار نه هئي. جڏهن هند سرڪار، برٽش سرڪار طرفان پنجاب سرڪار کي مٿي ذڪر ڪيل جواب ڏنو. تڏهن لاچار پنجاب سرڪار انهيءَ صورتحال کي تسليم ڪيو.

۱۹۱۵ع کان پوءِ جو عرصو

۱۹۲۵ع تائين سرڪار سراج، سراج وٺي پراجيڪٽ مڪمل ڪئي. آبادي لاءِ باهي ڏيڻ بگا هئا ان وچ ۾ سڪامير، مهاڻو، پنجاب جي وچ ۾ پاڻي جي مسئلي سان اختلاف پيدا ٿيا. حيدرآباد رياست وچ ۾ وڌيڪ پاڻي لاءِ گهر ڪئي، پنجاب سرڪار حويلي پراجيڪٽ لاءِ وڌيڪ پاڻي جي گهر ڪئي. ان مسئلي کي فيصل ڪرڻ لاءِ هند سرڪار "اندرسن ڪاميٽي" مقرر ڪئي، جنهن تي جملي صوبن ۽ رياستن جا عيوضي رکيا ويا ته ان مسئلي تي ٻارئين جي تقاضائن کي مد نظر رکي فيصلو ڪري. اندرسن ڪاميٽي ۱۹ سيپٽمبر ۱۹۲۵ع تي متفق طور پنهنجون سفارشون پيش ڪيون، جن تي هند سرڪار ٺهراءَ ڪري انهن کي منظور ڪيو ۽ سڀني پراجيڪٽن جي پاڻي جي ورهاست لاءِ حدون مقرر ڪيون، جن ۾ سنڌو نديءَ ۽ ان سان ملحق ندين تي مختلف مهينن لاءِ پاڻي جي الايمينٽ منظور ڪيل هئي.

جيتوڻيڪ ڪاميٽيءَ جي تجويز ڪيل ٽرس ۾ ٿل پراجيڪٽ جو ذڪر ڪيل ڪونه هو پر پنجاب سرڪار ڪاميٽيءَ کان ٿل پراجيڪٽ لاءِ وڌيڪ پاڻي منظور ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي.

تاريخي "راءِ ڪميشن" جو قيام:

جنهن صورت ۾ پنجاب سرڪار وڌيڪ پاڻي کڻڻ ۽ بند ٻڌائڻ لاءِ رٿائون تيار ڪندي رهي هئي، انهيءَ ڪري سنڌ سرڪار مجبور ٿي بمبئي سرڪار معرفت ۱۹۲۹ع ۾ هند سرڪار کي عرضداشت ڪئي. بمبئي سرڪار، ۱۹۲۵ع جي انڊيا ائڪٽ مطابق، اها درخواست آخري صورت ۾ هند سرڪار جي گورنر جنرل اگيان ۷ جون ۱۹۴۱ع تي پيش ڪئي ۽ گهر ڪئي ته فيصلي ٿيڻ تائين پنجاب سرڪار جي اهڙن رٿائن تي بندش وڌي وڃي، هن عرضداشت تي غور ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل ۱۱ سيپٽمبر ۱۹۴۱ع تي هڪ ڪميشن مسٽر جسٽس پي. اين راءِ، هاءِ ڪورٽ ڪلڪتي جي چيئرمين هٿ مقرر ڪئي.

"راءِ ڪميشن" فيصلو ڪيو ته پنجاب سرڪار طرفان جيڪي رٿيل پراجيڪٽ وجود ۾ آيل آهن يا وڌيڪ جن لاءِ گهر ڪري رهي هئي، ان مان سنڌ جي آباديءَ کي آپڪلائي جي سيپٽمبر مهيني ۾ نقصان پهچڻ جو انديشو هو. انڪري ڪميشن فيصلو ڪري تجويز ڏني ته ان سوال جي حل لاءِ سنڌ ۾ ٻن نون بيراجن کوٽڻ جي ضرورت هئي، هڪ آب سنڌ ۾ ۽ هڪ لور سنڌ ۾. ڪميشن وڌيڪ اهو به چاڻايو ته جنهن صورت ۾ سنڌ کي انهن بيراجن جي کوٽائڻ لاءِ

سِر جي ضرورت پوڻ واري هئي. تنهنڪري معاوضي طور سنڌ کي انهن سِرهن کي واپس ڏيڻ لاءِ پنجاب سرڪار پن ڪرور روپين جي مدد به ڏني. ڪميٽي انهيءَ سوال تي به سهڻو فيصلو صادر ڪيو ته سنڌ سِرهن لاءِ پاڻي جي کست جي ڪري ضرورت نٿي پوي.

ان تي هند سرڪار مسر ڪراچيءَ راه بهادر ڪوٺا کي. ڪميٽي جي سفارشن جي روشنيءَ ۾ معاهدي جي شرائط طيءَ ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. جن ۱۸ مهينن جي محنت بعد هڪ انٽرڪمميٽ جو مسودو پيش ڪيو. جو هيٺ ڏجي ٿو ان تي ٻنهي ڌرين ۱۸ سيپٽمبر تي صحيحون ڪيون. اها انٽرڪمميٽ پنجاب حڪومت سرڪاري طور ۱۲ آڪٽوبر تي قبول ڪئي. پيسن جي سوال تي ڪجهه گهٽتائي ڪرڻ جي شرطن سان.

هند سرڪار ان انٽرڪمميٽ کي قبولڻ جي منظوري ڏني. ان بعد پنجاب سرڪار تجويز قبول ڪندي. برٽش سرڪار کي صرف رقم گهٽائڻ لاءِ درخواست ڪئي. جنهن تي لڪيٽر هينڊز هئي ته هندستان ورهائجي ويو ۽ هند سرڪار ۽ برٽش سرڪار جو هڪ نڪري ويو. ۽ سنڌ پاڪستان سرڪار جي تسلط هيٺ اچي ويئي. جنهن جي ڪارڪردگي تي ائين چئجي ته پنجاب سرڪار جو فيصلو ڪن اثر هو.

پنجاب ۽ سنڌ هوس جي وچ ۾ سنڌوڏي ۽ پنجاب جي پهن بدس جي پاڻيءَ جي ورهاست جو معاهدو (انٽرڪمميٽ ۱۹45ع)

۱۲- ٺاهه جو دائرو

هي انٽرڪمميٽ سنڌونديءَ جي پاڻي جي سنڌ ۽ پنجاب جي وچ ۾ ورهاست سان تعلق رکي ٿي. پنجاب جي حصي ۾ سنڌونديءَ ۽ ان سان تعلق رکندڙن ندين جو صوبي پنجاب ۽ ڪن ڏيهي رياستن کي ملندڙ پاڻي شمار ٿيندو.

پنجاب جي حصي ۾ ترجيح نمبر ۵ هيٺ تفصيل ۾ ڄاڻايل پاڻي ۽ اتر الهندي سرحدي صوبي جو پاڻي به شمار ٿيندو.

سنڌ جي حصي ۾ ترجيح نمبر ۲، ۳ ۽ ۵ ۾ جيئن هيٺ ڄاڻايل آهي. صوبي سنڌ ۽ خيرپور جو پاڻي شمار ٿيندو.

سنڌ جي پاڻيءَ جو حصو، ترجيح نمبر ۱۱ جو (جيئن هيٺ تفصيل ۾ ڏنل آهي)، اهو صرف برٽش سنڌ لاءِ مخصوص رهندو.

2. مخصوص ڪتابچو

۱. هي ڪتابچو ڪي پوري ڪرڻ لاءِ ترجيحي ڪتابچو ڪرڻ معروضي ڪيو آهي.
ترجيحي ۱- موجوده پاڻيءَ جي کٽڻ جا ڪرڻ هيٺين طرح آهن.
الف. سجند (سجند جون نديون) پهرين ترجيحي سجند جي ندين تي
ب. سوندي. پهرين ترجيحي سوندي درياھ تي ۽ ٻي ترجيحي سجند جي ندين تي.
ترجيحي نمبر II پر پراجيڪٽ ٿيل واھ ڪلاز ۱۱ پر ڄاڻايل آهن.
ترجيحي نمبر III وڌيڪ پاڻي ڏيڻ لاءِ رٿيل پراجيڪٽن سان تعلق رکي ٿي
ترجيحي نمبر IV پاڻيءَ جي استور ڪرڻ يا پوءِ ڏنل الوڪيشن (حصي) سان
تعلق رکي ٿي.
ترجيحي نمبر V جو تعلق بچت پاڻيءَ سان هوندو.
(۲) سواءِ ان حالت جي جنهن لاءِ ٻي طرح ڄاڻايل هوندو گهڻي خاص ترجيحي سبب
ان جي نئين ترجيحي تي فوقيت هوندي.
(۳) ترجيحي نمبر ۱- (موجوده ورهاست بابت).
جنهن پر ۱ اپريل کان ۲۰ سيپٽمبر جو مدو ڄاڻايل هوندو. سواءِ ٻي طرح
ڄاڻايل حالت جي.
(۸) پنجن (پنجاب جون نديون).
هن ترجيحي پر هي ڳالهون داخل هونديون.
(۱) اهي ورهاستون. جي اڳين واھن کي ڏنل هونديون. يعني:
۱- اتر وارا واھ (اڀر ۽ لوئر چناب، اڀر ۽ لوئر جهلم ۽ باري دواب واھ) (اڀر
چناب ۽ اڀر جهلم واھن جي ورهاست پر باقي ذريعي نقصان ٿيل پاڻي).
۲- اڀر باري دواب ڪئنال ۽ ڪشمير ڪئنال.
۳- سرهند ڪئنال.
ب - اهي ورهاستون جي اڳي ان سڌريل واھن کي مليل هونديون. يعني:
۱- سلاج وٺي ڪئنال.
۲- حويلي ڪئنال. پاڪ پٽن لنڪ سميت.

۲- پنجن ڪئنال جن ۾ ائيدو سڌاري جي گنجائش رڪل هوندي

||| انهن ورهاستن کي بحال ڪرڻ جي ندي جي پاڻي ۽ ٻي بهريون حق هوندو. هر سڌونديءَ جي پاڻي تي ڪو به حق نه هوندو. سواءِ انهن پاسن جي نه آهي ورهاستون ڪنهن به ڏهن ميل (الف) ۾ جائيداد ورهاست ۾ وادارو نه ڪيل هوندو سواءِ ان جي جو ترجيح ۱ (ب) لاءِ ||| جي ضرورتن تي مد نظر رهندو هو هجي، جيئن هيٺ ڄاڻايل آهي.

[13] سنڌو درياھ؛

(۱) هن ترجيح ۾ هيٺيون ڏنل ورهاستون شامل آهن؛

۱- ٿل ڪئنال.

۲- سکر بئراج ڪئنال، خيرپور رياست جي ڪئنالن سميت.

[11] ٿل ۽ سکر بئراج ڪئنالن جو سنڌو درياھ ۽ پنجاب جي پنجن درياھن تي هڪجهڙو حق هوندو. ڪنهن به ڏينهن پنجاب کي ترجيح ۱- الف ۾ ڄاڻايل پاڻي کان زياده پاڻي نه ملندو. سواءِ ان صورت جي، جو پاڻي ترجيح نمبر II ||| جي ضروريات کان زياده هوندو.

(۲) مڌو ۱- آڪٽوبر کان ۲۱ مارچ جو، يا جيئن به طرح ڄاڻايل هوندو

الف - پنجن - (پنجاب جون نديون).

[1] هن ترجيح ۾ هيٺيون ڳالهون شامل هونديون؛

۱- اتر ڪئنال (اڀر ۽ لوئر چناب، اڀر ۽ لوئر جهلم ۽ لوئر باري دواب ڪئنال).

۲- اڀر باري دواب ڪئنال ۽ ڪشمير ڪئنال.

۳- سرهند ڪئنال.

[۷] جي ورهاستون پراڻن واهن کي مليل هونديون. يعني؛

[D] ورهاستون، جي اڳي سلج وٺي ڪئنالن کي ڏنل هونديون، جمع ان کي وڌائڻ دائمي واه جي درجي تي اٿڻ جي

[C] ورهاستون، جي اڳي پنجن ۽ حويلي ڪئنالن لاءِ منظور ڪيل

هونديون.

[12] وڌيڪ ورهاستون مسجد ۽ حرماني، ٻي دائمي ڪرڻ لاءِ حبش هڪ B-7 پر هيٺين طرح ڄاڻايل آهي

- (II) مٿي ڄاڻايل الف ب م ورهاستن کي پهرين حق پنجاب جي ندين تي هوندو ۽ ان جو حق سنڌو درياھ جي پاڻي تي نه هوندو
- (III) الف ۽ ب جي ورهاست، مدين ۾ پاڻي جي موجودگي، يا ربيع ۾ پاڻي وٺڻ جي مقدار تي محدود رکي ويندي.
- B- سنڌو درياھ.

(۱) هن ترجيح ۾ ربيع ۾ پاڻي جي ورهاست شامل آهي، جنهن ۾:

۱- آبڪلاڻي واھ، جي سکر بيراج جي نون واھن ۾ سمائيا ويا آهن، انهن جي پاڻيءَ کي ٽن سالن جي گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن ڏھ سالي عرصي جي سراسريءَ تي شمار ڪيو ويندو.

۲- پنجاب جا آبڪلاڻي واھ، جن کي سنڌو درياھن مان بيراجن تي دائمي طرح بند ڪرڻ تبديل ڪيو ويو آهي، انهن جي پاڻيءَ کي ٽن سالن جي گهٽ ۾ گهٽ ڏهن سالن جي عرصي جي سراسريءَ تي شمار ڪيو ويندو.

۳- سکر بيراج ڪئنال، خيرپور رياست جي ڪئنالن سميت.

۴- ٿل ڪئنال، منظور ڪيل حد تائين.

۵- ٿل ڪئنال کي ۶۰۰۰ ڪيوسڪ جي حد تائين پاڻي کڻڻ جي اجازت هوندي.

(II) ۱ کان ۴ ڪلاز ۾ ڏيکاريل ورهاست جي گهٽ ۾ گهٽ ورهاست ٿيل

نمبر C-(۱) ۾ ڄاڻايل آهي.

جيڪڏهن سنڌو درياھ جو پاڻي بمع پنجن جي پاڻيءَ جي ترجيح نمبر (الف) کان گهٽ هوندو انهن واھن جي ورهاستن کان انهن واھن جي ۱-۲ جي ڏيکاريل پاڻي جي الانميٽ ڪار بچيل پاڻي ٿيل [12-1] موجب ڏنو ويندو. جو ۱۵ ڏينهن جي مدي تائين ٻڌل آهي. بشرطيڪ ۱۷ ۲ کان ۸ ۲ (سکر بيراج) جي تاريخ پٽاندڙ سکر بيراج ڪئنال کي برابرائي هوندي سنڌو درياھ جي پاڻي تي ۲۴۰۰۰ ڪيوسڪ جي مقدار تائين.

(الف) ٿل بيراج تي جيستائين پنجاب جا آبڪلاڻي واھ سکر بيراج جي ڪنٽرول هيٺ نه آندا ويا آهن.

(ب) سڃاڻ جي ملءِ ايڪلائي واهن تي سنڌ کي بربرائي هوندي، جيسين تائين هنن کي ويتر ڪنٽرول هيٺ نه آندو ويو آهي.

[III] پاڻيءَ جي کوٽ واري زماني ۾ سڃاڻ کي احسار هوندو ته مل لاءِ سنڌونديءَ جو پاڻي ڪالا باغ وٽان ڪٽب آئي، سرطيتڪ ساڳئي مقدار جيرو پاڻي سڃاڻ جو سڃاڻ واري حصي کان هيٺ سنڌ کي ڏنو ويندو.

[IV] جڏهن سنڌونديءَ جو پاڻي، بمع پنجن جي پاڻيءَ جي، بربرائي الف - ۱ کان وڌيڪ هوندو ۽ تل ۽ سکر بيراج لاءِ مقرر تيل پاڻي کان وڌيڪ هوندو جيئن تيل [1-C] ۾ ڏيکاريل آهي، ڏيکاريل ڪئنال - I - [D] ۽ [1-Z] موجب تل ڪئنال ۾ هزار ڪيوسڪ تائين پاڻي کڻي سگهندو ۽ سکر بيراج ريج لاءِ ۲۴ ڪيوسڪ پاڻي کڻي سگهندو. اهو [V] جي ڏيکاريل پروزين مطابق هوندو. سنڌ ۽ پنجاب جا واه جڏهن ويتر ڪنٽرول هيٺ آندا ويندا ته ان وقت اهي سندن منظور تيل مقدار تائين پاڻي کڻي سگهندا.

[V] سنڌ بيراج ڪئنالن کي پنجن جي واڌو پاڻي تي ترجيح هوندي (۱۰۸) تائين، جيسين تائين الوڪيشن تيل [1-C] جو مقدار پورو هجي تيل - [I] F تائين ڏيکاريل مقدار تائين. ان وقت تائين سکر بيراج ڪئنالن لاءِ ريج واسطي ۲۴۰۰۰ ڪيوسڪ پاڻي کڻي سگهندو، ان کانپوءِ حويلي ۽ پنجن ڪئنالن کي پاڻي ڏنو ويندو، ان جي حد [F-1] ۾ ڏيکاريل آهي.

[VI] ريج ۾ پاڻي جو حساب رکيو ويندو ۽ ڏهن ڏينهن تائين هڪ جيترو بهاريو ويندو ۽ ڪٽيندر جي مهيني ۾ ان جو حساب رکيو ويندو.
(۴) پراڻي نمبر (۲) پراجيڪٽ ڪئنال بابت پرائمري يعني ابتدائي سپلائي مطابق.

۱- جملي پاڻي جي ورهاست پنجاب ۽ سنڌ لاءِ هن پراڻيءَ موجب تفصيلوار تيل [8.II] ۾ ڏيکاريل آهي. اها ورهاست هيئن طرح آهي:
الف، راويءَ جي پاڻي کي علحدہ ڪرڻ ۽ پاڪ پٽن لنگ ۾ گهٽ پاڻي ڪٽب آڻڻ.

ب - گري ڪئنالن بابت ڏيکاريل پاڻيءَ جا حق باڪرا ڪئنالن لاءِ ڪٽب آندا وڃن.

ت - ايڪلائي جي ڏينهن وارا پاڻيءَ جا حق سنڌ جي نون پراجيڪٽ لاءِ ڪٽب آندا وڃن.

ج - پنجاب، سنڌونديءَ مان ايڪلائيءَ جي ڏيهن وارا حق ويتر ڪنٽرول وقت ڪمپ آئي سگهي ٿو

- ۲- ٻيهر درس طرفان ٺاهي صرف مڌن ڪسو وڃي حدن ٺاهي جي موجودگي
محابءَ سنڌ جي الوڪيشن جي بربرائي نمبر ۸ ۽ ۱۸ مطابق هجي
- ۳- حدن ٺاهي بربرائي نمبر ۱۱ جي ضرورت کان گهٽ هجي نه وڌيڪ سٺا،
لاءِ حديو وڃي پنجاب ۽ سنڌ کي پاڻيءَ جي ورهاست سربرائي نمبر ۱
موجب ڏني وڃي.

الف: جڏهن سنڌونديءَ مان پنجاب جا آبڪلائيءَ وارا واه ويتر ڪنٽال هيٺ
بدلايا وڃن، تڏهن سندن حصي ۾ ڄاڻايل مڌي ۾ ٽيبل 11-C موجب پاڻي
ڏنو وڃي.

انهن ٽيبلن ۾ تفاوت ڏينهن جو رکيو وڃي.

اهڙيءَ طرح P.C ۽ S.C خريف الوڪيشنز. پنجاب ۽ سنڌ جي ويتر
ڪنٽرول الوڪيشنز جي موجوده واهن لاءِ مقرر ڪيل آهن. (ٽيبل 1 A ۽ 1.B
مطابق) P 1 پنجاب جي گهرج موجب آهي. سندس موجوده گهرجن مطابق جملي
واهن، R ٽوٽل درياھ جي سڀلاءِ جي ورهاست لاءِ آهي ۽ N 1 ۽ III.1 پنجاب جي
حصي رسيءَ موجب پنجاب ۽ سنڌ جي حقن لاءِ مقرر ٿيل آهي. ٽيبل 11.B ۽ 11.C
مطابق جيئن به مسئلو هجي، پوءِ

سنڌ جو حصو - S پلس N-1 (R-PIS)

پنجاب جو حصو - P 1 پلس N-1 (R-PIS)

(۵) پيريائي نمبر III- پراجيڪٽ ڪئنالس (زائد يا ثانوي سيلائيز لاءِ).

۱- گهٽ ۾ گهٽ ماهوار پاڻيءَ جي ورهاست هن هيٺ بنسبت تفصيلوار بيان
ڪيل آهي. ٽيبل III-B ۾ جنهن ۾ ٽوٽل تفاوت سنڌ ۽ پنجاب جي رٿيل ڪئنالس
مطابق ٽيبل (II-A) جو بيان ڪيل آهي. هيٺينءَ طرح.

سنڌ (A) وڌيڪ يا ثانوي الوڪيشنز سنڌ جي لوور سنڌ ۽ اير سنڌ پراجن
جو ذڪر آهي.

(B) الوڪيشنز سيلابي ايريا، خيرپور ۽ وچ سنڌ جو ذڪر آهي.

پنجاب (A) وڌيڪ الوڪيشنز بلوڪي، سليمانڪي لنگ يا انجي بدلي ۾
قبول ڪيل مارهو ٿيندو.

(I) موڪي پاڻي يا ڪرا ڪئنالس مع گري ڪئنالس سسٽم ۾ ڪئنال ۽ سٽلچ وٺي سيلاب اڀرنا جو دڪرو آهي

۲. برادري نمبر III مان پاڻي جو حوزو ڏهن ڪم ويندو، ڇهن ڪم سي سڃاڻي گهرج کان مٿي هوندو يا سڌ جي الوڪيشنز ۽ پاڻي حد A، I، II، III، ۽ IV الوڪيشنز پنجاهه سڌ جي برادري II کان مٿي هوندو

۳. ڇهن سڌي برادري نمبر III موجب موري، گهرج کان گهٽ هوندو. وڌيڪ سڌ پنجاهه سڌ جي الوڪيشنز جي برادري A، I، II، III، ۽ IV جي ڪم سي ڪاٺو سڌ ۽ پنجاهه جي وچ ۾ ورهايو ويندو حصو رسي موجب، ٻئي عرصي لاءِ ٽيبل (III C) موجب جو ڏهن ڏينهن جي حساب سان ٻيو هوندو. اهڙيءَ طرح سان جتي PA- الوڪيشنز پنجاهه جي موجوده ڪئنالس (مطابق ٽيبل I A ۽ I.B) مع مقرر ٿيل حقن پنجاهه جي ريل وٽان مٿي ٽيبل I I.A-P. پنجاهه جي مقرر ٿيل حقن ٽيبل ڪئنالس (مطابق ٽيبل I I.A) ۽ پنجاهه جي حقيقي گهرجن لاءِ انهي مدي لاءِ جهڙن لاءِ موجوده ڪئنالس جون الوڪيشنز ٿيل آهن.

S.A = الوڪيشنز سڪر بيراج ڪئنالس واڌو مقرر ٿيل حقن نوٽر سڌ ۽ اڀر سڌ بيراج لاءِ مطابق ٽيبل D II ۽ II-A جي. R جملي درياءَ جي سبلائيئر کي موجوده ۽ رٿيل واڌ لاءِ هيٺين طرح ورهايو وڃي

I.N ۽ N = پنجاهه سڌ جي حصن وڌيڪ ۽ ثانوي سبلائيئر کي مير (iii-c) موجب ورهايو ويندو.

سڌ جو حصو S = واڌو [R-P. I SA]

پنجاهه جو حصو S = واڌو [R-P. I SA]

۴. جڏهن به پاڻي جملي مقرر ڪيل سڌ جي ٽن بيراجن جي ڪوٺا کان گهٽ هوندو، ته بلوڪي، سليمانڪي لنڪ يا انجي بدل مرهو ٿيندو ڪي سڌ جي ان ڪتب آندل پاڻيءَ تائين محدود ڪيو ويندو رٿيل ڪئنالس برادري II، موجب يا رورانه گهٽي ۾ گهٽو چوڙ مطابق جيئن ٽيبل I-II-III ڪالمر II ۾ ڄاڻايل آهي، جو به گهٽ هوندو.

۵. هن ڪلاز جي ڪنجائش جو مدار انهن حالتن تي رهندو، جي ڪلاز 1 جي سب ڪلاز ۾ ڄاڻايل هونديون.

۱ - سرمارس نمبر ۱۷ | (پاڻي کي بدن ۾ جمع ڪرڻ يا ان کي ڪاٽڻ ۽ پاڻي ٺوڪڻ جي بابت)

۱ - سب ڪلاز ۲ کان ۵ پاڻي جي ڪڍيل گنجائش تي مدين عمل ۾ آندو ويندو. هيئر سب ڪلاز ۱ جي حالتن ۾ ڄاڻايل هوندو.

۲ - مدين سڌ جن ۾ نون بيراجن ۽ سکر بيراج جي الوڪيشنز جي پاڻي جي ڊگهائي جي مورائي سمجهي ته ان بعد پنجاب کي حق ڏنو ويندو ته سبيل | IV A | ۾ ڄاڻايل پاڻي جي الوڪيشنز ۾ بيان ڪيل پاڻي کي هيٺين طرح ڪتب آڻي.

الف - ٻي الوڪيشن ٿل ڪئنال لاءِ.

ب - ٻي وڌيڪ الوڪيشن بلوڪي. سليمانگي لنڪ يا ان جي بدل ٻي شاخ (مرهو ٽينل) ڪلاز ۳ هيٺ ڏيکاريل شرط مطابق.

ت - ٻي الوڪيشن پنجاب جي موجوده ڪئنالن لاءِ پنجندي.

۳ - سنڌ جي ٽن بيراجن جي رٿيل الوڪيشنز کي پوري ڪرڻ بعد ڪلاز B-2 موجب مٿي ڏيکاريل پنجاب جي ڪتب نه آندل پر حصي ۾ رٿيل پاڻي کي محدود ڪيو ويندو. پريراڻي iii تائين يا گهٽ ۾ گهٽ ڪالز ۳، ٽينل [iii-D] جي ڏنل انگ موجب جيڪا به گهٽ هوندي.

۴ - باوجود ان جي جولاءِ ۽ آگسٽ جي مهينن ۾ لنڪ يا ان جي عيوض قبول ڪيل واه ۾ پاڻي هن پريراڻي ذريعي ڦيرائي سگهيو. بشرطيڪ پريز ڪلاز (۴) ۵ موجب ۱۹۳۰ ڪيوسڪ جي حد تائين پنجاب جي واهن لاءِ يا هائڊرو اليڪٽرڪ پاور جي ڪم لاءِ هجي، ان حالت ۾ پاڻي کي بجاءِ پنجاب مان وهائڻ جي سلسلي مان وهائي سگهيو.

۵ - سنڌ جي ٻن نون بيراجن ۽ سکر بيراج لاءِ منظور ٿيل پاڻي جي پوري ڪرڻ بعد پنجاب کي حق هوندو ته پاڻي کي بدن ۾ جمع ڪري. جيئن ڪلاز ۲ ۾ ڄاڻايل آهي. سندن ڄاڻايل مقدار جي پاڻي کي انهي گڏ ڪيل پاڻي مان حسب ضرورت ڪتب آڻي. اهڙيءَ طرح پريراڻي ۽ هيٺ موڪلي الوڪيشنز ۾ ڄاڻايل ڪم لاءِ شمار نه ڪيو ويندو.

۶ - پنجاب واسطي سندن رٿيل واهن لاءِ جيئن ڪلاز II ۽ (2) ۾ ڏيکاريل پريراڻي III ۽ IV ڄاڻايل آهي. هيٺن شرطن موجب پاڻي کڻي سگهيو.

الف. ۱۹۴۵ع کان اڳ يا سنڌ جي ٻنهي سراجن جي مڪمل ٿيڻ کان اڳ (حڪومتي رڪارڊ ۾ هوندو) سواءِ سڀ ڪلاز هٿ ڄاڻايل ٿيڻ جي ڪوبه ٻاڻي نٿي ٿي سگهي.

ب. حساب جي هٿس رسييل واه لاءِ ۱۹۴۵ع کان ۱۹۵۷ع تائين ٻاڻي نٿي ٿي سگهي.

۱- پنجاب جا ريل واه، جيڪي پريرائي II پر ڄاڻايل هوندا.

۲- باڪرا ڏنر وٽان سواءِ پهرين جولاءِ کان ۳۰ سيپٽمبر تائين.

۳- ڏيان گرم يا ٻين ندين بندن مان بند ڪيل ٻاڻي جولاءِ ۽ آگسٽ ۾. سکر جي ٻاڻي جي حساب موجب ٻاڻي سب ڪلاز II موجب سنڌ لاءِ ڪئي سگهي.

ت. ۱۹۵۷ع کان پوءِ ڏيان گرم ڏنر يا ٻين ندين بندن جو ٻاڻي (سکر تاريخ مطابق) جولاءِ ۽ آگسٽ لاءِ سنڌ واسطي ٻاڻي ڏنو ويندو.

ث- پنجاب ڪنهن به وقت بسنت ڪئنال اسڪيم سون رسما ندين يا ان جي لنگه ڪيل ڏنر مان ٺاهي سگهي ٿو. بشرطيڪ انهن ٻنهي بندن ۾ گڏ ڪيل ٻاڻي پنج لک ايڪڙ فوٽن کان مٿي نه هوندو يا سنڌو ان اسڪيم لاءِ درياءُ مان ٻاڻي نه کنيو ويندو. بشرطيڪ (سکر جي تاريخن مطابق) جولاءِ ۽ آگسٽ جي مهينن کان سواءِ جيڪڏهن ان ٻاڻي جي ڪٽڻ سبب سنڌ جي آبڪلاڻي جي واهن يا سنڌ جي نون بيراجن ۾ ٻاڻي ٿيل (الف-II) پر ڄاڻايل حد کان گهٽ نه ٿي ويندو.

۷- پريرائي نمبر ۵ (واڌو سڀلاءِ بابت):

۱- ڪلاز ۱۲ پر ڄاڻايل مدي مطابق ڪنهن به ڌر کي حق هوندو ته پريرائي ۱ کان ۴ تائين ڪنهن به واه يا بند مان ان جي مقدار جي حد تائين واڌو ٻاڻي پنهنجي مقرر ڪيل مقدار موجب ڪشي سگهي، پر ان نموني ڪتب آندل ٻاڻي کي آڻيندي لاءِ حق طور ڪتب نه آندو ويندو. ان سبب ڪلاز پر ڄاڻايل وڌيڪ ٻاڻي صرف ٻي ڌر جي اجازت سان ڪتب آڻي سگهيو. اها اجازت جيترو جلد ٿي سگهندي، ڏني ويندي. ان کان ٻي ڌر انڪار صرف تڏهن ڪندي، جڏهن ان جي راءِ موجب اهڙي طرح واڌو ڪيل ٻاڻي سندس فائدي کي نقصان پهچائيندو.

۲- ڪلاز ۱۲ پر ڄاڻايل مدي جي گذرڻ کان پوءِ واڌو ٻاڻي بمع ڪتب آندل سب ڪلاز (۱) جي، ٻنهي ڌرين جي ملڪيت ٿيندو. جيئن ٿيل [7.A] پر ڄاڻايل هوندو. ان کان پوءِ هر ڪا ڌر کي پراجيڪٽ تيار ڪري، ٻي ڌر جي اجازت

سان ڪا اٿي سگھي ٿي در کي اهرن پراجيڪس ٺاهڻ تي اعتراض جو حق هوندو. ان حالت ۾ حد هن اهو ثابت ڪري سگھي ته اهرن پراجيڪس ٺاهڻ ڪري هن انگريزست موجب سڌن حصن کي نقصان رسڻ جو نديسو ٿي.

۳- هن ڪلاز موجب پاڻي جي ورهاست هيٺين طرح ڪئي ويندي:

|| سنڌو درياھ مان غازي گھاٽ وٽان (غازي گھاٽ تي ماپ سيل پاڻي مطابق) نقصان ۽ واڌاري جي حساب کان پوءِ، واڌو پاڻي وٺي سگھيو.

(الف) موجوده حق غازي گھاٽ ۽ ملڻ ڪوٽ وٽ (ٽيبل V.B، ڪالمر ii مطابق).

(ب) - سکر بيراج جي واهن، سنڌ جي نون بيراجن، وچ سنڌ جي آبڪلاڻي واهن ۽ وچ سنڌ ۽ خيرپور جي سيلابي ايراضي (ٽيبل V.C موجب) لاء پاڻي.

(ت) - ٿل پراجيڪٽ لاء منظور ٿيل پاڻي، ٽيبل V.B موجب حقيقي طرح گهريل پاڻي کان سواءِ ۷۵ سيڪڙو هن واڌو پاڻي جو سنڌ جو حصو شمار ڪيو ويندو. غازي گھاٽ کان گهو بيراج تائين آندل پاڻي جو.

(ii) - پنجاب جي پنجن ندين جي پنجن وٽ ماپيل پاڻي جي واڌو حصي کي هيٺين طرح ورهايو ويندو:

(الف) - موجوده پنجاب ڪئنالن جا حق (جيئن ٽيبل نمبر 2.B جي ڪالمر ۲ موجب ڄاڻايل آهي) سواءِ ان وقت جي پاڻي ورهائڻ واري اصلي حقيقت جي.

(ب) - پنجن وٽ پنجاب پراجيڪٽس لاء منظور ٿيل پاڻي (ٽيبل نمبر V B جي ڪالمر ۱-۵ مطابق) ۽ بندن لاء گهريل پاڻي (۱ ڪلاز مطابق) سواءِ ان وقت جي گهٽتائيءَ جي.

ان کان پوءِ پنجاب جي پنجن ندين جا پنجن وٽ پنجاب ۽ سنڌ لاء ٽيبل نمبر (7.A) موجب واڌو پاڻي جا حصا مقرر ڪيا ويندا. پر اهي حصا پنجن وٽ اهڙي حساب سان مقرر ڪيا ويندا، جو سنڌو درياھ مان سڀ ڪلاز (۱) - ۲ موجب هر هڪ پارٽيءَ کي واڌو پاڻي جي ٽوٽل حصي رسي پري راتي نمبر ۵ موجب ملندي.

۴- سڀ ڪلاز SUPRO (C) موجب ڌرين جي اختلاف جي حالت ۾ معاملو ٽين ڌر جي فيصلي لاءِ موڪليو ويندو، جيئن ۱۷ - ڪلاز موجب ڄاڻايل آهي.

(۸) ايڪلاڻي جي واهن جا حق

(۱) ايڪلاڻي جا واه، درياھ جي لاهل موڪل حصو نه ٿي سگھن. هو ڪنهن حوالن کي حق آهي ايڪلاڻي واهن جي سڄي حوالو ڪڍائڻ وٺڻ ٿي ڪنهن لاءِ وڌائي نه ويندي. جيڪڏهن ٽائين ڪو آهي واه وٽ (بئراج) جي ڪنٽرول هيٺ آهن. انهن ۾ وڌيڪ پاڻي نه ڇڏيو ويندو. ڪنهن بهن جي گھربل ليول برقرار رکي وڃي.

(۲) حدن ايڪلاڻي واه ويتر ڪنٽرول هيٺ آندا ويندا. نه انهن جي پاڻي جي ورهاست هيٺين طرح ڪئي ويندي:

(الف) خريف جي موسم ۾ پريواري نمبر ii موجب

i | اپريل، مئي ۽ جون مهينن ۾، ڏهن سالن ۾ هنن واهن جي ڪل پاڻي جي سراسري حساب موجب، هن انگريمنيٽ جي تاريخ کان.

ii | سيپٽمبر ۽ آڪٽوبر مهينن جون سيلائيز ڏهن سالن جي سراسري حساب موجب، هن انگريمنيٽ جي تاريخ کان.

iii | جولاءِ ۽ آگسٽ جي مهينن ۾، انهن واهن لاءِ پوري منظور ٿيل پاڻي

موجب.

(ب) ربيع جي موسم ۾ (نومبر کان مارچ تائين) پريواري نمبر i موجب.

i | ان وقت ۾ جڏهن درياھ جو وهڪرو سکر بئراج ۽ ٽل واه جي گھرج کان گھٽ هجي، ته سيلائيز گذريل ٽن سالن جي سراسري موجب ڏنيون وڃن جڏهن پاڻي گھٽ هجي ته ان موجب ڏنو وڃي. هن انگريمنيٽ جي تاريخ کان.

ii | ٻئي عرصي ۾ گذريل ڏهن سالن جي سراسري وهڪري موجب هن انگريمنيٽ جي تاريخ کان سيلائيز ڏنيون وڃن.

iii | وڌيڪ سيلائيز، مستقبل جي پراجيڪشن لاءِ هر هڪ ڌر جي مقرر ڪيل حصي جي واڌو سيلائيز مان، جي ورهائين وڃن. آهي پريواري نمبر ۷ ۾ سمار ڪيون.

(۹) پاڻيءَ جي ورهاست جي حصي رسيءَ لاءِ قانون:

۱ - (الف) حصي رسيءَ جي ورهاست پريواري نمبر ۱ کان ۱۷ تائين مقرر ڪيل ڪشادن ۽ انجي تبديلين کان ڪئي ويندي.

(ب) پنجاب سرڪار، سنڌ کي پريواري نمبر ۱ کان ۱۷ تائين جو پاڻي ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ جوابدار هوندي.

جيڪڏهن صاحب سرڪار. سنڌ جي حق واري ماڻي مان زياده ماڻي ڪتب آڻي يا بند ۾ ماڻي ڪنو ڪري نه اها وريو ماڻي جو مقدار پهچي حصي مان سنڌ کي مهيا ڪري ڏيندي اهو ماڻي، جو اسرو مقدار صاحب سرڪار ۾ مهيا جي اندر سنڌ جي حق موجب مهيا ڪري ڏيندي، ان جيڪو تان ڏيندي، حڪم آسانيءَ سان ميسر ٿي سگهندو.

(ب) سنڌ طرفان جيڪڏهن ان وقت پاڻي سمنڊ ۾ موڪليو ويو هجي، حڪم اهو ڪتب اچي سگهي ها، ته انگريزي موجب اهو پاڻي سنڌ جي حصي ۾ شمار ڪيو ويندو، ان بابت سنڌ کي ڪايت ڪرڻ جو حق نه هوندو، جو نه ان پاڻي کي ڪتب آڻي سگهجي ها.

۲- (الف) پرياتي نمبر ۵ موجب وڌيڪ پاڻي جو حصو پنجاب کي غاري گهاٽ وٽان سنڌو درياهه جي سڀلائيڙ ۽ پنجند وٽان ڏنو ويندو ۽ سنڌ جي سڀلائيڙ پنجند وٽان پڇن درياڻي مان گڏو پيراج وٽ ڏني ويندي

(ب) جيڪڏهن پنجاب پهچي حصي کان وڌيڪ پاڻي ڪنو هوندو ته سنڌ کي اوترو پاڻي، سنڌ جي راه موجب، ۱۵ ڏينهن کان ٻن مهينن جي اندر موٽائي ڏنو ويندو.

(۱۰) پاڻيءَ جي ورهاست حصي رسي مطابق،

هر ڪا ڌر، ڪنهن به واھ مان سندس مقرر ڪيل حد يا قبول ڪيل مقدار تائين، اهو پاڻي ڪتب آڻيندي، جنهنجو ان کي حق هوندو، هيٺينءَ طرح وڌيڪ پرويزنس ماتحت:

(الف) پنجاب جي الايمينٽ انجي واھن لاءِ پرياتي ا ڪاڻ ۱۷ تائين پنجند وٽ، سنڌو درياهه مان نه ڪٽي ويندي.

(ب) جڏهن پاڻيءَ جي سڀلائيڙ سنڌ جي پراجيڪٽ ڪئنال لاءِ ۱۱ ۽ ۱۱۱ موجب پوريون نه هونديون، ته پنجاب سندس موجوده واھن جي پرياتي نمبر آ يا ان جي لاڳو واھن جو پاڻي تبديل نه ڪندو پر جڏهن درياهه ۾ پاڻي سنڌ جي پيراجن جي ضرورتن کان زياده هوندو ته پنجاب جي موجوده واھن جي آلات ٽيل پاڻيءَ کي تبديل ڪري، ان جي رٿيل واھن لاءِ ڪتب آڻي سگهندو. بشرطيڪ انهيءَ زماني ۾ ڏيکاريل زياده پاڻيءَ لاءِ سنڌ جي منظوري ورتي هوندي.

(ت) اهڙي ڪا به تبديلي پنجاب جي پراجيڪٽ ڪئنالن وچ ۾ ڪوب واري عرصي تائين ستلج ۽ بياس جي پاڻي تائين محدود رهندي.

||| سند جي ٻن سوراخن جي ڪوٺا واري زماني ۾ سوراخڪند ڪٽائڻ جي به
ڪتب آندل ماڻي يا روڙاءِ گهڻي ۾ گهڻي ڪٽيل ماڻي جي ورهاست ٿيل نمبر ۱۱۱۱
جي ڪالمر ۲ موجب ڪري سگهجي

||| ٻئي وقت ۾ سوراخڪند ڪٽائڻ ۽ بدن واري محفوظ ماڻي، باب
هٿين ڪمن جي تعمير جي بحال ڪري قبول ڪيو ويو آهي

۱- سند الف، هڪ بيراج سنڌو درياھ مٿان اتر سند ۾ تعمير ڪرايو ويندو.
جنهن جي واھن جي پاڻي جو مقدار ۴۰ هزار ڪيوسڪ فوٽ هوندو.

ب، هڪ بيراج سنڌو درياھ جي مٿان لوئر سنڌ ۾ تعمير ڪرايو ويندو. جنهن جي
واھن جو پاڻي ۴۷۰۰۰ ڪيوسڪ فوٽ هوندو.

ت، سکر بيراج مان سيلابي زمين جي پاڻي ڏيڻ لاءِ ۲۰۰۰ ڪيوسڪ فوٽن جا واھ
کوٽايا ويندا.

۲- پنجاب الف، هڪ لنڪ (يا لنڪون) جنهن جي جملي پاڻي جو مقدار ۱۹۳۰۰
ڪيوسڪ فوٽ هوندو. جناب ۽ راوي مان ستلج تائين کوٽڻ جي اجازت
هوندي.

ب، باڪرا ڊيم ٺاهڻ جي اجازت هوندي. جنهن ۾ ۲۵ لک ايڪڙ پاڻي اسٽور ٿي
سگهيو.

ت، ڏيان گرم ڊئم جي اجازت هوندي جنهن ۾ ۲۵ لک ايڪڙ فوٽ پاڻي اسٽور
ڪري سگهيو.

ث، پنجاب جي درياھن تي چار ننڍا بند هيٺين طرح پاڻي ڪٽي ڪرڻ لاءِ لهرائڻ
جي اجازت هوندي.

ٽي بند، راوي نديءَ تي (جمع ڏيکھ جي) ٽوٽل ۱۰۲۸۵۲۰ ايڪڙ فوٽ جا،
۽ ووار ڍنڍ تي هڪ بند، جنهن ۾ جملي پاڻي ۲۲۴۰۰۰ ايڪڙ فوٽ ڪٽي ڪري
سگهيو. جنهن مان ۱۴۲۴۵۲۰ ايڪڙ فوٽ ڏيکھ بند کي ڪٽيو ته جملي پاڻي
۹۲۸۰۰۰ وڃي بيهندو.

ج، باڪرا ڪٽائڻ جي کوٽائڻ جي منظوري هوندي. جن جي پاڻيءَ جو مقدار
۱۲۰۰۰ ڪيوسڪ هوندو.

ح، ٿل واھ ۾ خريف جي موسم ۾ وڌيڪ ۱۰۰۰۰ ڪيوسڪ پاڻي ڪٽڻ جي اجازت
هوندي.

۱. سبب ۽ ۲. ڪلاز ۽ ۳. ڪلاز جي اجازت ۽ ۴. ڪلاز جي اجازت جو مقدار
۱۲. ڪلاز ۽ ۱۳. ڪلاز جو مقدار ۽ ۱۴. ڪلاز جي اجازت جي اجازت
هوندي. جن ۾ ۵ لک ايڪڙ فٽ پاڻي ڪڍڻو ڪري سگهيو

۲. ڪلاز جي ۱. ڪلاز جي اجازت ۽ ۲. ڪلاز جي اجازت جو مقدار ۽ ۳. ڪلاز جي اجازت جو مقدار
سگهڻي جي ۴. ڪلاز جي اجازت ۽ ۵. ڪلاز جي اجازت جو مقدار ۽ ۶. ڪلاز جي اجازت جو مقدار
بابت ڪندي ته اهڙي طرح ڪوتابل واهن جي ڪري سندن واهن تي ان
موٽو آهي ۽ جنهن ڪري سندن پراجيڪٽن کي نقصان پهچڻ جو اندڻو آهي
بشرطيڪ پنجاب کي پنهنجن سندن جم ۽ ڪراچي ۽ ۵ لک ايڪڙ فوٽ کان مٿي
پاڻي ڪڍڻو ڪرائي سگهڻ جو حق نه هوندو.

۳. سبب ڪلاز (۲) بنسبت اختلاف جي حالت ۾ معاملو ٿيا ڪڙ امانت واري
ڪميٽيءَ کي ۱۷ ڪلاز موجب موڪليو ويندو.

(۱۲) مستقبل جي پراجيڪٽ بابت

(i) ڪي به نوان ڪم. ڪلاز ۲ يا انجي ترميم بابت پرائڻ واهن جي پاڻيءَ
وڌائڻ بابت هوندا. سي ڪا به پارٽي، ٻي پارٽي جي اجازت ڪانسواءِ ڪرائي نه
سگهندي. جيستائين سنڌ جي پنهنجن پراجيڪٽن کي ڏهه سال نه گذريا آهن يا انهن
مان پهرئين پراجيڪٽ کي ويهه سال نه گذريا آهن. بشرطيڪ

(الف) ننڍا پراجيڪٽ. جن ۾ پاڻيءَ جي ڪٽي ڪرڻ جو مقدار اڌ ملين ايڪڙ
فوٽ کان گهٽ هوندو يا واه جي پاڻي ڪٽڻ جو مقدار ۱۵۰۰ ڪيوسڪ
هوندو. اهي ڪا به پارٽي ٻئي پارٽيءَ جي اجازت سان ڪرائي سگهندي.

(ب) جيسين تائين سنڌ جا نوان پراجيڪٽ نه ٿيا آهن. ان وقت تائين ڪوبه بند نه
ٻڌايو ويندو يا واهن ذريعي پاڻي ڪٽڻ جو بندوبست نه ڪيو ويندو. سيپٽمبر
مهيني ۾ سکر جي تاريخ مطابق.

(ث) ڪلاز ۲ ۽ ۳ جي سبب ڪلاز ۲ جي پابندي ماتحت پنجاب کي اجازت هوندي
ته هڪ پراجيڪٽ سڌو درياهه تي غازي گهاٽ کان مٿان ڪٽائي سگهي. جهججي
پاڻيءَ جو مقدار ۲۰۰۰۰ ڪيوسڪ هوندو.

(ii) ڪوبه وڌيڪ پاڻي. جو مٿي ذڪر ڪيل ڪلاز ۱ موجب ڪيو ويندو.
اهو انهيءَ پارٽيءَ جي پريزائڻي نمبر ۵ موجب منظور ٿيل پاڻيءَ مان ڪيو ويندو.

(۱۲) سنڌ جي نان پيريٽل (غير دائمي) ڪئنالن بابت

سنڌ جي سکر ميراج جي غير دائمي واهن يا سنڌ جي ٻن سوراھن مان واهن کي اپريل جي مهينن ۾ هفتن کان ٽولس وٺندو ۱۶ ٽن ۲۱ ڪمپوز ٺاهي ڪيل رکيو. جيڪڏهن سنڌ ۽ حويلي ڪئنالس جي ٺاهڻ ۲۵، ۲۶، ۲۴ (ب) اندر ڪاميٽي رپورٽ ۾ ڄاڻايل آهي (واليوم نمبر ۱) ۽ ٻي ڪري سنڌ ڪو نه وڌيڪ ٺاهي ڪرڻ جو حق ڪو نه ٿي سگهي. جنهن ڪري سنڌ وٽي ڪئنالس جي موجوده حقن کي نقصان رسڻ جو انديشو هجي.

(۱۴) فلوفي ۽ فريشيت جي ورهاست جا حق

۱- باوجود انجي جو اليوڪيشنز پريذائونٽ نمبر ۱ موجب ٺاهيا آهن يا نه، پنجاب کي حق هوندو ته باڪرا رزروائر ۾ ٺاهي نومبر، فيبروري، مارچ، اپريل ۾ ڪڍو ڪري سگهندو. جڏهن گڏيل وهڪرو سنڌ ۽ ٻياس ندين جو ۱۹ ڪيوسڪ کان گهٽ هوندو ۽ ڊسمبر ۽ جنوري جي مهينن ۾ ٻنهي ندين جو گڏيل وهڪرو ۱۷۰۰ ڪيوسڪ کان گهٽ هوندو، انهيءَ مقصد واسطي سنڌ ڊسچارج کي باڪرا وٽ ٻيج ڊوپر ۽ ٻياس کي منڊي ندين وٽ اسٽوريج ڪرڻ جو حق هوندو.

۲- پنجاب طرفان جڏهن ٻيا رزروائر يا اسٽوريج تعمير ڪيا ويندا ته انهن اسٽوريجز ڪري سنڌ جي حقن کي نقصان پهچڻ جو خيال رکيو ويندو.

۳- پنجاب ۽ سنڌ کي حق هوندا ته ۱- جنوري کان ۲۱ مارچ (پنجاب تاريخون) تائين پاڻي اسٽور ڪري يا وهندڙ پاڻي ڪتب آڻي پنهنجي واهن لاءِ ۵۰ فريشيت پاڻي جو ٽيڪ آف پائٽ کان شمار ڪيو ويندو.

فريشيت پاڻي جي معنيٰ اها آهي ته جملي پاڻي، جو سنڌ ۽ پنجاب جي گهريل پاڻيءَ پريذائونٽ نمبر (I.B.B) کان مٿي هوندو.

۴- پنجاب کي حق هوندو ته ڪنهن به وقت جڏهن ضرورت پوي ته ڊيورنل اسٽوريج ڪري، ۲۴ ڪلاڪن جي اليڪٽريڪل لوڊ جي تبديل مطابق هر ٽولل مقدار ڊسچارج ڪيل پاڻي جو رزروائر کان هر هڪ ۲۴ ڪلاڪن اندر رزروائر کان داخل ٿيڻ جي وقت کان گهٽ نه هوندو. بشرطيڪ اهڙيءَ طرح اسٽوريج ڪيل پاڻي انٽرسيٽ موجب اسٽوريج ڪرڻ جي خلاف نه هوندو.

۵- سڀ ڪلاز نمبر ۲ - SUPRC) بابت جيڪڏهن ڪو اختلاف ٿي پيو ته ان کي ۱۷ ڪلاز موجب امانت لاءِ موڪليو.

(۱۵) اليوڪيشنز ترميم يا تبديل ٿي نه سگهنديون.

هن انگريست مطابق ڪيل الومڪيسو قوم سر نه ٿي سگهنديون يا اهڙيءَ طرح تبديل نه ڪيون وينديون. ٻنهي پارٽين جي خاص قبول ٿان سواءِ (۱۶) درياهه جي ڏيڻا وغيره.

درياهه جي وهڪري جون پوريون مانيون سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل آمد. هيٺ موري سدوست سان لائين جي سموليت سان سنڌ ۽ پنجاب ۾ جديد اوزارن جي ذريعي پاڻي جي وهڪري جي جاين تي ڪيون وينديون. انهيءَ مقصد واسطي هڪ يا وڌيڪ نگهبان رڪن لاءِ سنڌ کي پنجاب طرفان اجازت ڏني ويندي. ته اها هر هڪ هنڌ تي نڪرين يا ميدانن تي چونڊيل جڳهين کي مقرر ڪري سگهي ٿي اهڙيءَ طرح هڪ يا وڌيڪ نگهبان پنجاب کي سنڌ ۾ رڪن جي اجازت هوندي ۽ اهي پنجاب سهجي مرضي موجب چوڪيل جڳهين تي رکندو. اهڙا نگهبان، گڏجي با حدا جدا، جيئن کين مناسب نظر اچي. ميون ۽ ڇيڪ جون مانيون وٺندا. اهي تڏهن صحيح سمجهيون وينديون، جڏهن انهن تي ٻنهي پارٽين طرفان صحيح ٿيل هونديون.

۲- ندين، ڪئنالس ۽ اسٽوريجز جي گيج (گز) ۽ ڊسچارج ڏيڻا، ٻنهي پارٽين کي جلد ۽ قبول ڪيل وقت تي مهيا ڪئي ويندي.

۳- جتي به وقت جو مدو مقرر ڪيو ويو آهي، هن قبوليت جي انگن مطابق اهي انگ تجربتي حاصل ڪرڻ بعد ٻنهي پارٽين جي منظوريءَ سان تبديل ٿي سگهندا.

۴- جڏهن به پاڻي جي گهٽتائي يا واڌ جا انگ اکر هن قبوليت جي پورائيءَ لاءِ گهربل هوندا ته اهي انگ تجربتي حاصل ٿيڻ بعد ٻنهي پارٽين جي قبوليت سان فيصلو ڪيا ويندا.

۵- ڪوبه اختلاف جنهن لاءِ امالت جو انتظام ڪيو ويو آهي. ڪلاز ۱۴ جي (۱۴) ۱۱ (۲) - ۱۴ (۲) ۽ ۱۶ مطابق ان کي هند سرڪار طرفان مقرر ڪيل امن جي سپرد ڪيو ويندو، جنهن جو فيصلو ٻنهي پارٽين کي قبول ڪرڻو پوندو ۽ ان فيصلي مطابق هلڻ لاءِ ٻڌل هوندا.

۱- هيءَ قبوليت سڀي ڪلارر (فمرن) تي مدار رکي ٿي معاوضي فيصل ٿيڻ تي ڪلاز ۲-۴-۵ گراب ڪوسلا ميحورن ۾ ميجروري ۱۹۴۵ع يا ٻي ڪنهن طريقي تي جو ٻنهي ڌرين کي قبول هوندو.

هن انگريزمني تي هٿن عملدارن جون صحيحون هيون
جي ايل گرنٽ اي - ايل - يرونيرو
چيف انجنيئر سنڌ سيڪريٽري پنجاب حڪومت

ايڇ - ايڇ - هيڪ، چيف انجنيئر پنجاب

۲۸ سيپٽمبر ۱۹۴۵ع

(نوٽ)

هن انگريزمني ۾ هٿيون ڄاڻايل ٽيبلون اختصار خاطر بهش نه ڪيون
ويون آهن.

ٽيبل نمبر ۱ الف - ب - ت - ث - ج

ٽيبل نمبر ۲ الف - ب - ت - ث

ٽيبل نمبر ۳ الف - ب - ت - ث

ٽيبل نمبر ۴ الف - ب - ت - ث

ان بعد مسٽر پريٽرو، سيڪريٽري پنجاب سرڪار، پبلڪ ورڪس ۽
ارميشن سنڌ جي فنانس ڊپارٽمينٽ جي سيڪريٽريءَ تي ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۴۵ع تي
قبوليت جو خط موڪليو.

اڌ مٿي ڏيکاري آيو آهيان ته هندستان جي ورهاڱي بعد اسان پاڪستان
سرڪار جي ماتحت ٿياسون، جنهن تي مهاجر، پنجابي سامراج قائم ٿيو، جن
پهرين بنگال جي اڪثريت گهٽائي ۽ مغربي پاڪستان کي ون يونٽ ۾ آندو ۽ ان
کان پوءِ هٿيون حالتون پيدا ٿيون.

۱- ون يونٽ ٿيڻ بعد سنڌ جي جداگانه حيثيت ختم ڪري سنڌ ۽ پنجاب جي وچ
۾ ٿيل پاڻيءَ جي قبوليت کي ختم ڪيو ويو، جو قبوليت ۾ ٻه صوبائي
پارٽيون ڏيکاريل هيون، ۽ هاڻ هڪ پارٽي ٿيڻ ڪري سنڌ جو حق بحالي
جداگانه پارٽيءَ جي ختم ٿي ويو.

۲- ان قبوليت جي ختم ٿيڻ بعد سنڌ کي پاڻيءَ بابت هيٺيان نقصان پهچايا ويا
آهن:

الف، هڪ طرفو فيصلو ڪري قبوليت ڪلاز ۱۲ الف، ۱۴، ۱۵ جي خلاف
ورزيءَ ڪري پنجاب ۾ پاڻي ڪٿي ڪرڻ لاءِ هيٺيان وڏا ڊئم بنايا ويا.

۱- تربلا ڊئم، ۲- منگلا ڊئم، ۳- چشم ڊئم، ۴- راول ڊئم، جن مان هر هڪ

مرڪشي هرر ملر سکر هائو ڪو ڪري سهار ڏا ڪو ڪو وڃي
يو

ب۔ پنجاب جي ٽن ندين مسلج، بهاس ۽ راويءَ جو پاڻي ڇهه ماڻ ۲۵ سيڪڙو
پاڻي قبوليت موجب سد کي مليو ٿي. سو سارو سونگار ٿي وڃي هڪ
هرر ڪروڙ روپيا مختلف درين کان حاصل ڪري، انهن ندين جي واحد
نئيءَ جي عيوض مٿي دڪر مڪمل ڏنر ٻڌايا ويا ۽ سڌونديءَ جو پاڻي مسئل
ڪري پنجاب کي ڏنو ويو.

(ت) قبوليت جي خلاف سڌونديءَ تي تونسا بيراج ٻڌايو ويو.

(ث) سڌونديءَ جو ۷۵ سيڪڙو پاڻي، جو سنڌ لاءِ مقرر مل هو، ان مان نوان
واحد ڪوٽائي، وڌيڪ ۲۵ سيڪڙو پاڻي پنجاب کي، سنڌ جي قبوليت بغير ڏنو
ويو.

(ج) انگريستن جي ڪلاز ۱۷ - موجب ٻنهي صوبن جي وچ ۾ پاڻي جي مسئلي
تي اختلاف ٿيڻ بعد هند سرڪار (ٽياڪڙ) جي امانت تي فيصلي واري حق کي
ڪسي ويو.

(ح) پنجاب ۾ ساليانو ۲۰ کان ۴۰ انچ سراسري بارش پوي ٿي، سنڌ ۾ ساليانو ۴
کان ۱۲ انچ سراسري بارش پوي ٿي. پنجاب ۾ اندر ڪرائونڊ مٺو پاڻي ۲۰
M-A-F ۽ سنڌ ۾ ۲۰۰ M-A-F هو. باوجود ان جي به درياهن جو پاڻي
زياده مقدار ۾ پنجاب کي ڏنو وڃي ٿو، ان ڪري سنڌ ۾ آبادي گهٽ ٿي
ٿي.

(د) ان جو نتيجو اهو نڪتو ته ٻنهي صوبن جي زرعي آباديءَ ۾ وڏو تفاوت پيدا
ٿي پيو.

۷۴-۱۹۷۳ع ۾ ٻنهي صوبن جي آباد ايراضي هيئنءَ طرح هئي:

پنجاب ۾ جملي آباد ايراضي ۲,۱۹,۹۳,۸۰۰ ايڪڙ.

سنڌ ۾ جملي آباد ايراضي ۱,۱۸,۸۱,۰۰۰ ايڪڙ.

سنڌ جي آبادي پنجاب کان ۱۰,۱۳,۸ ايڪڙ گهٽ ٿي.

مڪي پيداوار، هيئنءَ طرح آباديءَ هيٺ آئي:

پنجاب ۾ ڪجهه هيٺ ايراضي ۲۳,۸۲,۰۰ ايڪڙ آباد ٿي.

ڪمند هيٺ ايراضي ۱۰.۹۱.۰۰۰ ايڪڙ آبادي

ڪڻڪ هيٺ ايراضي ۱۰.۹۰.۴.۰۰۰ ايڪڙ آبادي

بيداوار جا انگ اکر اڳيئي ڄاڻايل آهن. تنهنڪري پهر سا ده ٿي.

سند ۾ ڪجهه هيٺ ۱۱.۱۷.۰۰۰ ايڪڙ ايراضي آبادي

ڪمند هيٺ ۲.۵۱.۰۰۰ ايڪڙ ايراضي آباد ٿي.

ڪڻڪ هيٺ ۲۰.۷۶.۰۰۰ ايڪڙ ايراضي آباد ٿي.

بيداوار جا انگ اکر اڳيئي ڄاڻايل آهن.

(د) سنڌ ۾ پاڻي جي کوٽ جي پورائيءَ لاءِ سنڌ سرڪار ندين مان ايدر سسٽم جي پاڻيءَ کي ڪڍي ڪراڻ لاءِ ۲۲ ڪروڙ روپين جي پنهنجي خرچ سان سنڌ ٻڌائي آبادي ڪراڻ جون، جي تجويزون تيار ڪيون هيون، جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. انهن کي رد ڪري، اهي پيسا پنجاب جي ڪتب آندا ويا.

(ر) سنڌ مان اولهاري ۾ سنڌو درياھ جو گهڻو پاڻي بيهڪار ضايع ٿي سمنڊ ۾ پيو ٿي. ان پاڻي کي بندن ۾ استوريج ڪرڻ لاءِ سنڌ انٽريڪلچرل ڪميشن طرفان چئن هنڌن پاڻي بند ڪري ڪتب آڻڻ جي تجويز جي سفارش ڪيل هئي پر ون يونٽ سبب سمورو اختيار لاهور ۾ وڃڻ ڪري ان باري ۾ وڌيڪ ڪجهه نه ٿي سگهيو.

(ز) سنڌ ۾ پيلن جي ايراضي تمام گهٽ هئي، جو سنڌ انٽريڪلچرل ڪميشن اڳيان شاهدي ڏيندي پيلي کاتي وارن ظاهر ڪيو هو ته سنڌ ۾ پيلن هيٺ ايراضي ۲ - سيڪڙو هئي، جا دنيا جي گهڻن ملڪن کان گهٽ هئي. ويندي سمودي عرب جهڙي صحرائي ملڪ کان به ٿوري هئي. ان کي وڌائڻ لاءِ، جيڪي تجويزون تيار ڪيل هيون، تن جي تڪميل لاءِ پاڻي جي مٿي ذڪر ڪيل طريقن سان گهجي وڃڻ سبب، ڪجهه بدوست نه ٿي سگهيو.

(ڪتاب ”سنڌوءَ جي ساڃاهه“ نان ورتل)

شير محمد بلوچ

پاڻيءَ منجهه پساھ

باب پهريون

”مڙيا مڇ هزار اڃ پاڳا ٿيندي سهڻي“
(پٺاڻي)

الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي: ”اسان هر جوئري شيء کي پاڻيءَ مان بڻايو آهي. پوءِ چون ٿا ايمان آڻين.“ سورة انبيا سيارو ۱۷.

هي جاءِ تي سورة بقر ۾ ڀڻي سياري ۾ لکيل آهي ته: ”الله تعاليٰ آسمان مان پاڻي نازل فرمايو پوءِ ان منجهان ويران زمين کي آباد ڪيائين.“

تي جاءِ تي سورة الانعام آيت ۹۹ ۾ لکيل آهي: ”اهوئي الله آهي جنهن آسمان مان پاڻي لائو. پوءِ ان سان هر شيء جا سلا پيدا ڪيائين پوءِ ان منجهان ساوڪ ڪڍي سون جنهن منجهان پٽا ڏاڏا ڪڍيائون ۽ کجين جي گوشت منجهان لڙڪندڙ ڇڳا ڪڍيائون ۽ انگورن جا باغ، زيتون جا باغ ۽ ڏاڙهون هڪ ڀڻي جهڙا ۽ مختلف قسم جا ڪڍيائون. جڏهن قر ڏين ۽ پڇن تڏهن انهن ڏانهن نهاريو. بيشڪ انهن ۾ ايمان وارن لاءِ نشانيون آهن.“

مٿين آيتن مان پاڻيءَ جي ضرورت صاف صاف لفظن ۾ واضح ٿئي ٿي ته دنيا جون وڏيون وڏيون بادشاهتون ماڻهيءَ ۾ وڏن وڏن دريائن جي ڪنارن سان وابسته رهيون. البته ائين برابري آهي ته جڏهن الله تعاليٰ جي نعمتن جو ناجائز فائدو ورتو ويندو آهي، تڏهن قدرت جو رد عمل جنبش ۾ اچي ويندو آهي ۽ اهي ساڳيون نعمتون قومن لاءِ تباهي ۽ برباديءَ جو باعث بڻجي وينديون آهن. انهيءَ بهلو تي مان اڳتي هلي گهڻو ڪجهه لکندس پر هن وقت فقط ايترو چوندس ته جيئن ناجائز طور کائڻ سبب انسان کي جلندڙ يا برفان جي بيماري ٿيندي آهي تهڙيءَ طرح زمين تي پاڻيءَ جو ناجائز گهڻو استعمال سر، ڪلر ۽ واٽر لاڳنگ جي صورت ۾ زمين کي اهڙي طرح جي بيماري ڏيندو آهي. انهيءَ ابتدا سان مان سنڌ ۽ پنجاب جي پاڻيءَ جي مسئلي تي اڃان ٿو.

انگريزن تقريباً عمر ۾ سنڌ ۽ پنجاب ساڳئي وقت فتح ڪيا. لارڊ اسٽرو
۱۸۴۲ع ۾ مياڻي ۽ ڏي جي جنگن ۾ سنڌ فتح ڪئي ۽ ٻن جشن سالن بعد انگريزن
مد ڪئي. فيروڙ پور، علي وال ۽ سوڍان جي جنگن جي نتيجي ۾ پنجاب کي بهجي
قضي ۾ آندو.

روايتي طور ربيع جي آبادي لاءِ سنڌ ۾ زياده ڪارآمد عرصا هئي جو ته سنڌ
حا مائهو بيراجن جي ان هوند جي حالت ۾ به ڪن واهن تي ڪڻڪ جي آبادي
ڪندا هئا. گورنمينٽ آف انڊيا کي بخوبي معلوم هو ته سنڌ ۾ آبپاشي وڌائڻ لاءِ
حالتون ڪافي سازگار آهن ۽ سنڌ کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نه سگهجي.
تاهه سياسي حالتن انگريزن کي مجبور ڪيو ته پهريائين پنجاب کي ترقي ڏياري
وڃي. انهيءَ انداز فڪر لاءِ هيٺان سبب هئا:

۱- انگريزن کي فوج جي ڀرتي هميشه پنجاب مان ملندي هئي ۽ اهو هڪ وڏو
سبب هو جو پنجاب جي باشندن جي بهتري جو خيال انگريزن کي هميشه
ڇڏڻو رهيو.

۲- پنجاب جا درياءَ سنڌونديءَ کان گهڻو نڍا هئا ۽ انهيءَ ڪري انهن تي ٻليون
ٻڌڻ يا بيراج ٺاهڻ بمقابل سنڌوندي جي بلڪل آسان ڪم هو جيستو ٿيڪ
دائمي پاڻيءَ جو مواد سنڌ ۾ زياده موجود هو ڇاڪاڻ ته پنجاب جا سڀ
درياءَ مٿن ڪوٽ وٺ سنڌونديءَ ۾ ڇوڙ ڪندا هئا.

۳- انگريز سواءِ ڪن ننڍي گهراڻن جي سنڌ کي ڪڏهن به پنهنجو خير خواه نه
سمجهندا هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته پنجاب جا بيراج گهڻي ڀاڱي اڻويهين
صديءَ ۾ ٺهي تيار ٿي ويا هئا ليڪن ان جي بمقابل سنڌ جا بيراج ويهين
صديءَ جي شروعات تائين به هن خطي زمين تي نه ٻڌايا هئا.

سر چالس نيپئر ۱۸۴۲ع ۾ سنڌ فتح ڪرڻ بعد ڪرنل والڪرٽ اسڪاٽ
جي هٿ هيٺ سنڌ ۾ واهن جو ڪاٽو ڪوٺايو هو مگر اهو ڪاٽو ۱۸۴۸ع تائين مس
هليو ان بعد جنرل فائيف ۱۸۵۵ع ۾ سنڌ ۾ واهن سڌارڻ لاءِ ڪي رسون ڏنيون
ليڪن اهي به پنجاب جي فوقيت سبب سرد حائي جي حوالي ڪيون ويون. فائيف
انهيءَ خيال جو هو ته مئٽرس اندازي موجب ان وقت سنڌ کي گهٽ ۾ گهٽ
ايڪيه لک رپيا آبپاشي جو نقصان سي پيو ۽ اهو فقط غلط آبپاشي سبب. آبادي جا
هيٺيان انگ اکر ڏيکاريندا ته سنڌ ۾ آبادي پنجاب کان گهڻو مٿي هئي.

سال	پنجاب جي آبادي اٽڪرن ۾	سنڌي جي آبادي اٽڪرن ۾
۱۸۵۰ کان ۱۸۵۵	۷۵۰۰۰۰	۱۰۰۰۰۰
۱۸۷۵ کان ۱۸۸۰	۱۵۰۰۰۰	۱۵۰۰۰۰
۱۸۸۰ کان ۱۸۸۵	۲۰۰۰۰۰	۱۶۰۰۰۰
۱۹۱۵ کان ۱۹۲۰	۹	۲۴

۱۹۱۱ع ۾ ڊاڪٽر سمرس سنڌ لاءِ روهڙي پراجيڪٽ ٺاهيو ليڪن سياسي نقطو نظر سبب ڪو ڪم تيل ڪونه ٺهيو. اهو پهريون شخص هو جنهن محسوس ڪيو ته پنجاب جا پراجيڪٽ سنڌ جي آبادي تي بلڪل ٻرو اثر وجهندا، پر پنجاب جي سياسي اهميت سبب هن غريب کي ڪنهن ڪونه ٻڌو.

يوسي جو باري دواب ڪئنال پراجيڪٽ ۱۸۸۴ع ۾ شروع ڪيو ويو. پنجاب جو لوور چناب ڪئنال پراجيڪٽ ۱۸۸۹ع ۾ شروع ڪيو ويو. پنجاب جو لوور جهلم ڪئنال پراجيڪٽ ۱۹۰۲ع ۾ شروع ڪيو ويو. ٻئي طرف سنڌ ۾ پهريون دفعو ۱۹۱۳ع ۾ مسٽر (A A Musto) چيف انجنيئر سنڌ جي هيٺيان فقط هڪ ايگزيڪيوٽو انجنيئر مقرر ڪيو ويو ته جيئن سنڌ جي آبپاشيءَ جو ڪو ڪم حل ٿي سگهي. مسٽر سکر بيراج پراجيڪٽ تيار ڪري ڏنو جو به وڏي جدوجهد کان پوءِ جولائي ۱۹۲۳ع ۾ منظور ٿيو ۽ مئس ڪم جولائي ۱۹۲۵ع ۾ شروع ٿيو.

هي حالتن کي چڱي طرح سمجهڻ لاءِ سنڌ ۽ پنجاب جي باشندن جي ٿوري تفصيل ڪرڻ ضروري آهي. پنجاب جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي جو رجحان ٻين ماڻهن کان ڪافي ٿورو آهي.

جيتوڻيڪ دنيا جي رهواسين جي ابن بطوطي کان وٺي تاريخ نويس پنهنجي راءِ ڏئي ڏيندا رهيا آهن.

جيئن شيخ سعدي فرمايو آهي:

”اگر قحط الرجال افتد برسر تن خير ڪم ڪمري
اول افغان دور ڪنڀو سور به ذات ڪشمري
زافغان ڪمڻي مي آيد، زڪنڀو حيله مي بايد
مگر زڪشمري لرسد خيرو واندوه دلگيري“

اهو بلڪل غلط ٿيندو جيڪڏهن ائين چئون ته اسان سڀني پاڪستانين جي تهذيب، تمدن، اٿي رهڻي ۽ نظريات جذبات ساڳيا آهن. پنجاب جي ماڻهن ۾

جڏهن ته سندن مادي لاپ (Materialism) جو سوال پيدا ٿئي ٿو تڏهن وس زندگيءَ جي ڪنهن به ٻئي پهلو تي سوچڻ جي سوچ به ٿئي ته ٻي رهي هو فقط هڪ طرفو سوچي يا ڏسي سگهن يا ”برادري“ ”احوت“ سميت پروپيگنڊا جا دانهن اهن مان ته انهيءَ حد تائين وڃڻ لاءِ به تيار اهيان نه سايڊ اسان جي خدا جي تصور ۾ به ڪو فرق آهي. علامه اقبال مشهور پنجاب جو شاعر جو اڄ ڪلهه شاعر مسرور ڪوليو وڃي ٿو سو پنهنجي لباس ۾ هڪ جاءِ تي هينس ريب فرمائي به

”خودي ڪو ڪر بلند اتنا ڪر هر تقدير سي پهلي
خدا بنده سي خود پوڄي پتا ٿوري رضا ڪيا هي“

جو خدا پنهنجي بندي کان سحي پوءِ هن جي قسمت متعين ڪري ته پوءِ اهو خدا ”علي ڪل شيءِ“ قدر” به ڪونه تصور ٿيندو جو ته هڪي بهريائين سڌي سان مشورو ڪرڻو بوندو اسان سڌ ۾ خدا کي سڌ جو محتاج ڪونه يا سمجهون. هو قادر مطلق آهي ۽ ڪابه شيءِ سندس حڪمن کان سواءِ چري نه ٿي سگهي.

ڇاڪاڻ ته پاڻي جو مسئلو خاص پنجاب سان ئي تعلق رکي ٿو ان لاءِ مون پنهنجو ذڪر خير فقط پنجاب تي ئي مشتمل رکيو آهي. ممڪن آهي ته پنجاب پنهنجي پراڻي فطرت کان مجبور هجي ليڪن في الحال سندس انهي پهلو کي اتي ئي مهمل رکون ٿا.

پنجاب جي باشندن کي چڱيءَ طرح معلوم هو ته هو پنجاب جي پنجن ئي دريائين جهڙوڪ بهاس، ستلج، راوي، چناب ۽ جهلم جو پاڻي پوري طرح آساني سان هڪر آڻي پيا سگهيا انهي ڪري هنن لاءِ منط اها آثر ويلا هئي ته ڪنهن به نمولي سنڌو درياءَ مان پاڻي ڪنهن وڃي ۽ جيستائين سنڌ جا ماڻهو نند مان اٿن ئي اٿن تيستائين ڪنهن به نمولي اهو پاڻي جو ذخيرو اڳ ۾ ئي ختم ڪري ڇڏجي. انهيءَ دور اندوشي يا ڪشي چئجي ته احمقانه دور ٻي هيت پنجاب جي ماڻهن ۱۸۷۱ع کان وٺي سر توڙ ڪوشش ڪئي ته جيئن کين سنڌو درياءَ مان ڪالا باغ وٽ پاڻي ڪڍڻ جي اجازت ڏني وڃي.

انڊيا اريگيشن ڪميشن (۱۹۰۲ - ۱۹۰۱) جي احڪامن هيٺ پنجاب لاءِ سنڌ جو راضو بلڪل ضروري هو. گورنمينٽ انڊيا ائڪٽ ۱۹۱۹ع جي ماتحت به اهو ضروري هو ته اهو مسئلو پنجاب بدران گورنر جنرل بمبي وائسراءِ فيصل ڪري.

ڪائن ڪميٽي جنهن ۱۹۱۹ع ۾ پنهنجي رپورٽ پيش ڪئي هن واضح لفظن ۾ لکيو ته پنجاب کي سنڌو درياءَ مان وڙو پاڻيءَ جو به نه ڏنو وڃي جيستائين سکر

بئراج پراجيڪٽ جي پوري ٿيڻ بعد حالتون جو پورو اڀياس نه ڪيو ويو آهي. آگسٽ ۱۹۱۹ع ۾ بمبئي سرڪار، گورنمينٽ آف انڊيا کي پنهنجي اندر ڪا آگاهه ڪيو ته پنجاب سرڪار جا سڌو دريا مان پاڻي کڻڻ سميت ڪي ٽيڪ ارادا منظور ڪونه ٿا آهن ۽ جيڪڏهن ڪي رٿون پنجاب گورنمينٽ کي دل ۾ آهن ته پوءِ انهن کان بمبئي گورنمينٽ کي آگاهه ڪيو وڃي. معلوم هجي ته ان وقت سنڌ بمبئي پرڳڻي جو حصو هئي.

سيپٽمبر ۱۹۱۹ع ۾ سکر بئراج پراجيڪٽ جي مقابلي ۾ پنجاب گورنمينٽ ٿل پراجيڪٽ لاءِ انڊيا گورنمينٽ کي موڪليو پر وقت جي وائسراءِ لارڊ جيلمسفورڊ پنجاب جي اها گهر بي واهي سمجهي رد ڪري ڇڏي.

۱۹۲۲ع ۾ سکر بئراج پراجيڪٽ گورنمينٽ آف انڊيا منظور ڪيو پر انهيءَ ئي وقت پنجاب گورنمينٽ پنهنجو اعتراض پيش ڪيو ۽ ان جي رد عمل جي جواب ۾ بمبئي گورنمينٽ سخت الفاظن ۾ احتجاج ڪيو ۽ گورنمينٽ آف انڊيا يقين دهائي ڪرائي ته ٻيو ڪوبه نئون پراجيڪٽ منظور نه ڪيو. اڃان ۱۵ مهينا ئي مس گذريا ته پنجاب گورنمينٽ سنڌو درياءَ تي پنهنجو حق چٽائڻ لاءِ ٻيهر گورنمينٽ آف انڊيا کان گهر ڪئي ته کين خالي آزمائشي طور ٿل ڪئنال واسطي ۷۵۰ ڪيوسڪڊ پاڻي ڏنو وڃي. انڊيا گورنمينٽ ان نسبت بمبئي گورنمينٽ کي اڃان آگاهه ٿي نه ڪيو هو ته اوچتو سيپٽمبر ۱۹۲۵ع ۾ پنجاب گورنمينٽ پنهنجي نئين عرضداشت وڌي ٿل پراجيڪٽ لاءِ گورنمينٽ آف انڊيا کي موڪلي ڏني. لارڊ رينڊلگ ان وقت جي وائسراءِ اها پنجاب جي عرضداشت نهايت ئي اهم دليلن سان رد ڪري ڇڏي ۽ فرمايو ته ٿل پراجيڪٽ منظور ڪرڻ سان سنڌ سان نهايت سنگين بي انصاف ٿيندي. مگر بئراج ان کان اڳ منظور ٿي چڪي هئي ۽ ڪم به چالو ٿي چڪو هو.

اهو جيڪي ٿيو سو سکر بئراج جي واهن وهڻ کان اڳ. بئراج جي ٺهڻ بعد ڇا ٿيو سو سانحو ٿي باب ۾ عرض رکبو.

باب ٻيو

”جو سڄو ملڪ سڄو ملڪ آهي،
وانون وندر جون وڻ ٻيلا ڏيکيندا.“
(ٻائي)

هن الماسڪ سامهين جي سمجهڻ لاءِ ڪا خاص مطالعي جي ضرورت ڪانه آهي ڇو ته ون يونٽ جي زماني ۾ صوبن کي هڪ ٻئي کي ويجهي ڪا سڃاڻپ جو موقعو مليو جيتوڻيڪ نئين صوبن کي ان لاءِ تمام وڏي قيمت ادا ڪرڻي پئي. خير، مان هاڻي پنهنجي موضوع تي اڃان به، سکر بيراج ٺهڻ بعد ڇا ٿيو سو هڪ قسم جو عجب نوعيت جو داستان درد آهي. سکر بيراج سان گڏوگڏ مستحق پراجيڪٽ پڻ پورو ڪيو ويو هو. هن سڀني ڪمن جي پوري ٿيڻ بعد هڪ طرف بيهڪانير ۽ بهاولپور رياستن جو پنجاب سان جهڳڙو پيدا ٿيو ۽ ٻئي طرف خيرپور رياست ربيع لاءِ وڌيڪ پاڻي گهرڻ شروع ڪيو. پنجاب پڻ حويلي پراجيڪٽ ۾ اڃان وڌيڪ پاڻيءَ جي گهر ڪئي جيتوڻيڪ سنڌ جي هاءِ گهوڙا جو اڃان تائين سينٽرل گورنمينٽ ڪو خاطرخواه علاج ڪونه ڪيو هو.

بهرحال وفاقي حڪومت پوريءَ جي هڪ چيف انجنيئر انڊرسن جي سرڪردگيءَ ۾ هڪ ڪميشن ويهاري ته جيئن هن سڀني مسئلن جو اڀياس ڪري گورنمينٽ کي هڪ رپورٽ پيش ڪري. ڪميشن پنهنجي رپورٽ ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۱۵ع تي پيش ڪئي ۽ گورنمينٽ آف انڊيا پنهنجي لٽر تاريخ ۱ مارچ ۱۹۲۷ع هيٺ انهيءَ رپورٽ تي آرڊر پاس ڪيا ۽ تقريباً ڪميشنءَ جون سفارشون قبول ڪيون. انهن سفارشن مانعت سکر بيراج، بهار پور ڪئنال ۽ ٿل واه جي هر هڪ مهيني جي پاڻي جي ڪوٽا مقرر ڪئي وئي. اها قابل ذڪر پروڊي آهي ته ٻن واه جو مسئلو جيتوڻيڪ ڪميشنءَ جي سپرد ٿي ڪونه هو تڏهن به پنجاب زور آزمائي ڏيکاري ٿل واه جي ڪوٽا ڪميشنءَ کان مقرر ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو. حقيقت ۾ ۱۹۳۹ع تائين سکر بيراج جي جانچ پڙتال لاءِ ترسڻو هو. ليڪن ”ڏاڍي جي لٽ کي به مٿا“ ۽ انهيءَ ڏس ۾ پنجاب ڪامياب ٿي ويو. پنجاب ان بعد به سندو درياءَ مان وڌيڪ پاڻي کڻڻ جي مهر تيز ڪئي. انهيءَ مهر جو نتيجو اهو نڪتو جو گورنمينٽ آف انڊيا ۱۹۴۵ع جي ايڪٽ هيٺ، سنڌ گورنمينٽ پنهنجو اعتراض

پنجاب جي رويي خلاف ۱۹۳۹ع ۾ وفاقي حڪومت کي پيسن ڪيو. اهو اعتراض ۷ جون ۱۹۴۱ع تي گورنر جنرل ادو بس ڪيو ويو. گورنر جنرل بس جي اعتراض جي جامع برتان لاءِ ۱۱ سيپٽمبر ۱۹۴۱ع تي هڪ ڪميشن ويهاري جنهن جو چيئرمين ڪلڪسي هاءِ ڪورٽ جي جج بي اين راءِ کي مقرر ڪيو ويو. بعد ۾ اها ڪميشن راءِ ڪميشن جي نالي سان مشهور ٿي. راءِ ڪميشن اها راءِ ڏني، محسوس ڪيو ته جيڪڏهن پنجاب جون گهرو سڌونديءَ جي پاڻيءَ لاءِ ريزرور ڪيون ويون ته سنڌ جي واهن تي ازخود پروائز ٻوڏو ۽ خاص طور سيپٽمبر جي مهيني ۾. ان لاءِ ڪميشن اها راءِ ڏني ته انهن مسئلن جو واحد علاج اهو آهي ته اير سنڌ ۽ لوئر سنڌ ۾ ٻه نوان بيراج ٺاهيا وڃن. جن جي قيمت ڪميشن جي خيال ۾ اٽڪل سورهن ڪروڙ رپيا هئي جن مان ڪم از ڪم ٻه ڪروڙ رپيا پنجاب کي سنڌ جي نقصان جو هرجانو ڀرڻ کپي. راءِ ڪميشن جي ٽي مرضي ۽ پٽائڻ پاڻيءَ نسبت ڪنهن سمجهوتي تي پهچڻ لاءِ سنڌ ۽ پنجاب گورنمينٽ وچ ۾ اپريل ۱۹۴۳ع ۾ ڳالهائون شروع ٿيون. راءِ صاحب هڪ جج هو. هن جي مرضي هئي ته طرفين جون پاڻيءَ جي ورهاست نسبت جيڪڏهن باهمي ڳالهائون هلن ته شايد سڀني تصفين جو سٺو نتيجو نڪري. ٻنهي صوبن ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل ڪميٽيءَ کي ٻه اهم ڳالهائون فيصل ڪرڻيون هيون. اهي هيون:

(الف) سڀني دريائن جي پاڻي جي ورهاست.

(ب) پئسن جي رقم جو مقدار جا پنجاب کي هرجاني طور ڀرڻي هئي.

انهن ٻنهي صوبن جي ڪميٽي جن جا ٻه چيف انجنيئر ميمبر هئا. ۱۸ مهينن جي ڏي وٺ بعد ۲۸ سيپٽمبر ۱۹۴۵ع تي پاڻيءَ جي ورهاست نسبت سمجهوتي تي صحيحون ڪيون ۽ انهي سمجهوتي کي ڪوٺيو ويو. Sindh Punjab Agreement ۱۹۴۵. اهو سمجهوتو خود پنجاب گورنمينٽ ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۴۵ع جي ليٽر موجب قبول ڪيو ۽ ان سمجهوتي موجب پاڻيءَ جي ورهاست جو قطعي طور فيصلو ٿي چڪو هو. فقط پئسن جي رقم جو فيصلو رهيل هو. پنجاب جي مرضي هئي ته وڌيڪ ڇهه مهينا ڳالهائون هلن جيئن پئسن واري فڪري تي به ڪو فيصلو ٿي وڃي. وائسراءِ پنجاب جي اها استدعا نا منظور ڪئي ۽ وڌيڪ ٻنهي صوبن کي حڪم ڏنو ته ”بهر ائين آهي ته ”نالي“ جو فقرو پئسن متعلق سمجهوتي ۾ وڌو وڃي ڇاڪاڻ ته مکيه ڳالهه پاڻيءَ جي مقدار جي فيصلي جي اڳيئي فيصل ٿي چڪي هئي.“ سنڌ ۷ نومبر ۱۹۴۵ع تي وائسراءِ جي اها راءِ قبول ڪئي ته ”جيئن ته پاڻيءَ جي ورهاست جو فيصلو قطعي طور ٿي چڪو آهي جنهن صورت ۾ فقط انهيءَ فيصلي

ڪرڻ لاءِ ته محاب کي ڪيري رقم سنڌ کي ڏيڻ کي ان لاءِ ملي "ٽائي" جو مورو سمجهوتي ۾ وڌو وڃي".

سنڌ پنجاب جي انهيءَ پاڻيءَ جي ورهاست واري معاهدي جي موري ۱۵ ۽ ۱۸ ۾ صاف صاف لکيو ويو آهي ته "اگر شمس واري معاملي ۾ ڌريون نه به ٿيڻ تڏهن به پاڻيءَ جي ورهاست آخري قبول سمجهي ويندي ۽ شمس جي اندر جو ميسو "ٽائي" ذريعي ڪيو ويندو".

بعد ۾ سياسي ۽ ملڪي تبديلين سبب پئسن جي انداز متعلق ڪو فيصلو ڪونه ٿيو. حقيقت ائين آهي ته پاڻيءَ جي ورهاست وارو مسودو پنجاب جي انجنيئر ٺاهيو ۽ سنڌ جي انجنيئرن کي قبول ڪرڻو پيو. بهرحال انهيءَ پاڻيءَ جي ورهاست واري مسودي جي تعريف ۾ خود پنجاب جي انجنيئرن ڪيترا قصيدا لکيا آهن جي اڃان موجود آهن ۽ سنڌ گورنمينٽ پنهنجي Case ۾ فضل اڪبر ڪميشن سامهون پيش ڪيا آهن. اها ڳالهه واضح ڪرڻ ضروري آهي ته اڳتي هلي انهيءَ پاڻيءَ واري ورهاست جي Agreement تان پنجاب منحرف ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته انگريزن جي وڃڻ بعد هينئر پنجاب پوري پاڪستان جو مالڪ آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد پنجاب سنڌ سان ڪهڙا هاجا ڪيا سو ايندڙ باب ۾ بيان ڪنداسون.

"هوگئي غالب بلائين سبب تمام اڳ مرگ ناگهاني اور هي"

باب ٽيون

”هاڃا ٺهيا هزار سينر هن ڀيرو“

(ڀٽائي)

سياست کي الڳ رکي مان فقط پاڻيءَ جي مسئلي جو ذڪر ڪري رهيو آهيان. اهو قدرت جو قانون آهي ته جنهن به ڳالهه جي ابتدا بدلتئي هوندي آهي ان ڳالهه جو نتيجو به ڪو چڱو ڪونه نڪرندو آهي. پاڪستان ٺهڻ سان مغربي پنجاب صوبائي گورنمينٽ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو تنهن تي ڪيترو به ماتي ڪجي اوترو ٿورو آهي. آئينده نسل اسان کي ڪڏهن به معاف نه ڪندو ته ڪيئن اسان تڪ دلي، شخصي ضد ۽ ڪم فهميءَ سبب سموري ملڪ جو خاڻو خراب ڪيو. مان جڏهن ”اسان“ جو لفظ استعمال ڪريان ٿو ته سمجهڻ ائين ڪبي ته مان فقط مغربي پنجاب کي مخاطب آهيان، مغربي پنجاب جيڪو پاڪستان جي ورهاڱي وقت ڪردار ادا ڪيو تنهن لاءِ ڪوبه پاڪستان شرم کان ڪنڌ مٿي ڪشي نه سگهندو. ڪنهن به هڪ ٺڪيل ڪتاب مان اوهان کي هي مواد ملي نه سگهندو، تنهن ڪري عرض ڪندس ته دل جي خوف ۽ ويچار سان هي باب پڙهيو وڃي.

”رڀ رسي مت ڪسي هئي ڪونه هٿيار،

ڏسي اهو پار جنهن کان جوڪو جيءَ کي.“

رڀ ڪلف ايوارڊ هٿ آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ هندستان جو ورهاڱو ٿيو يعني پاڪستان ۽ ڀارت ۾ ملڪ ٺهيا. رڀ ڪلف هڪ وڪيل هو. هو نه روپيو جو ماڻهو هو ۽ نه وري بي - ڊبليو - ڊي جو ماڻهو هو. انگريزن جي اها قومي خوبي يا خرابي ڪشي چئجي ته جڏهن به ڪو ڪم ڪندا آهن ته ٻاهريون ڏيک اهوئي ڏيندا آهن ته انصاف جي دائري کان ٻاهر وڃن ته ٿا گهرن جيتوڻيڪ نيت بي انصافيءَ جي به ڪشي هجن. رڀ ڪلف نقشي تي هڪ لائن لڳائي ڀارت ۽ پاڪستان ٺاهيو، مگر هن کي بخوبي معلوم هو ته انهيءَ لائين لڳائڻ نسبت طرفين کي گهڻيون ئي مشڪلاتون درپيش اينديون. لهاڙا انهن مشڪلاتن جي حل ڳولڻ لاءِ هر هڪ کاتي لاءِ پنهي ڌرين جي ميمبرن تي هڪ ڪميٽي ٺاهي ويئي ۽ انهيءَ ڪاميٽيءَ جو معياد ۲۱ مارچ ۱۹۴۸ع تائين رکيو ويو. انهيءَ ڪاميٽيءَ جنهن کي پاڻيءَ جا مسئلا حل ڪرڻا هئا، ان جو نالو ڪميٽي ”Committee B“ رکيو ويو. جيئن ته هن وقت

اسان فقط ٻائيءَ جي مسئلي جو ذڪر ڪري رهيا آهيون. اسان جو ذڪر حير ڪمڻي [3] نسب بیدو ٽاڪسسان ٺهڻ تي اسان جي بحالي بابتون کي سمجھڻ گورنمينٽ خواهه مغربي پاڪستان ۾ ٻن ندين صوبن کان وڌيڪ سبب حاصل هئي ۽ ٻين صوبن جي پاسدن کي انهن ڪمڻن جي ميسر سبب لاءِ بلڪل نظر انداز ڪيو ويو. مغربي پنجاب جا ٽي پاسدا گهڻي ڀاڱي سڄي پاڪستان جا نمائندا بڻجي ويا.

ملڪ جي ورهاست وقت مغربي پنجاب جي اريگيشن ڪاميٽي ۾ هيٺل بي سيڪريٽري هئا. ۱- خانبهادر شيخ عبدالحميد، ۲- پير محمد ابراهيم، ۳- ايس - او محبوب.

سيڪريٽري ايس - او محبوب ڪمڻي B ۾ رٽا آندي ته سٽلج درياءَ مان هڪ واھ، جو فيروز پور هيڊ ورڪس وٽان نڪرندو هو ۽ ٻيو واھ، جو راوي درياءَ جي ماڏوپور هيڊ ورڪس وٽان نڪرندو هو، سي ٻئي ناڪاره ثابت ٿيندا، جو ريد ڪلف ايوارڊ موجب ٻئي بيراج ڀارت ۾ اچي ويا آهن ۽ نڪرندڙ ٻئي واھ پاڪستان ۾ اچي ويا آهن. محبوب صاحب Committee B ۾ ان ڳالهه جو تصفيو گهريو ۽ اهو سوال ڪمڻي B جي ايجنڊا تي آندو ويو ته ڪهڙي نموني هي پيچيده مسئلو طئي ڪيو وڃي.

هت اهو ذڪر ڪرڻ لازمي ٿيندو ته اوڀر پنجاب (ڀارت) ۽ اولهه پنجاب (پاڪستان) جا آفيسر ورهاڱي کان اڳ ۾ هڪ ئي صوبي يعني گڏيل پنجاب ۾ نوڪري ڪندا هئا. هو هڪ ٻئي کي چڱي طرح ڄاڻندا سڃاڻندا هئا ۽ هڪ ٻئي جا چڱي طرح اوتيل پوتيل هئا. اوڀر پنجاب جي اريگيشن آفيسرن کي بخوبي معلوم هو ته مغربي پنجاب جا ٻيئي مسلمان سيڪريٽري اريگيشن هڪ ٻئي جي سخت خلاف آهن ۽ هڪ ٻئي جو منهن ڏسڻ به پسند نه ڪندا آهن. ڪمڻي B ۾ مٿيون سوال مسٽر محبوب سيڪريٽري مغربي پنجاب پيش ڪيو. ليڪن جڏهن انهيءَ تصنيف لاءِ ڪمڻيءَ جي ميٽنگ ٿي تڏهن غلطي وڃان يا ڄاڻي ٻجهي مغربي پنجاب گورنمينٽ محبوب بدران خان بهادر شيخ عبدالحميد (جو به سيڪريٽري اريگيشن هو) کي پاڪستان جو نمائندو ڪري موڪليو. سنڌي زبان ۾ چوندا آهن ته ”جو ڇڻي سو ٺاڻي“ انهيءَ جي بمصداق محبوب کي ڪمڻيءَ جي ميٽنگ ۾ موڪلڻ ڪندو هو ليڪن ائين نه ڪيو ويو. آخر ڪار سوال ته محبوب ئي پيش ڪيو هو، ڇو ائين ڪيو ويو؟ تنهن جو جواب انهيءَ وقت جي تاريخ کي ڏيڻ گهرجي.

جڏهن ميٽنگ لاءِ طرفين جا نمائندا گڏ ٿيا تڏهن ڀارت جي نمائندي

ڪورس حيدر عبدالحميد کي فرمايو ته ”سي اسي ٺاهي ٺاهي، اسان پوءِ
 پوئتي هٽي پورائي نه ڪرڻا هي. محبوب ٻڌايو ته هي نه اها سدا نهي او خواه
 محو اي مسئل ڪميٽي B وڃ لاڳي جهڳڙا سرها رها هي. بهر هي نه سي ايجنڊا
 نون ۾ Item وٺي لو“ حيدر عبدالحميد، جو شخصي طرح محبوب جو
 دس هو سڀ سا ڪنهن سوچ ويچار جي ڪورس جي اها السجا يڪدم ٽٽي
 ڪئي ۽ هي پاڻيءَ جو مسئلو ڪميٽي B جي ايجنڊا مان وٺي ورتو ويو. ائين ڪرڻ
 سان حيدر عبدالحميد هڪ سنگين نقصانده ڪرادار ادا ڪيو.

”انا الله وانا اليه راجعون“.

نهر صاحب ۲۱ مارچ ۱۹۴۸ع تائين پاڪستان جا ٻيئي واه فل واهيا.
 پهرين اپريل ۱۹۴۸ع تي ڪميٽي B جي عمر خٽر تي چڱي هئي ۽ ان ڪري ٻيئي
 واهن کي يڪدم بند ڪيو ويو. پوري پاڪستان ۾ هاءِ گهوڙا مڇي وڻي نواب
 مظفر علي قزلباش ۽ ٻيا مغربي پنجاب جا ليڊر يڪدم شمال وڃي نهر صاحب جي
 چرڻ تي ڪريا. نهر هنن کي فرمايو ته ”پاڪستان، راوي ۽ ستلج تي ڀارت جو
 حق قبول ڪري چڪو آهي ورنه پاڻيءَ جو مسئلو ڪميٽي B جي ايجنڊا مان نه
 ڪڍرائي ها. هاڻي پاڻيءَ جي قيمت جا پئسا پري ڏيو ته پوءِ ٻيئي واهن ۾ پاڻي
 ڇڏيون“.

نهر صاحب جي اها فرمائش مغربي پنجاب جي هنن پاڪستاني نمائندن
 قبول ڪئي ۽ شمال انگريمنٽ تي صحيح ڪري پاڻيءَ جي عيوض پئسا ڀرڻ قبول
 ڪيائون. نه ٻين صوبن کان پڇيو ويو ۽ نه وري ڪنهن صوبائي سرڪار کان قبوليت
 ورتي وئي. هٿو هاجو ملڪ سان ٿي گذريو ليڪن ساري پاڪستان ۾ ڪنهن به
 ان وقت چون چراڪ نه ڪئي ڇو ته پنجاب جي باشندن ئي اها خسا ڪئي هئي ۽
 قحط الرجال ۽ مضبوط الحواسي جو عالم اهو هو جو سيني جي زبان تي قدرتي مهر
 لڳي وئي. هڪ آمريڪي رسالي ۾ آرٽيڪل آيو جنهن ۾ ائين لکيل هو ته ”اسان کي
 تعجب آهي ته پاڪستانين پاڻ ڪيئن پنهنجو پاڻي هٿي سستي نموني هندستان کي
 ڏيئي ڇڏيو ۽ اسان کي يقين آهي ته جي شمال سمجهوتي تي پاڪستاني صحيح نه
 ڪر ها ۽ هي مسئلو هيگ ورلڊ ڪورٽ ۾ کڻي وڃن ها ته يقيني ڪئي وڃن ها“
 ليڪن

لنن ٿال جي دلچسپي ۽ سبب عالمي بئنڪ هن مسئلي ۾ دخل انداز ٿي ۽
 مارچ ۱۹۵۲ع ۾ اهو طئي ٿيو ته جيستائين عالمي بئنڪ طرفين جو ڪو سمجهوتو
 ڪرائي تيستائين ڪم ايندڙ گهرجن کي طرفين هيٺ مٿي نه ڪندا. عالمي بئنڪ جي

دلچسپيءَ سان ”Indus Water Treaty“ عمل ۾ آڻي، ان جو دڪر ايدرياب ۾ ڪيو.

هي ٻڪليءَ جي پاڪي ڪلام معاف. هاڻي پوريون اها وڃي رهي هئي ته معرعي پنجاب سملا معاهد تي صحيح ڪري سگهو ۽ ٻي سڀي سون هو پاڻي وڃائي انهيءَ اڻرويل ۾ اچي سلايو ته ڪهڙي طريقي سان پنجاب جي پاڻيءَ جي کوٽ سنڌ جو پاڻي هري پوري ڪئي وڃي. سنڌ جي پاڻي هرن ۾ پنجاب کي نه حساب هو ۽ نه تڪليف هئي ڇو ته سنڌ هڪ سياسي پٽير هئي. توهان سنڌ جي ڪيپٽن جي حالت جو انهيءَ مان اندازو لڳايو ته اٽڪل انهيءَ زماني ۾ ڪوٽڙي سراج ڪليو ۽ انهيءَ کائن جي تقريب ۾ خان بهادر محمد ايوب ڪهڙي. غلام محمد جهڙي ناهل ۽ فالج زده پنجاڻي صدر کي هيٺين ريت مخاطب ڪيو.

‘Your excellency permit me to call this Barrage as Ghulam Mohammad Barrage for the Yeomen services rendered by You to the Province of Sindh.

شرم! شرم! شرم!

غلام محمد سنڌ جي ڪهڙي خدمت ڪئي سا سنڌ جي ٻار ٻچي کان به گجهي ڪانه آهي. سنڌي وڏيرن کي سياسي لقمن تي پاڻ ۾ ويڙهائي هنن کان مڙائين جو ڪردار ادا ڪرايائين.

جڏهن پنجاب جي چوڌريءَ اهو محسوس ڪيو ته ڪنهن نه ڪنهن طريقي سنڌونديءَ جو پاڻي پنجاب ۾ ڪم آڻڻو آهي تڏهن هن آهستي آهستي سنڌ سان هب جرائند ڪرڻ شروع ڪئي. هندستان جو پوٽ ڏيکاري پنجاب B.R.B.D (بمباولا. راوي، بهديان لنڪ) لنڪ ٺاهڻ شروع ڪري ڏنو ۽ سنڌ کان ڪا اجازت نه ورتي ويئي هئي ته سنڌ پنجاب انگريزيت موجب پنجاب پنهنجي جاگرافيائي حدن ۾ ڪوبه ڪم سنڌ جي اجازت کان سواءِ نه ٿي ڪري سگهيو.

انهيءَ وقت آئين ساز اسيمبليءَ ۾ سنڌ پاران محمد هاشم گذر ميمبر هو ۽ هن صاحب اسيمبليءَ ۾ تقرير ڪندي چيو ته ”پنجاب کي سنڌ پنجاب انگريزيت موجب پنجاب ۾ ڪنهن به ڪم ڪرڻ جي اجازت ڪانه آهي ۽ اها صريها بي انصافي آهي جو B.R.B.D لنڪ ٻڌائي ويئي آهي.“

گذر جي تقرير ٿوري چوهر پيدا ڪئي ۽ سينٽرل گورنمينٽ اعتراض ڪيو ته هيءَ غلطي ٻيهر نه ٿيندي. هن نسبت سينٽرل گورنمينٽ جو ڊي او ليٽر

مهر 1953-3-26 Dated (67) 19 P ضميمي طور ڪتاب شامل آهي

بهر حال پنجاب محسوس ڪيو ته سنڌ جو پاڻي مروح انتظامي ڍانچي هٿ ڪشي وڃڻ ڪو اسان ڪم ڪونه هو. لهاڏا "ون يونٽ" ٺاهيو ويو، "نه رهندو بانس نه وڃندي ناسري" ظاهري سبب اهو ڏٺو ويو ته مشرقي پاڪستان جي مقامي ۾ ون يونٽ جو وجود بلڪل ضروري آهي. درحقيقت ون يونٽ ٺاهڻ سان:

- ۱- سنڌ جو پاڻي ۽ زمينون بنا تڪليف جي پنجاب جي ٺاهڻ کي ملي پي سگهيو.
- ۲- سنڌين کي سرڪاري نوڪرين جي حقن کان محروم ڪري پي سگهيا.
- ۳- سنڌين کي واپار وغيره ۾ ڪابه اوليت ملي ڪانه پي سگهي. مطلب ته مغربي پاڪستان جا ننڍا صوبا پنجاب جا پوريءَ طرح چراگاهه بڻجي پي سگهيا

اها حڪومت عملي غلام محمد جي ڏاڻي هٿ جو ڪيل هئي جنهن ڪهڙي ۽ علي محمد راشديءَ جي پٺي ٺهري سنڌي وڏيرن کان موچڙن سان ون يونٽ جي قرارداد سنڌ اسيمبلي ۾ پاس ڪرائي ۽ ان بعد سنڌي وڏيرو رڳو "بدرم سلطان بود" جا گيت ڳائڻدو رهيو.

تمجب ته اهو آهي ته آخرڪار سنڌي ليدر شپ جو اهو حشر ڇو ٿيو؟ الله تعاليٰ جي ذات بهي نياز آهي. نااهل قومن کي فنا ڪري اهل قومن کي بقا ڏيندو آهي. سورة ياسين سمباري ۲۲ ۾ فرمائي ٿو: "المر يوڪم اهلڪنا قبلهم من القرون ائهم الهمر، لا يرجعون".

پٺي باب ۾ مان ٻڌائيندس ته ون يونٽ ٺهڻ بعد ۽ عالمي بئنڪ جي وچ ۾ پوڻ تي ڇا رهيو واپريو.

باب حوثون

”وڪر ســو وهاء جو مٿي پراڻو نه ٿئي،
ويجهندي ولايت ۾ ذرو ٿئي نه سگهه،
ســا ڪا هڙ هلاءِ اڳ جنهن جي ابھين“
(پٺاڻي).

گڏيل هندستان جي ورهاڱي بعد ڇا وهيو واپريو تنهن جو ذڪر اڳئين باب ۾ سرسري طرح ڏنو ويو آهي. هن باب ۾ عالمي منڱ جي هن مسئلي ۾ پير پائڻ بعد جيڪي وهيو واپريو تنهن جو ذڪر ڏنو ويندو.

گڏيل هندستان جي ورهاڱي بعد ٽنهي درياءَ يعني راوي، ستلج ۽ بياس ڀارت جي حوالي مغربي پنجاب جي غلڙين سبب اچي ويا جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي.

مغربي پنجاب جڏهن ڏٺو ته هن ٽنهي دريائن جي وڃڻ سبب سندن ٿورو مٿي ٿيڻه سڀي حد نقصان ٿيڻ لڳو. انهيءَ اندوڙيل ۾ مبتلا رهيا ته ڪهڙي طرح سنڌ ۽ مان ۽ مٿي جي حصي جو ٻئي سحاب ۾ ڪم آندو وڃي هن مسئلي جي سمجهڻ لاءِ. اهو ضروري ٿيو ته هن سڀي دريائن جي وڃڻ سبب پاڪستان جي هر هڪ صوبي تي ڪهرو اثر پيو ان جو مطالعو ڪيو وڃي خوش قسمتاً راوي ۽ ستلج تي بلڪل پاڪستاني سرحدن وٽ پاڻي ماب ڪرڻ جا گز سو سالن کان لڳل هئا. ستلج درياءَ تي سرحد وٽ سلیمانڪي بئراج آهي ۽ راويءَ جي سرحد وٽ جسر پل آهي. آباديءَ لاءِ پاڻيءَ جي خاص ضرورت اوائل خريف ۽ ربيع موسم ۾ ٿيندي آهي. مٿين ٻن جاين وٽ پاڻيءَ جي ڊسچارج جي مقدار جا انگ اکر سو سالن کان اسان وٽ موجود آهن. انهن ٻنهي جاين جي سراسري ڊسچارج جو ٽوٽل هر سال ۲ ملين ايڪڙ فوٽ رهي آهي ۽ انهن ۳ ملين ايڪڙ فوٽن مان سو سالن کان پنجن جي مٿان ڊسچارج جو مقدار ۲ ملين ايڪڙ فوٽ سنڌونديءَ ۾ وهندو رهيو آهي. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي ته جيڪڏهن انهن ٽنهي دريائن جي وڃڻ ڪري ڪو نقصان ٿيو ته پنجاب جو هڪ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي ويو ۽ سنڌ جو ۲ ملين ايڪڙ فوٽ جو ته ٽوٽل ڊسچارج ٿي انهن دريائن ۾ ئي ملين ايڪڙ فوٽ رهي آهي. هاڻي جڏهن پنجاب کي قلت جي عرصي ۾ هن دريائن مان پاڻي ملندو ئي هڪ ملين ايڪڙ فوٽ هو ته پوءِ وڌيڪ پاڻي ڪيڏانهن ويو؟ ان بعد پنجاب B.R.B.D. لٽڪ جبراً سنڌ جي اجازت کان سواءِ ڪڍي پنجن دريائن جي پاڻي مان ڏيڍ ملين ايڪڙ

موت پاڻي کڻي ورتو يعني حميت ۾ هندستان جي ورهاڱي بعد مغربي بحاب کي پاڻيءَ جي ڪوٺ سبب ڦٽندو ٿي ٿيو ۽ نه نقصان. جي نقصان ٿيو ته اهو سنڌ حوثي ٿيو ۽ نه ڪنهن ٻئي صوبي جو. بهرحال مغربي پنجاب جو پاڻيءَ جي قلب جو سڪو فقط سنڌ جي پاڻي ڦهائڻ لاءِ ڍونگ ٿي هو ۽ نه هڪ حقيقت.

عالمي بئنڪ جي پاڪستاني وفد ۾ سنڌ طرفان ڊاڪٽر قريشي کي موڪليو ويو ۽ هن صاحب واشنگٽن پهچڻ بعد جو سنڌ گورنمينٽ کي خط لکيو هو ان ۾ واضع طور هن انهي ماجرا ڏانهن اشارو ڏيندي لکيو ته ”واشنگٽن پهچڻ بعد مون محسوس ڪيو آهي ته مون کي سنڌ ۽ پنجاب جي پاڻيءَ جي جهڳڙي نسبت هٿ موڪليو ويو آهي ۽ نه هندستان ۽ پاڪستان جي جهڳڙي نسبت“. انهي نسبت سندس ليٽر جي ڪاپي ڪتاب ۾ شامل آهي جا نظر مان ڪڍي وڃي.

پاڪستان جا پنجابي نمائندا سمورو وقت انهيءَ فڪر ۾ رهيا ته ڪهڙي طرح سنڌونديءَ جو پاڻي پنجاب ۾ ڪم آندو وڃي.

هندستان سان پاڻيءَ جو جهڳڙو ته هنن لاءِ هڪ Side Issue بڻجي پيو. هي اهو تاثير هو جڏهن محمد هاشم گزدر پاڪستان دستور ساز اسيمبلي ۾ سنڌ طرفان شڪوه ۽ شڪايت جو آواز بلند ڪيو. انهيءَ جي نتيجي ۾ ون يونٽ جو آغاز ٿيو.

ون يونٽ ٺهڻ بعد جو پهريون وار ننڍن صوبن تي ڪيو ويو سو اهو هو ته عالمي بئنڪ جي وفد ۾ جيڪي ننڍن صوبن جا نمائنده هئا انهن کي واشنگٽن مان گهرايو ويو ۽ پاڪستان جي سموري نمائندگي پنجاب جي حوالي ڪئي وئي. ڊاڪٽر محمد صالح قريشي جو سنڌ جو نمائندو هو سو به خير خوبيءَ سان پوري بستري سميت ڪراچي اچي پهتو. ”نه هولوڊو بانس نه وچندي بانسري“ هڪڙي ئي ڏڪ سان سڀ مسئلا طئي ڪيا ويا.

بهرحال عالمي بئنڪ جي ڪوششن سان گهڻي ڏي وٺ بعد سنڌ طاس معاهدو ۱۹ سيپٽمبر ۱۹۶۰ع تي هندستان ۽ پاڪستان درميان صحيح ٿيو. انهيءَ معاهدي موجب جهلم، چناب ۽ سنڌو درياءَ پاڪستان کي مليا ۽ راوي، بهاس ۽ ستلج هندستان کي مليا. اهو اصول قبول ڪيو ويو ته ”هندستان مقرر شده رقم پاڪستان کي پري ڏيندو ۽ عالمي بئنڪ به مقرر رقم قرض ۽ مدد طور پاڪستان جي حوالي ڪندي. پاڪستان کي فل اختيار ڏنو ويو ته جيڪي وڻيس سي منصوبا پاڪستان ۾ ٺاهي ۽ ان مسئلي ۾ ٻئي ڪنهن جو دخل ڪونه رهيو. خالي خان

پوريءَ لاءِ ڪمن جي لسٽ عالمي بئنڪ کي ڏني هئي. اهو ۱۷۵ ملين ڊالرن ڏانهن
ڪيو ويو جنهن کي انڊس بيسن اڏوائيزري بورڊ (Indus Basin Advisory Board)
پڻ پنهنجي آفيسر مقرر ڪيو ويو. اها ۱۷۵ ملين ڊالرن ڏانهن ڪي مدد طور ڏيڻا ڪيا. ۱۵
ملين ڊالرن پاڪستان کي قرض طور ملڻا پيا. بعد ۾ هن رڪن ڏاڍو وڌيڪ ۲۱۵ ملين
ڊالرن ۱۹۶۴ع ۾ پاڪستان کي مليا.

ڪمن جي لسٽ ٺاهڻ ۽ عالمي بئنڪ کي راضي رکڻ لاءِ هڪ بورڊ مقرر
ڪيو ويو جنهن کي انڊس بيسن اڏوائيزري بورڊ (Indus Basin Advisory Board)
پڻ پنهنجي آفيسر مقرر ڪيو ويو. اها ۱۷۵ ملين ڊالرن ڏانهن ڪي مدد طور ڏيڻا ڪيا. ۱۵
ملين ڊالرن پاڪستان کي قرض طور ملڻا پيا. بعد ۾ هن رڪن ڏاڍو وڌيڪ ۲۱۵ ملين
ڊالرن ۱۹۶۴ع ۾ پاڪستان کي مليا.

سند طاس معاهدي وقت فنڊ انڪريمنيٽ به صحيح ڪئي ويئي هئي ليڪن
اها الههءِ معاهدي جو حصو ناهي هئي. اها فقط پئسن جي هٿ ڪرڻ جو ذريعو
هئي.

هن بعد ون يونٽ جو ٺهڻ ڪيتري قدر حالتن تي اثر انداز ٿيو تنهن جو
ذڪر ايندڙ باب ۾ ڏنو ويندو.

چون قلندر در دست غدار بود.
لا جرءِ منحصراً برادر بود.

باب پنجون

”پاڻي، مٽي جهوپڙا ۽ سورڪ اڄ مرن“

(پٺاڻي)

ون يونٽ جو حالتن تي ڇا اثر ٿيو تنهن جو ذڪر هن باب ۾ ڪنداسون. وڻ يونٽ وارو زمانو يعني ۱۳ آڪٽوبر ۱۹۵۵ع کان وٺي ۲۰ جون ۱۹۷۰ع پاڪستان جي تاريخ جو هڪ دفتراڻ باب آهي. وڻ يونٽ کان ٿي اڳ ۾ عالمي بئنڪ جي مدد سان هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ پاڻي، جي جهڳڙي نبيرون لاءِ ڳالهائون هلي رهيون هيون. سنڌ جي ٻارن نمائندگي ڊاڪٽر محمد صالح قريشي ڪري رهيو هو ۽ وڻ يونٽ ٺهڻ سان هن صاحب کي واپس گهرايو ويو ۽ اهڙيءَ طرح ٻين ننڍن صوبن وانگر سنڌ جي نمائندگي پاڪستاني وفد تان ختم ڪئي ويئي. انڊس بيسن انڊوائيزري بورڊ ”INDUS BASIN ADVISORY BOARD“ ٺاهيو ويو جنهن جا ميمبر هيٺيان پنجابي صاحب رکيا ويا.

- ۱- جي معين الدين.
- ۲- خانبهادر ايمر - اي حميد چيف انجنيئر پنجاب.
- ۳- خليل رحمان.
- ۴- ايس - ڪرماني.
- ۵- ايس - آء - محبوب.
- ۶- ايس - ايمر نياز.
- ۷- الطاف حسين.

اهي سڀئي پنجاب جا باشندا هئا ۽ انهن کي پاڪستان ٻارن رٿائن ٺاهڻ جو پروالو ڏنو ويو. ويسٽ پاڪستان گورنمينٽ کي ڪوبه غير پنجابي انجنيئر ان ڪم لاءِ موزون نظر آيو ئي ڪونه. انهن سڀني رٿائن جو مول مقصد اهو هو ته ڪهڙيءَ طرح سنڌ جو پاڻي پنجاب ۾ ڪم آندو وڃي. نه فقط سنڌ، پنجاب انگريزمينٽ تي نظر انداز ڪيو ويو پر جي رٿائون آهاديءَ جي ليول جون خود هندستان تي قبول نه ڪيون هيون سي فقط پنجاب لاءِ خيال ۾ رکي گهرون ڪيون ويون. خليل الرحمان جنهن جي نوڪري جو گهڻو حصو فقط سنڌ پنجاب جي پاڻيءَ واري جهڳڙي واري ڪيس تي گذريو هو ۽ جنهن جي غلط ايسٽيمينٽ جي بناء تي ترمون براج ۽ پنجنڊ

ميراج کي سنڌ درياءَ تي رکيو ويو ۽ سنڌ بلوچستان جي گهرجن کي بلڪل نظر انداز ڪيو ويو.

اڳئين باب ۾ راءِ ڪميشن جو ذڪر ڪري آيا آهيون انهي ڪميشن اهو فيصلو ڪيو هو ته سکر ميراج ۽ ٻي سنڌ جي ميراجن جي وهڪري جي آزمودي تي نئين طرح پاڻيءَ جي ورهاست ڪئي ويندي جيئن سنڌ نقصان هٿ نه اچي.

سنڌ جي شڪايت کي پنهنجي ذمڻ لاءِ هڪ "Water Allocation and Rates Committee" ٺاهي وئي جنهن جو چيئرمين اختر حسين سابق گورنر وٽ پاڪستان کي ڪيو ويو انهي ڪميشن تي پاڻيءَ جي ورهاست جو بار به رکيو ويو. انهيءَ ڪميٽيءَ ۾ ٽي ائڊهه جا ابا ٽيڊن صوبن ۾ پئي ڪنهن اداري کي ئي شڪايت ڪري نه سگهن بهرپاڻين ته هن ڪميشن جا ٻه ميمبر سواءِ شير محمد بلوچ سيڪريٽري اريگيشن جو اتفاقاً سنڌي هو. پنجاب جا ٻه ائڊهه هئا بعد ۾ انصاف جي ڊوئنگ رچائڻ لاءِ ٽي ميمبر سنڌ مان ۽ هڪ ميمبر سرحد مان پڻ ڪميا ويا. سنڌي ميمبر هئا هر هڪ شيخ عبدالغفور، شيخ عبدالنبي ۽ بلوچ سر محمد. فرنٽيئر مان سرور جان خان کي ميمبر ڪري ڪيو ويو ان وقت پنجاب مان يارهن ميمبر هئا.

ون يونٽ جي ٽن جو اعلان ٿي چڪو هو ۽ ان ڪري هن ڪميٽي جي بهڪار بڻجڻ جا آثار نمودار ٿي چڪا هئا گورنر وٽ پاڪستان هي ڪميشن ٽوڙي ڇڏي ۽ ان جي جاءِ تي صدر پاڪستان هڪ ڪميشن مقرر ڪئي. نئين صوبن جي گهر هئي ته هن ڪميشن جو چيئرمين هڪ بنگالي گهٽ ۾ گهٽ هاءِ ڪورٽ جو جج هجي. ڪميشن جا Terms of Reference هيٺيان هئا

۱- پاڪستان جي پاڻيءَ جي ورهاست ڪرڻ

(الف) مقرر ڪيل پاڻيءَ جي مقدار يعني Allocation جو خيال رکڻ.

(ب) پراڻين Commitments جو خيال رکڻ.

(ت) زير زمين پاڻيءَ جي قسم ۽ انهيءَ جي ڪم آڻڻ جو خيال رکڻ. خاص طور سنڌ جي گهر هئي ته ڪميشن جو چيئرمين هڪ بنگالي هجي. يعني خان پريڊنٽ پاڪستان ۾ ڳالهون قبول ڪيون ۽ ان وقت محڪمي جو سيڪريٽري هڪ سنڌي اي جي اين قاضي هو. يعني خان جي قبوليت واري ذميواري پنجاب اي - جي - اين تي عائد ڪئي ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ کيس هن محڪمي مان بدلي ڪرايو ويو. قاضيءَ جي جاءِ تي هڪ ڪنر پنجابي قمرالاسلام کي سيڪريٽري ڪري مقرر ڪيو ويو. قمرالاسلام اچڻ شرط جسٽس فضل اڪبر کي چيئرمين ڪرايو ڇاڪاڻ

ته هن جو گهر ۽ بڪي رهائش گاهه لاهور ۾ هئي ان سان گڏ حيدرآباد ۾ ڪي خلیل الرحمان حید انجنيئر صاحب پي اي مقرر ڪري ڏنو ويو. خلیل الرحمان جي گهڻي سروس حوالي سنڌ. پنجاه ڪيس لڙڻ ۾ گذري هئي ۽ خواه مخواه مخالفت ڪرڻ هن جو مذهب بڻجي چڪو هو. هو IBAB جو باني ميمبر هو.

بدقسمتيءَ جو عالم اهو هو جڏهن هيءَ فتويٰ لکي ڏيئي هئي تڏهن ڏاڪا پيش بڻجي رهيو هو. جج صاحب کي پاڪستان جي مسئلن ۾ ڪابه دلچسپي ڪونه رهي جج صاحب اڪيون پوري سوا ڪنهن سوچ ۽ سمجهه جي پنهنجي بي - اي خلیل الرحمان جي لکيل فتويٰ تي ڪي صحيح ڪئي ۽ اها اميد رکي ته شايد سنڌ جو عيوضي شير محمد بلوچ جدا فتويٰ لکڻ جي زحمت گوارا نه ڪندو ۽ اڪيون پوري سندس بي - اي واري لکيل فتويٰ تي ڪي صحيح ڪندو. ليڪن سندس اهو خيال خام نڪتو ۽ شير محمد نه فقط پنهنجو فيصلو جدا ڏنو پر وقت جي پريزيڊنٽ کي به آگاهه ڪيو ته چيئرمين جي صحيح ڪيل فتويٰ حقيقت ۾ سندس بي - اي خلیل الرحمان جي لکيل فتويٰ آهي ۽ نه جسٽس فضل اڪبر جي پنهنجي. سنڌ سرڪار پريزيڊنٽ صاحب کي اهو به لکيو ته بي - اي بدران چيئرمين صاحب کي ڪو بنگالي انجنيئر مدد طور ڏنو وڃي. اها استدعا سينٽرل گورنمينٽ قبول ڪئي ۽ جي - ايم عباس کي ڏاڪا مان گهرايو ويو. جي - ايم عباس واهدو ڪيو ته گورنمينٽ کي حقيقتن کان روشناس ڪرڻ لاءِ هو ڏاڪا پهچي ليٽر روانو ڪندو. بدقسمتيءَ جي - ايم عباس جي پهچندي ئي ڏاڪا هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ کيس پاڪستان گورنمينٽ کي پنهنجي تاثرات کان آگاهه ڪرڻ جو موقعو ئي ڪونه ملي سگهيو ۽ هن غريب جي ڳالهه دل جي دل ۾ رهي. حتمي ڪم هن سنڌ جي نمائنده شير محمد بلوچ سيڪريٽري اريگيشن سان واضح طور اظهار ڪيو هو ته جسٽس فضل اڪبر جي فتويٰ حقيقت ۾ سندس بي - اي خلیل الرحمان جي فتويٰ سمجهڻ گهرجي ۽ هو ليٽر ذريعي اهي لفظ پاڪستان گورنمينٽ کي لکڻ وارو هو جو ڏاڪا جي جدا ٿيڻ سبب لکي نه سگهيو.

مان فضل اڪبر ڪميشن تي ٿوري راه زني ٻئي باب ۾ ڪندس جيئن سنڌ جو عام باشندو سمجهي سگهي ته ڪهڙي نموني سنڌ جي حقن کي پاڻمال ڪيو ويو آهي.

باب ڇهون

”وليمون ڪماليون ۽ رلا ڪوه ڪندا“

(پاڻي)

اڳين ماڻن ۾ چڱي طرح واضح ڪيو ويو آهي ته پنجاب ڪهري طرح سنڌ کي ڪمپرسڻ جي حالت ۾ پهچايو. سنڌ ۽ پنجاب جي تعلقات کي چڱي طرح Sindh Punjab Agreement ذريعي سلجهايو ويو هو ليڪن پنجاب جي هٿ ڌرمي حالتن کي سڌارڻ بدران گهڻو خراب ڪيو. فضل اڪبر ڪميني پنهنجي لبر تاريخ ۸ نومبر ۱۹۷۰ع موجب سڀني صوبن کان پنهنجي ڪم ۾ پيش ڪرڻ جي گهر ڪئي ۽ پهريون نمبر سوال هو موجوده گهرجن جو، هر هڪ صوبي کي پنهنجي حاضر ضرورتن جو اڀياس ڪري ڪميٽيءَ کي آگاهه ڪرڻو هو. سنڌ لاءِ هن مسئلي کي سمجهڻ لاءِ سنڌ پنجاب ٺاهه ٿي اهر سڌو هو. انهيءَ سڌي کي وقت بوقت وفاقي حڪومت قبول ڪندي رهي هئي. ايتري قدر جو جڏهن پاڪستان ٺهڻ بعد B.S Link جڏهن پنجاب ڪڍي تڏهن محمد هاشم گذر سنڌ طرفان سنڌ پنجاب انگریمینٽ جي ففرن ڏي ڏيان چڪائيندي دستور ساز اسيمبلي ۾ سخت اعتراض ورتو ۽ ان اعتراض جي جواب ۾ سنڌ گورنمينٽ کي سينٽرل گورنمينٽ ڊي او لبر تاريخ ۲۱ مارچ ۱۹۵۲ع ذريعي (چيف سيڪريٽري فاروقي ڏانهن لکيل) معافي ورتي ۽ يقين ڏياريو ته آئينده سنڌ پنجاب انگریمینٽ جي ڪتاب پيڪري ڪا به ٿيندي ۽ هر ڳالهه ۾ سنڌ کان راضي حاصل ڪرڻ اولين فرض سمجهيو ويندو. انهيءَ D.O لبر ۾ سينٽرل گورنمينٽ جي اڳوڻن ڊي او لبرن تاريخ ۱۱/۱۲ مارچ ۱۹۵۲ع ۽ ۱۶ جنوري ۱۹۵۲ع جو به بهر ذڪر ڪيو ويو هو. بهرحال واضح طور وفاقي حڪومت Sindh Punjab Agreement تي عمل ڪرڻ لاءِ پاڻ کي ٻڌل رکڻ قبول ڪيو.

ٻئي طرف تونسڀا بيراڄ تي سنڌ ان ڪري اعتراض نه ورتو جو اهو بيراڄ سنڌ پنجاب انگریمینٽ جي ففرن هيٺ تي ٺهي رهيو هو. سنڌ پنجاب انگریمینٽ جنهن کان پنجاب هن وقت سحر ٿيڻ گهري ٿو خود اڀدا جي ماهرن جهڙوڪ هٽنگ ٺيڪنيڪل سروسز، هرزا ۽ آءِ سي اي وارن ڀروسي جوڳو دستاويز سمجهي

سهي جي سڪندڙ ادارن جو سڀاڻو ۽ واضح طور سڌ سچا انگريز جي
پنهنجي رپورٽ ۾ هو جيڪو ڪمپ انڊو

۾ رڳو ايترو ۾ وڌيڪ جي زماني ۾ ئي سنڌ سڃاڻپ انگريز جي عمل
ڪيو ويو ۽ اهو جي پاڻي ۽ هو وارو وغيره ان سڀاڻي جي عمل ۾ اها ان ۾ ڪوبه
سهي ڪونهي نه ۱۹۴۵ع کان وٺي ۱۹۷۷ع تائين سنڌ پنجاب انگريز جي ڌرين
۾ ڪنهن انڪاء جي عمل ڪيو فقط مالي "ٽڪٽو" ئي هو جو فيصلو ملڪ هو
پنجاب کي ڪيتري رقم سنڌ کي هرجاڻي طور ادا ڪرڻي هئي سو فيصلو ڪونه ٿيو
هو. راتو ڪميشن ۾ ڪروڙ روپين جو انداز لڳايو هو. پنجاب ئي ڪروڙ رپيا پري
ڏيڻ لاء تيار هو پر سنڌ جي گهر چار ڪروڙ رپيا هئي. اڄ ڏينهن تائين سنڌ کي
پاڻي نه ملي آهي ۽ ان حالت ۾ اگر شڪايت جو سبب هو ته ته اهو سنڌ کي هو ۽ نه
پنجاب کي جنهن وڌيڪ جي زماني ۾ سنڌ جي قيادت ئي ختم ڪري ڇڏي هئي.
انهيءَ پاڻيءَ مان جو ڀارت کڻي ويو هو ان مان وڌيڪ پنجاب کي ملندو ئي هو هڪ
ملين ايڪڙ فوٽ هو جنهن جي عيوض پنجاب ڏندي جي زور تي B.R.B.D لنڪ
ڪڍي ڏيڍ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي پنجاب جي دريائن مان ڪم آڻي ڇڏيو. نتيجو
ورهانگي جو ان صورت ۾ اهو هو جو پنجاب کي پاڻيءَ جو ڪوبه نقصان ڪونه پهتو
پر ٻين صوبن جو پاڻي پنجاب ۽ انڊيا هتي ڪشي ويا. انڊس بيسن بورڊ جو عالمي
بنڪ سان رابطي رکڻ لاء بنايو ويو هو سو سمورو پنجابي آفيسرن سان ڀريو ويو.
نئين صوبن مان ڪوبه نمائندو رکيو ڪونه ويو هو. سمورو قصو "ناني رڌڻ واري
۽ ڏوهنا ڪاٺڻ وارا" جي بمصداق بڻايو ويو هو. اها حقيقت آهي ته هندستان
پاڪستان معاهدي موجب اڀرندي درياء هندستان کي مليا ۽ الهندي تي درياء
پاڪستان کي مليا ليڪن ائين هرگز نه هو ته ڪو ڪنهن واه يا پيراج جي پاڻيءَ
جي مقدار ۾ ڪا تبديلي آندي وئي هئي. الهنديءَ مقدار کي ڪنهن به حالت ۾ تبديل
ڪرڻو ڪونه هو. فقط مقرر ڪيل پاڻيءَ جي مقدار کي مغربي دريائن ۽ "ٻين معقول
طريقن" سان پورو ڪرڻو هو. اهي معقول طريقا ڪهڙا هئا ان جو ذڪر تفصيل
سان ڪرڻو پوندو. اهي معقول طريقا هئا تيوب ويل ۽ پاڻي جا ڏيهر. مان پهريائين
تيوب ويلن جو ذڪر ڪندس.

تيوب ويل: تيوب ويل پاڻيءَ جي ذخيري بيدا ڪرڻ لاء اتي ڪامياب ٿيندا
جتي پاڻي ملو هوندو. هاڻي سوال بيدا ٿئي ٿو ته پنجاب ۾ مني پاڻيءَ جو ذخيره
ڪيترو آهي؟ ۽ ساڳي وقت سنڌ ۾ ڪيترو آهي؟ کوجائڻ مان ائين اندازو ڪيو ويو
آهي ته پنجاب ۾ زمين جي سطح کان ۱۰۰ فوٽ هيٺ وڃڻ سان ۵۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ

ملن پائي ملي سگهي ٿو. اڳ ۵۰ فوٽ هٿ وڃي ٻه ڪل ٻه هزار پنج سئو ملين ايڪڙ فوٽ ملن پائي ملي سگهي ٿو. پنجاب هميشه اهو سوال پڇي اٿاريو آهي ته ۵۰ فوٽ هٿ ٿيڻ وٺي ڪم اٿڻ ممڪن ڪونه آهي. جيڪڏهن پنجاب جو چوڻ صحيح صحيح آهي ته پوءِ سوال پيدا ٿئي ٿو ته پنجاب سهجي سسي سڪارڻ هي پراجيڪٽن ۾ هيدو سارو وڏو خرچ ڪري ڇو پنج سو فوٽ اونها ٿيڻ وٺي هيا جيڪڏهن ۵۰۰ فوٽن تان پائي ڪٽڻ ٿي ڪونه هو ته پوءِ ايڏي ساري خرچ تي انهن ٿيڻ وٺي پنجاب کي ڪو جواز ٿي ڪونه هو.

حقيقت ائين آهي ته ۵۰۰ فوٽ عمق تان پائي ڪٽي سگهجي ٿو ۽ انهيءَ حساب سان پنجاب ۾ ۲۵۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ جو پاڻيءَ جو ذخيرو موجود آهي. هن مقدار جو اندازو هن ڳالهه مان ڪري سگهجي ٿو ته پاڪستان جي سڀني دريائن جو پاڻي هڪ سال ۾ ۱۶۰ ملين ايڪڙ فوٽ کان وڌيڪ آهي ٿي ڪونه. هن مان سال سال ظاهر آهي ته جيڪڏهن پنجاب کي دريائن جي پاڻيءَ جو هڪ قطرو به نه ڏجي تڏهن به پنجاب کي ڪا پاڻي جي گهرج ڪانه آهي. ٻئي طرف هٽنگ رپورٽ موجب سنڌ جي زير زمين پاڻيءَ جو ذخيرو سال ۾ ۳ ملين ايڪڙ فوٽ آهي. انهيءَ حساب تي آڌار رکي خيرپور سڪارڻ ٺاهي وڃي. خيرپور سڪارڻ تيار ٿيڻ بعد اهو ظاهر ٿيو ته ٽن حصن پاڻيءَ مان ٻه حصا پاڻي سمند جي پاڻيءَ جهڙو ٿي ڪڍڻو پاڻي هو ۽ سڄي سنڌ ۾ ان اندازو موجب ڪم اٿڻ جهڙو مٺي پاڻيءَ جو ذخيرو فقط هڪ ملين ايڪڙ فوٽ آهي.

هاڻي صورتحال اتي وڃي پئي ته پنجاب ۾ مٺي پاڻيءَ جو زير زمين ذخيرو ۲۵۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ آهي ۽ ان جي مقابل سنڌ ۾ فقط هڪ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي آهي. جيڪڏهن پنجاب کي دريائن جي پاڻيءَ جو اڳ هڪ قطرو به نه ڏنو وڃي ته پنجاب کي هاڻوڪين ضرورتن خواه آئندڙ جي Development لاءِ پاڻي جي ڪا ڪوٽ نه ٿيندي. جڏهن پاڻيءَ جي موجودگيءَ جو صورت حال اها آهي تڏهن سنڌو درياءَ مان (چشمه جهلم لنگ، تونسلا پنجند لنگ وغيره وغيره) لنگون ۽ ڏنر (تربلا، چشمه ۽ ڪالا باغ وغيره) ٺاهڻ جو گهٽ ۾ گهٽ پنجاب کي ڪنهن به قسم جو جواز ڪونه هو. لنڊن ميونسپلٽي ڪميٽي جي رپورٽ ۾ به ”عالمي بئنڪ کي ڏنل ڪمن جي لسٽ فقط پئسن هٿ ڪرڻ لاءِ آهي ۽ نه انکي عملي جامون بهرائڻو آهي“. امڪن ٿيو ڇا؟ ون يونٽ جي دوران اهي سڀ ڪم جن تي گهٽ ۾ گهٽ چار هزار ڪروڙ رپيا خرچ ڪيا ويا سي ٺاهيا ويا ۽ انهن ڪمن جي ٺاهڻ جي هن ملڪ کي ڪا ضرورت ئي ڪانه هئي. پاڻيءَ ملڻ لاءِ نه منگلا نه

تربلا نه چشمه نه وري سنڌ درياءَ مان لڪن جي ڪا ضرورت هئي ظاهر آهي ته اهو خرچ فقط ان لاءِ ڪيو ويو ته جيئن ڪنهن خاص صوبي جي ماڻهن کي پنهنجن خرچن سان فائدو ملي. ضرورت جو ته بلڪل سوال ئي ڪونه هو.

هون ڪلهر در دست گذار هوند،

لا ڄرم منهنجو وري هوند.

شهر پرچائڻ لاءِ ايوب صاحب پنهنجي ڪتاب "Friends Not Masters"

پر لکيو ته تربلا فقط صوبي جي ڏاکڻي پاسي (يعني سنڌ ۽ بلوچستان) جي گهرجن مد نظر ٺاهڻ منظور ڪيو ويو هو. ليڪن ائين چئي انهن ئي ملڪ جي حصن جي ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ وڌي ويئي. هينئر پنجاب سڀ کان وڌيڪ پاڻ کي تربلا جي پاڻيءَ جو حقدار سمجهي ٿو. اهو وقت پري ناهي ته اهي ڪم جن تي چار هزار ڪروڙ عوام جي رت مان ڪٺا ڪيل خرچ ڪيا ويا سي پنجاب ۽ فرنٽيئر ۾ فقط اهو ڪم ڏيندا جو "موهن جو دڙو" سنڌ ۾ ڏيئي رهيو آهي.

جيتوڻيڪ پنجاب کي ورهاڱي بعد به درياڻي پاڻيءَ جي ڪا ضرورت ڪانه هئي ته به خوا منخواه هاءِ گهوڙا مڇائي پهريائين ته لنڊن صوبن جي عوام کي بهوقوف بڻايو ويو ۽ ان سان گڏوگڏ عالمي بئنڪ ۽ ٻين قرض ڏيندڙ ملڪن کي به سونگي ڀتين آهي ته اڃان به جيڪڏهن مسئلي جي جانچ پڙتال لاءِ ڪا "International Committee" ويهاري وڃي ته ڪيترا فرد جن هن مسئلي ۾ بد ديانتيءَ جو ڪردار ادا ڪيو ۽ غلط انگ اکر ڏيئي غلط ڪم ڪري ملڪ کي بي حال ڪيو سي ڦاسيءَ جي تختي تي لٽڪايا وڃن پر

ڇاڪاڻ ته ايندڙين ڪميٽي پاڪستان لهن کان اڳ ڀتين دهائي ڪرائي هئي ته لنڊن صوبن سان پاڻيءَ جي ورهاست ۾ انصاف ڪيو ويندو. ان لاءِ فضل اڪبر ڪميشن ويهاري وئي.

ڪميشن جي ميمبرن جدا جدا فتويٰ لکي. ان نسبت اڳيئي بيان ڪري چڪا آهيون ته جسٽس فضل اڪبر جي فتويٰ سندس پنجاهي ٻي - اي خليل الرحمان لکي ۽ شير محمد بلوچ هن سان شامل راه نه ٿي پنهنجي فتويٰ پاڻ لکي. اهي ٻئي ڇپيل ڪتاب گورنمينٽ وٽ موجود آهن ۽ انهن تي ڪا عوامي گورنمينٽ فيصلو ڏيئي پي سگهي ليڪن پنجاب کي ڪا به وقت جي گورنمينٽ ناراض ڪرڻ نه پي گهري ۽ ان ڪري وري هڪ ٽئين ڪميٽي جي تشڪيل تي هن سموري مسئلي کي سرد خاني ۾ رکيو ويو.

هن نئين ڪاميٽي جا ميمبر سڀني صوبن جي جيف جھن تي مشتمل آهن ۽ هن مهل تائين هن ڪميٽي جي ڪارڪردگي مان ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو آهي. عقل ۽ ديانتداري جي تقاضا اها هئي ته جيستائين اها ڪميٽي پائيءَ جي ورهاست جو فيصلو ڪري تيستائين ڪنهن به صوبي ۾ ڪو نئون پراجيڪٽ نه ريو وڃي ليڪن حال ڇا آهي.

”جسڪي لائهي اسڪي بهمينس“

جنم ڪئنال ضيا مارشل لا حڪومت ۾ شروع ٿي ويو ڇاڪاڻ ته ”ايشين بئنڪ ڪان اوچتو مليل رقم ويڃاري گورنمينٽ ڪٿي پيءُ جاءِ تي خرچ ڪري سگهي ها؟“.

جنرل سيا انجنيئر جي سالياني ڪانگريس ۾ لاهور ۾ فرمايو هو ته هن وڏي ٿل ”Greater Thal Project“ جي به سڌو درياءُ مان منظوري ڏني آهي. پنجاب جي باشندن خوشي وڃان ڏاڍا ڪڪرات ڪري تازيون وڇايون ۽ ضيا جي گفتار تي وهڻي وئي ۽ انهي مٿين نموني پائيءَ جي ورهاست کي عملي جامون پهرايو ويو جڏهن ڪنهن خاص فرد جي ڪا خانگي ملڪيت هئي. آخر ڪميٽي مقرر ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪهڙي هئي جڏهن صاحب اقتدار پاڻ پائيءَ جي ورهاست عملي طرح ڪري ٿا ڇڏين. واءِ سائين واه! واه جو انصاف ٿيو!

چشم بڪشا قدرت حق را به بين،

صورت اعمال ما شامت نادر گرفت.

(ليکڪ جي ڪتاب ”پاڻي منجهه پساه“ جا ڪجهه باب).

حافظ محمد صديق ميمڻ

سنڌو جي پاڻيءَ جو مسئلو

پاڻيءَ مٿي جهوپرا مورڪ اڄ مرن (شاهه)

مشهور پهالو آهي ته ”ڇا ڪانڊو مري ويا آهن جو لولو حج تي ويدو؟“ سو اسانجو خيال هئو ته شايد اسلام جي نالي تي ورتل ملڪ ۾ اسانکي پنهنجا فطري حق يڪڙ پوندا پر ڪانڊو چيو ته ڇا اسان مري ويا آهيون؟ سنڌ لاءِ پاڻيءَ جو مسئلو اڄ جو نه آهي پر اڃايلن کي اهي ايڏا ڪڏين سالن کان رسايا پيا وڃن.

سنڌ لاءِ پاڻيءَ جي مسئلي اڻويهين صدي جي وچ ڌاري وڏي اهميت حاصل ڪئي هئي. جو ان وقت پنجاب سرڪار سنڌو نديءَ جي مددي ندين تي بئراج ٺاهي پاڻيءَ تي ڪنٽرول حاصل ڪيو هو. ان وقت سنڌ بمبئي سان مليل هئي. تنهن ڪري ڪو خاص داد فرياد ڪونه ٿيو پر جيئن ته سنڌ زراعت جي لحاظ سان انگريزن لاءِ سون جي ڪاڻ هئي ۽ هنن جڏهن پاڻيءَ جي کوٽ کي ڏسي محسوس ڪيو ته جيڪڏهن سنڌ جي زراعت ائين تباهه ٿيندي رهي ته پوءِ هنن کي اتان ڪجهه حاصل ٿي ڪونه سگهندو. ان ڪارڻ هن ۱۹۰۱ ڌاري ”انڊين اريگيشن ڪميشن“ قائم ڪئي. جنهن حالتن معلوم ڪرڻ کانپوءِ هيءُ فيصلو ڏنو ته ”ڪوبه علائقو، ٻين واسطيءَ ۾ علائقن جي حقن کي ويچارڻ ۽ انهن علائقن سان صلاح مشوري کان سواءِ، درياھن جو پاڻي ڪشي نه سگهندو“ ۽ اهڙوئي فيصلو سال ۱۹۱۹ ۾ ”گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ“ تحت جاري ڪيو ويو هو.

پر انهيءَ کان اڳ بمبئي سرڪار سنڌ جي اهڙي زبون حواليءَ کي ڏسي فيصلو ڪيو ته سنڌ جي زراعت کي تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ ضروري آهي ته سنڌ ۾ به پنجاب والڪر بئريج ٻاشا وڃن لٽجي پر ان سنڌ لاءِ سکر بئريج ٺاهڻ واري رٿا، گورنمينٽ آف انڊيا جي منظوريءَ واسطي موڪلي. جنهن کي انڊيا سرڪار سال ۱۹۰۴ ۾ بحال ڪيو پر ان تي عمل نه ٿي سگهيو. ڇو ته انگريز سرڪار گهڻي پهرين مهياپاري لڙائيءَ ۾ ڦاسي پئي. ان ڪارڻ اهو پروجيڪٽ تڪڙ جو شڪار بڻجي ويو.

پوءِ جيئن ئي حالتون سازگار بڻيون ته پنجاب سرڪار ۱۹۱۹ ڌاري، سنڌو نديءَ مان ۷۷۵ ڪي.و.ڪ پاڻي وڌيڪ حاصل ڪرڻ لاءِ ”ٽل پروجيڪٽ“

نالي هڪ رٿا گورنمينٽ آف انڊيا کي منظوري لاءِ ڏياري موڪلي ۽ سدس خيال هو ته انهيءَ پروجيڪٽ کي، سکر بشرپ تي اوليت ملندي، مگر اها رٿا هندستان سرڪار رد ڪري ڇڏي. هندستان سرڪار جو اهو خيال هئو ته سنڌو نديءَ تي ”سکر بشرپ پروجيڪٽ“ جو پهريون حق اهي رٿا آهن ۽ ساڻ گڏ پنجاب، بهار ۽ بيڪانير کي پائي ڏيڻ لاءِ ”سنڌ وٺي پروجيڪٽ“ به منظور ڪيو ويو پر پنجاب سرڪار جنهن کي سنڌو نديءَ مجهاڻ وٽو پائي ڪشڻ جو ڏاڍو سوڻ هئو، تنهن سکر بشرپ ۽ ان لاءِ بحال ڪيل في ڪيوسڪ ايراضي جي حد (Duty) خلاف هڪ مهيني جي اندر هيءَ اعتراض داخل ڪيو ته سنڌ سان پاڻخطري ڪئي ويئي آهي.

ان جي جواب ۾ بمبئي سرڪار هيءَ حجت پيش ڪئي ته، پنجاب کي اڳيئي پنهنجي حصي کان وڌيڪ مدامي (Perennial) يعني ٻنهي خريف ۽ ربيع ۾ ملندڙ پائي ملي چڪو آهي ۽ سنڌ، جنهن کي سنڌو نديءَ جي پائي تي حق آهي، تنهن لاءِ اهو سکر وارو پروجيڪٽ پهريون پروجيڪٽ آهي.

هندستان سرڪار، ڳوڙهي ويچار ڪرڻ کان پوءِ هيءَ فيصلو ڏنو ته ”سکر پروجيڪٽ“ برقرار رکيو وڃي ۽ سنڌ سرڪار جي مٿئين موقف کي تسليم ڪندي سنڌو نديءَ تي سنڌ جي ترجيحي حق کي جائز قرار ڏنو ۽ ان لاءِ بحال ڪيل في ڪيوسڪ ايراضي واري حد کي به واجبي قرار ڏنو.

انهن فيصلن جي باوجود پنجاب سرڪار پنهنجي مخالفت واري روش ۾ ڪابه تبديلي ڪانه آندي ۽ وقت به وقت هندستان سرڪار کي ”ٿل پروجيڪٽ“ لاءِ پنهنجو سفارشون موڪليندي رهي. آخر هندستان سرڪار تنگ ٿي هيءَ فيصلو ڏنو ته،

(الف) ”سکر بشرپ پروجيڪٽ“ هيٺ مدامي (Perennial) پيچ باهت پورو آزمودو حاصل ڪرڻ بلڪل ضروري آهي، تنهن ڪري انهيءَ پروجيڪٽ جي ضرورتن جو سوال سال ۱۹۳۹ تائين نه ٿو اٿاري سگهجي.

(ب) بمبئي سرڪار کي حق آهي ته، سنڌو نديءَ ۽ ان جي مددي ندين مان پائي ڪشڻ تي اعتراض اٿاري، جيستائين ندين ۾ پائي جي ماپ جا صحيح انگ اکر ثابت ڪري ڏيکارين ته انهيءَ وڌيڪ پائي ڪشڻ سان سکر بشرپ پروجيڪٽ لاءِ گهربل پائيءَ جي انداز کي ڪوبه جوکو نه ٿيندو.

پر پنجاب سرڪار ان تي به راضي نه ٿي اڃان به اڳتي قدم وڌائي، ”سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا“ وٽ وڃي هندستان سرڪار جي فيصلي خلاف اپيل داخل ڪئي. پر ”سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا“ به هندستان سرڪار جي

ڪيل فيصلي کي صحيح قرار ڏيئي، انهي اسل کي خارج ڪري ڇڏيو. انهن سمورن فيصلن جو مول سو هيءُ هو ته ”سکر بشريج پروجيڪٽ“ جو سڌو ٻڌي، هي پاڻي تي پهريون ۽ ترجيحي حق آهي.

پر جيئن ئي، ”سنلج وٺلي پروجيڪٽ“ ۱۹۲۷ ۾ ٺهي راس ٿيو ۽ سکر بشريج ۱۹۳۲ ۾ جڙي راس ٿيو ته سنلج وٺلي جي پاڻي واري ورهاست تي پنجاب، بهاولپور ۽ بمبائي جي وچ ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ويئي ۽ ٻئي طرف وري خيرپور به سکر بشريج مان ربيع لاءِ وڌيڪ پاڻيءَ جي گهر ڪئي. ساڳي وقت پنجاب سرڪار هڪ ٻئي رٿا ”هويلي پروجيڪٽ“ لاءِ به پاڻي جي گهر ڪئي تنهن ڪري هندستان سرڪار سال ۱۹۳۵ ۾ ”انڊرسن ڪاميٽي“ مقرر ڪئي ته انهن مسئلن جو جوڳو حل ڳولهي ۽ پاڻيءَ جي ورڇ متعلق اهڙيون سفارشون مرتب ڪري جيڪي انصاف پريون هجن ۽ سمورين قرين لاءِ قابل قبول به هجن ۽ ساڳئي وقت اڳتي هلندڙ سکر پروجيڪٽ ۽ سنلج وٺلي پروجيڪٽ لاءِ مقرر ٿيل پاڻيءَ تي اثر انداز به نه ٿين.

انڊرسن ڪاميٽي پنهنجي رپورٽ ۱۹۳۵ ۾ پيش ڪئي پر رپورٽ ۾ پنهنجي حدن کي اورانگهي، هندستان سرڪار جي ڪيل اڳين فيصلن کي به رد ڪندي هي به سفارش ڪئي ته ٿل پروجيڪٽ لاءِ سنڌو ٻڌيءَ مان ڇهه هزار ڪيوسڪ پاڻي مهيا ڪيو وڃي. حالانڪ اسان مٿي ٻڌائي آيا آهيون ته خود پنجاب سرڪار ئي ٿل پروجيڪٽ لاءِ وقت به وقت فقط ۷۷۵ ڪيوسڪ جي گهر هوندي هئي ۽ انکي هندستان سرڪار هميشه رد ڪندي رهي هئي پر خبر ناهي ڪهڙي مصلحت خاطر هندستان سرڪار اڳي ته ”ٿل پروجيڪٽ“ لاءِ رڳو ۷۷۵ ڪيوسڪ ئي قبول ڪونه ڪيا هئا، پر انڊرسن ڪاميٽيءَ جي سفارشن کي سال ۱۹۳۷ ۾ قبول ڪيو.

پر جيئن ته ان وقت سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي رهي هئي تنهن ڪري بمبئي سرڪار انهيءَ مسئلي تي توجهه نه ڏني ۽ سنڌ سرڪار به بمبئي کان ڪراچيءَ منتقلي ۽ رڪارڊ جي لڏ پلاڻ ۾ رڌل هئڻ سبب انهيءَ تي ڌيان نه ڏئي سگهي پر پنهنجي پيرن تي بيٺن کان هڪدم پوءِ پنجاب سرڪار جي نون منصوبن کي سامهون رکندي ۽ هندستان سرڪار جي سال ۱۹۳۵ واري ائڪٽ ۾ مليل قانوني حق کي استعمال ڪندي ۱۹۳۹ ۾ گورنر جنرل وٽ انهيءَ فيصلي خلاف اپيل داخل ڪئي.

جيئن ۱۹۳۵ واري ائڪٽ ۾ چيو ويو هئو ته ”جيڪڏهن ڪنهن پرڳڻي

کي ٻئي مرگي کار ندين جي پاڻي ڪنهن جو ڪم رسڻ جو بندش هو جي نه هو اهو معاملو گورنر جنرل وٽ فيصلي لاءِ کڻي وڃي سگهي ٿو.

گورنر جنرل سنڌ جي انهيءَ ڪتاب جي لسيري لاءِ ۱۹۴۱ع ۾ رانو ڪيمس مقرر ڪئي جنهن وري ٻهجي رپورٽ سال ۱۹۴۲ع ۾ پيش ڪئي.

رپورٽ ۾ چيو ويو هئو ته سنڌ سرڪار انڊرس ڪاميٽي جي سفارش بابت ڪا به پيش ڪرڻ ۾ دير ڪئي آهي، جنهن وچ ۾ پنجاب سرڪار ٻهجي مل بروجيڪٽ ۽ هوپلي بروجيڪٽ تي وڏو خرچ ڪري چڪي آهي، تنهن ڪري هي احوال انهيءَ تي روڪ وجهڻ ممڪن نه آهي تنهن ڪري انهن کي بحال رکيو وڃي ته ڪميشن وڌيڪ هيءَ ڳالهه به ڄاڻائي هئي ته مل بروجيڪٽ ۽ هوپلي بروجيڪٽ کي پاڻي ڏيڻ سان سنڌ جي پاڻي جي ضرورتن کي وڏو نقصان رسندو. انجي بجاءِ جو هيءَ هڪ علاج آهي ته سنڌ ۾ سنڌو نديءَ تي ٻه بئراجون ٺاهيون وڃن، هڪ اترئين ڀاڱي ۾ (هاڻي گڊو بئراج) ۽ ٻي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ (هاڻي غلام محمد بئراج) ۾ جيئن ته انهن بئراجن جي حوزن لاءِ گهربل خرچ سنڌ جي مالي حالت تي ڳرو بار وجهندو. پنجاب سرڪار جملي لاڳت جو ۱۵ ڪروڙ رقم سنڌ کي عيوضي طور پري ڏيندي. نيٺ اپريل ۱۹۴۲ع ۾ رانو ڪميشن جي بنيادي نقطن جي روشني ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي چيف انجنيئرن وچ ۾ ڳالهائون شروع ٿيون. آخر ٻنهي ڌرين جي رضامندي سان سنڌو ۽ انجي مددي ندين جو سمورو پاڻي ورج جي دائري اندر آندو ويو.

هلندي هلندي ٻئي ڌرين، عيوضي طور پئسن ڏيڻ جي شق کان سواءِ ٻين ڳالهين تي متفق ٿيڻ ۽ ۲۸ سيپٽمبر ۱۹۴۵ تي ٻنهي ڌرين جي چيف انجنيئرن صحيحون ڪيون. انهيءَ ٺاهه ۾ هيءَ شق رکي وئي هئي ته، عيوضي طور سنڌ کي جيڪي پئسا ملڻا آهن اهي ٻئي صوبائي حڪومتون پاڻ ۾ ڳالهين ذريعي طئي ڪنديون.

اهو ٺاهه آهي جنهن کي سنڌ - پنجاب ايگريمنيٽ ۱۹۴۵ چيو وڃي ٿو. جنهن جا مکيه فقر هيٺين ريت آهن:

(الف) اهي رٿائون جيڪي انوقت عمل ۾ هيون يا زير تعمير هيون تن لاءِ پاڻيءَ جي ڪوتاهه ترجيحي ترتيب ۾ مقرر ڪئي وئي. انهيءَ ترتيب مطابق سکر بئراج ۽ ٿل پهرئين درجي ۾ رکيا ويا.

(ب) جيڪي رٿائون ان وقت تياري هيٺ هيون، تن لاءِ پاڻيءَ جي ورج مقرر ڪئي وئي. ان وقت سنڌ ۾ غلام محمد بئراج ۽ گڊو بئراج رٿجن جي

مرحلي ۾ هيون انهي لاءِ ترتيب وار (۱) لوئر سد جي تشريح لاءِ سيالپهه هزار ڪيوسڪ فٽ پاڻي (۲) اتر سد جي تشريح لاءِ حالپهه هزار ڪيوسڪ فٽ پاڻي طئي ڪيو ويو.

(ب) ڪابه ڌر به ڌر جي احازت سان نوان پراجيڪٽ اڏي سگهيدي. ٻي ڌر کي اهڙن پراجيڪٽس ٺاهڻ تي اعتراض جو حق هوندو. ان حالت ۾ حدين اهو ثابت ڪري سگهي ته اهرن پراجيڪٽس ٺاهڻ ڪري هن ٺاهه موجب سدس حقن کي نقصان رسڻ جو انديشو آهي.

(ت) زير عمل رٿائن کي سندن مقرر ٿيل مقدار کان وڌيڪ جيڪو به تلائن ۾ گڏ ٿيل ۽ نهري پاڻي ٿيندو، انهيءَ ۾ ٻنهي پرڳڻن جا حصا مقرر ڪيا ويا. (ج) ڌرين جي وچ ۾ جيڪڏهن ڪي اختلاف پيدا ٿين ته انهن جي فيصلي لاءِ طريقي ڪار مقرر ڪيا ويا.

(د) پاڻيءَ جي ڪوٽ واري زماني ۾ پنجاب کي اختيار هوندو ته ٿل لاءِ سنڌو نديءَ جو پاڻي ڪالاباغ وٽان ڪتب آڻي پر ان ۾ شرط اهو هوندو ته ساڳئي مقدار جيترو پاڻي پنجنند وٽ پنجاب واري حصي کان هيٺ سنڌ کي ڏنو ويندو.

قدرتي اتفاق اهڙو ٿيو جو انهيءَ ٺاهه تي اڃا مس عمل شروع ٿيو ته ۱۹۴۷ ۾ لنڊي ڪند جو ورهاڱو ٿيو ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو. جنهن جي نتيجي ۾ پنجاب به ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. هڪ اوڀر پنجاب ٻيو اولهه پنجاب جيڪو پاڪستان جي حصي ۾ آيو.

انهي ورهاڱي جي ڪري پنجاب جي پنجن درياهن منجهان هڪ درياهه بهاس ته مڪمل طرح ڀارتي پنجاب ۾ هليو ويو، باقي ٻن درياهن ستلج، راويءَ جا به مهڙ وارا حصا هندستاني پنجاب ۾ هليا ويا، جنهن ڪري ٻنهي ۾ چڪتاڻ جي امڪانن کي نظر ۾ رکندي، ”انڊين انڊپينڊنس ائڪٽ“ هيٺ هڪ ادارو قائم ڪيو ويو ته جيڪڏهن ٻنهي ڌرين وچ ۾ ڪو جهيڙو ٿئي ته ان کي ٻيڙي سگهجي، انهيءَ اداري جو مدو تاريخ ۲۱ مارچ ۱۹۴۸ تائين مقرر ڪيو ويو.

پاڪستاني پنجاب سرڪار انهيءَ جو فائدو نه ورتو ۽ سندس انهيءَ ڪوتاهي ۽ ڪري هندستان سان ڪوبه درياھي تقسيم جو مستقل معاهدو نه ٿي سگهيو. ۽ ڀارت سرڪار پهرين اپريل ۱۹۴۸ تي سمورن درياهن کي بند ڪري ڇڏيو اتان ئي پاڪستان ۽ ڀارت وچ ۾ پاڻيءَ جي مسئلي تي چڪتاڻ شروع ٿي. آخر عالمي بئنڪ وچ ۾ ٽپي پيئي ۽ ۱۹۵۲ ۾ عارضي طرح فيصلو ڪرايو ته ”جيستائين ڪو مستقل حل نڪري نٿي ٿئي جيئن اڳ ۾ هلندو رهيو آهي تيئن ئي

ورهاست هندي رهي".

پر سگهوئي هڪ و.ي. سازس هٿ وٺڻ يونٽ ائڪٽ نامد ۱۹۵۵ ۾ پاڪستان جي الهندي حسي وارن پرڳڻن کي ملائي هڪ صوبو بڻايو ويو جنهن جي گاديءَ - هٿ لاهور کي بڻايو ويو. اڳتي هلي ۱۹۵۸ ۾ ايوب خان جي مارشل لا لاڳو ۾ س. ۱. ويتر سنڌ جي حيثيت کي ئي حتر ڪري ڇڏيو. پوءِ اهڙي ماحول ۾ ع.ا. بسڪ جي بگرائيءَ هٿ پائيءَ جي ورهاست جو مسئلو طئي ٿيو جنهن ۾ سنڌ ۽ ان ڪنهن به قسم جي نمائندگي ڪانه هئي.

ان وقت عالمي بئنڪ جي اجازت سان پاڪستان سرڪار هڪ ادارو "انڊس بيس ائڊوائيزري بورڊ" (IBAB) بڻايو جنهن جو سربراھ جي معين الدين کي بڻايو ويو جنهن جو تعلق پنجاب سان هئو. ان جا جيڪي ٻيا ميمبر ڪيپ ويا انهن ۾ به سنڌ جي نمائندگي نه رکي وڃي. ان ڪانسواءِ ان وقت ائپريگيشن ڪاتي جو سربراھ ۽ واڊا جو سربراھ به پنجاب سان تعلق رکندڙ هئا. ليٽ انهيءَ اداري ڳالهين ٻولين کانپوءِ سينبر ۱۹۶۰ ۾ پاڪستان ۽ ڀارت وچ ۾ هڪ معاهدو تيار ڪيو جنهن کي "انڊس واٽر ٽريٽي ۱۹۶۰" سڏيو وڃي ٿو. ٻين لفظن ۾ ان کي "سنڌ ۽ ۱۰۵۰ معاهدو به چيو ويندو آهي. انهيءَ معاهدي مطابق،

(الف) اڀرندي وارين ٽن ندين ستلج، راوي ۽ بياس تي ڀارت جو مڪمل حق رهندو ۽ الهندي وارين ٽن ندين سنڌو، چناب ۽ جهلم تي پاڪستان جو حق هوندو.

(ب) بنا ڪنهن دير جي پاڪستان ڪوشش ڪري پنهنجي آبپاشيءَ لاءِ اهڙا ذريعا عمل ۾ آڻيندو جن سان کيس اوترو ئي پاڻي ميسر ٿي سگهي جيترو ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ تي هن لاءِ موجود هئو.

(ج) انهن ذريعن پيدا ڪرڻ لاءِ پاڪستان کي جيڪي آبپاشيءَ جا ڪم ڪرڻا پوندا تن جي خرچ ۾ ڀارت ۱۷۵۰ لک ڊالر حصو پري ڏيندو.

(د) انهن آبپاشيءَ جي ڪمن جي نمونن پسند ڪرڻ ۽ اڏاوت ڪرڻ لاءِ پاڪستان بلڪل آزاد هوندو. انهيءَ معاهدي ۾ پنجاب جي ٽن ندين جو پاڻي هندستان کي ۱۷۵۰ لک ڊالرن ۾ ڇڻ ته وڪرو ڪري ڏنو ويو ۽ انهيءَ ۾ سنڌ جو به ۵۰ سيڪڙو پاڻي هندستان کي وڪرو ڪيو ويو.

انهن پٺڻن منجهان رڳو پنجاب جي وڃايل پاڻي جي پورائي لاءِ مختلف "ڊيم" ٻڌايا ويا جن ۾ سنڌو جو پاڻي سڌو درياھ مان منتقل ڪري پنجاب کي ڏنو ويو. سنڌو نديءَ جو ۷۵ سيڪڙو پاڻي جيڪو سنڌ لاءِ مقرر ٿيل هئو ان

منجهان به. توار واه ڪو ڏاڻي ۲۵ سيڪڙو وڌاءِ پاڻي سمجهاء ۷۰ مهيا ڪيو ويو. حالانڪه ”سنڌ طاس“ واري معاهدي مطابق پنجاب، ڪي فقط ستاڻ واري بهاس ڏاڍو، واري پاڻي جي ڪوبه پوري ڪٽڻ لاءِ اوترو پاڻي ڏيندو هئو جيڪو هو ننڍي کنڊ جي تقسيم کان اڳ ڪٽڻ هئو. انهيءَ ڪري پوري ڪٽڻ لاءِ منگلا ڊيم اڏيو ويو ۽ انجي گنجائش، انهن ٽنهي ندين سان پنجاب ۽ سنڌ کي ملندڙ (انهن ٽنهي ندين جو پاڻي پنجاب رڳو اڌ کان ٿوري گهٽ استعمال ڪندو هئو باقي پاڻي پنجنندو وٽ وڃي سنڌ نديءَ ۾ پوندو هئو جيڪو سنڌ جي استعمال لاءِ هوندو هئو) سموري پاڻي کان ۶۰ سيڪڙو وڌيڪ آهي.

انهيءَ حقيقت منجهان هيءَ ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته سنڌ طاس واري معاهدي مطابق منگلا ڊيم منجهان به پنجاب کي فقط پنهنجي وڃايل پاڻي جيترو حق حاصل آهي ۽ باقي پاڻي سنڌ کي ڏيڻو آهي.

پوءِ اهڙي صورتحال ۾ ڪين اهو حق ڪٿان ٿو حاصل ٿئي جو هنن مختلف جاين تي ايترا سارا ڊيم ۽ بئريج ڪٽي ٺاهيا اٿن؟ جيڪي هيٺين طرح آهن،

(۱) تربیلا ڊيم (۲) منگلا ڊيم (۳) راول ڊيم (۴) چشمه ڊيم (۵) چشمه بئريج (۶) چشمه - جهلم لڪ واه (۷) ٽونسا بئريج (۸) ٽونسا - پنجنند لڪ واه (۹) چشمه رائٽ بينڪ ڪينال (۱۰) ٽئين اسڪيم تحت ڪالا باغ وٽ سنڌو درياھ تي ڪالا باغ ڊيم.

پهتل خبرن مطابق، انڊس ريسن ائڊوائيزري بورڊ ”تربیلا ڊيم“ جي اسڪيم جڏهن عالمي بئنڪ ڏي منظوري لاءِ موڪلي هئي ته عالمي بئنڪ انهيءَ جي اجازت نه ڏني هئي، ڇو ته هنن کي يقين هو ته ڀارت جي ٽن ندين، ستلج، راوي ۽ بهاس جو پاڻي جيڪو پاڪستان کان ڇڏايو ويو آهي، تنهن کان گهڻو وڌيڪ پاڻي، ٻين منظور ٿيل رٿائن وسيلي ميسر ٿي ويندو تنهن ڪري هن رٿا جي ضرورت ڪانه آهي. پر ڪجهه وقت کانپوءِ وري ”مقربي پاڪستان واپس“ پهر اها رٿ منظوري لاءِ موڪلي، جنهن ۾ چيو ويو هو ته ”انهيءَ رٿا سان سنڌ جي خاص ضرورتن لاءِ پاڻيءَ جي پورائي ڪئي ويندي“ انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکندي عالمي بئنڪ انهي رٿا جي منظوري سال ۱۹۶۳ ۾ ڏئي ڇڏي. انهيءَ رٿا منظور ٿيڻ کان اڳ جيڪي رٿون رٿيون ويون هيون، سنڌ جي ماڻهن انهن کي سنڌ جي مفادن ۽ ۱۹۴۵ واري نام جي خلاف ورزي سمجهندي، زوردار هڪارون شروع ڪري ڏنيون. ون يونٽ جي ڪري سنڌ جو تشخص ته اڳيئي ختم ٿيل هو پر انهيءَ هڪ هٿيءَ جي آڌار تي سنڌ جي زراعت کي به تباھ ڪرڻ جا منصوبا سنڀالڻي ويا، تن پٽاندڙ هيءَ اٽڪل رٿي

هڪ ڪاميٽي ٺاهي وئي جيڪا پاڻي جي وهڪري لاءِ ۱۹۴۸ واري سنڌ، پنجاب انگريزيستان مطابق سفارسون مقرر ڪري، جنهن جو نالو ”آخري حسين ڪاميٽي“ مقرر ڪيو ويو. جنهن سنڌ ۽ ٻين صوبن مان ڪوبه مخصوص به نٿو به حصو پهچي مر ماني ڪري سگهجي پر ماڻهن جي احتجاج تي به دستور سنڌ مان ڪيا ويا هڪ ميمبر سرحد مان ڪيو ويو انهيءَ ڪاميٽي ۾ ڪل ميمبرن جو تعداد سترهن هو جنهن ۾ ٻارهن پنجاب جا هئا. جيڪي پنهنجي اڪثريت جي بل بوتي تي ڪارروائي کي هلائيندا رهيا ۽ ٻين ميمبرن جي اعتراض کي نظر انداز ڪندا رهيا، پر اتفاق اهو ٿيو جو سنڌ جي ماڻهن وٽ يونٽ جي خلاف جدوجهد ڪري انهيءَ جي نوڙن لاءِ ۲۸ نومبر ۱۹۶۹ تي آرڊر پاس ڪرائي ورتو.

انهيءَ ڪري آخري حسين ڪاميٽي کي اچي فڪر لاهي نيو ته سندن هڪ هئي اجهو ٿي ڊمي ناس ٿئي تنهن ڪري هن انهيءَ خيال کان ٽڪر ڪري ڪارروائي مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن پنهنجن حريڪتن کي وٺي يونٽ نوڙن واري ايڪٽ جي لاڳو ٿيڻ کان اڳ پاس ڪرائي وٺن. تنهن ڪري هن اها رپورٽ پنهنجي مرضي مطابق مڪمل ڪري سنڌ جي عيوضين جي صحيحين ڪرڻ کان بغير ئي هتي موڪلي ڇڏي پر انهن جي سازش کي عملي جامي پائڻ جو موقعو نصيب ڪونه ٿيو ۽ وٺي يونٽ پوريو ويو ۽ پهرين جولاءِ ۱۹۷۰ کان اڳوڻا صوبا بحال ٿيا ۽ عوام جي اعتراض کي سامهون رکي سرڪار انهيءَ ڪاميٽيءَ جي فيصلي کي رد ڪري ڇڏيو ۱۵ آڪٽوبر ۱۹۷۰ تي جسٽس فضل اڪبر جي سربراهيءَ هيٺ هڪ ٻي ڪميٽي جوڙي وئي ۽ سندس حڪم لاءِ دائرو مقرر ڪيو ويو جنهن جو ذڪر اڳتي ڪنداسين. ٻن انهيءَ ڪميٽيءَ جي سفارشن کي به سنڌ جي عيوضين ۽ نير محمد بلوچ غير منصفانو ڪوٺي ڪاميٽيءَ تان استعفا ڏيئي ڇڏي.

انهيءَ کانپوءِ وري مرحوم پٺي جي دور ۾ مارچ ۱۹۷۷ تي هڪ ڪاميٽي جوڙي وئي جنهن جو سربراھ چيف جسٽس آف پاڪستان مسٽر انورالحق کي مقرر ڪيو ويو ۽ هر صوبي جي هاءِ ڪورٽ جي چيف جسٽس کي ميمبر طور ڪميٽيءَ ۾ کنيو ويو. اها اڄ تائين ڪوبه فيصلو نه ڏئي سگهي آهي ۽ هن وقت پاڻي جي صورتحال سسي جي سامهون آهي. زراعت ته ڇڏيو ماڻهن جي پيئڻ لاءِ پاڻي نه آهي گولڙچي جي خبر آهي ته بچين رهي مٽ پاڻيءَ جو ملي رهيو آهي شايد اهو وقت پري ڪونهي جو سنڌ اندر به آفريڪا واريون حالتون پيدا ٿين ۽ سنڌ جا ماڻهو به ٻيلا، ٻيلا ڇهرا کڻي هٿن ۾ وٺا جهليو قطارون ٻڌائي ٿي وي جو سينگار بڻجن. ماضيءَ ۾ حدين سنڌ لاءِ سڌو نديءَ تي ايترا حق تسليم ڪيا ويا هئا ۽ ۱۹۴۵ ۾ پنجاب سرڪار به انهن حقن کي تسليم ڪيو هو ته پوءِ آخر انهن حقن

کي ڪهري فٽور سائڊر عصب ڪيو ٿيو وڃي؟ حدهن ۾ مٿي بيان ڪيل راءِ ڪميسن اهو فيصلو ڏئي چڪي آهي ته جيئن به درس جي درمار ڪو معاهدو يا ايگريمنٽ آهي، ته اها خود واسطيدار جي حصي منظور ڪرڻ لاءِ ڪورٽ آف انٽرنيشنل جسٽس جو ذريعو موجود ڪري ٿي.

راءِ ڪميشن هيءُ به فيصلو ڏنو هئو ته اها ڳالهه ظاهر آهي ته ڪورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ ۱۹۲۵ ۾ ڏنل محويز، جيڪا ڊي جي پي ساگر ۾ ويجهي ماضي ۾، قبول ڪيل اصولن جي عین مطابق آهي، تنهن موجب ڪنهن به مهر واري برقي کي ڪو به حق نه آهي ته نديءَ جي پاڻي سان جيئن وڻس تيئن هل ڪري، ائين ڪرڻ سان هيٺين پرکڻ تي نقصان رسو.

انهن فيصلن کي سامهون رکي سان هيءُ حوث ۾ پاڻ کي حق بجانب سمجهون ٿا ته پنجاب سرڪار نه رڳو ۱۹۴۵ واري باهه جي پيڪري ڪئي آهي، بلڪ بين الاقوامي دهر جي ڏوهاري پڻ بڻي آهي پر اها به جيڪڏهن هيئن چئجي ته اسلامي نقطہ نظر کي به هن نااهل ڪيو آهي حوث ته حديث شريف ۾ ايترو آهي ته ”انسان ڳالهه، باهه ۽ پاڻيءَ ۾ هڪ جهٽرا حقدار آهن.“

تنهن ڪري پنجاب سرڪار مٿي جيڪي به دهر ۽ بشرع سنڌ جي اجازت کان سواءِ جوڙيا آهن اهي سڀ غير قانوني ۽ غير اسلامي آهن ۽ اهي بيجا دخل اندازي ۾ اچيو وڃن ٿا تنهن ڪري انهن سمورن کي رد ڪيو وڃي باقي رڳو اهو ظاهر ڪرڻ ته سنڌ جي پاڻيءَ ۾ لاٽ رڳو ”جهلم نيڪ ڪيٽل“ جي ڪري ٿي آهي تنهن ڪري رڳو ان کي بند ڪيو وڃي، اها سنڌ جي حق تلفين تي چشم پوشي چڻبي ۽ اها به هڪ اٽڪل آهي ته، جيئن باقي ڏيمن ۽ بشريجن نان توجهه هٽائي وڃي ته اهي جيئن آهن تيئن قائم ۽ دائر رهن ۽ انهن کي قانوني جواز ملي وڃي، سنڌ جي پاڻي جي مسئلي جو مڪمل حل اهوئي آهي ته انهن غير قانوني دخل اندازين کي ختم ڪيو وڃي. باقي ان کان ڪنهن به گهٽ ڳالهه تي سنڌ جي مسئلي جو حل ممڪن ئي ڪونه آهي، نڪو سنڌ جا ماڻهو پڻي ڪنهن ڳالهه تي مطمئن ٿيندا.

سنڌ واسين لاءِ هيءُ ڳالهه سمجهه کان ٻاهر آهي ته آخر پاڻيءَ جي قدرتي اثاٽ جو اثر به رڳو سنڌ تي ٻيو آهي جڏهن ته پنجاب ۽ سرحد جي درياهن ۾ پاڻي موجود آهي، اتان جي ماڻهن طرفان ڪابه شڪايت سامهون ڪانه آئي آهي، يا وري ائين چئجي ته ڏيمن ۾ گڏ ڪيل پاڻي به رڳو انهن کي ڏنو پيو وڃي، جڏهن ڊيم پيريل آهن ته پوءِ سنڌ لاءِ پاڻي ڇو نه ٿو ڇڏيو وڃي، تنهن جي معنيٰ ته سنڌ جي پاڻيءَ تي بنايل ڏيمن ۾ به سنڌ جو حصو نه آهي، اهو ڪٿان جو انصاف آهي؟ ۽

ڪٿار جي اسلامي برادري اهي جهل ڇوڙ اڃ وڌيون، وڏيون دعوتون ڪيون ٻيون
رحمن ۽ پيءُ جي منصف ملڪ دسمن قوم پرست، اسلام دسمن سڏيو پيو وڃي.
انصاف سڏيو وڃي، ڳالهه ٻڌري ٻي ٻي حڪم، اهي ته اصل ملڪ دسمن.
عصبيت پرست، اسلام دسمن ڪير آهن؟

نهن ڪري اسان هيءَ گهر ڪرڻ ۾ حق بجانب آهيون ته اهي بالانصافيون
ختم ڪيون وڃن جن جا اڳ ۾ به ڏاڍا اڳواڻ ٿيڻا ٺڪري چڪا آهن ۽ هيئن به
ٺڪري سگهن ٿا. اسان انصاف ۽ اسلام جي علمبردارن کي اپيل ٿا ڪيون ته هو
اڳتي وڌن ۽ سنڌ سان سڌڙ زيادتي جي خلاف حق جو آواز اٿارين. وقت جي
حاکمن کان گهر ڪن ته، موجوده حالت ۾ سنڌ جو لکين ايڪڙ، تي ٿيڙ فصل
ٿيهر ٿي چڪو آهي (جهن جو تفصيل اڄ ڪانهه جي اخبارن ۾ شايع ٿي رهيو آهي)
جنهن جا اثر سنڌ ۾ ڏڪر جي بدترين شڪل ۾ ظاهر ٿيندا، تنهن ڪري سموري
سنڌ ڪم، آفت زد ۽ علائقو قرا، ڏبو وڃي ۽ اتي مڪامي حالتن وارا اڀاءُ ورتا وڃن.

سنڌ ۾ پاڻي جي کوٽ وري سٺي ٿي به ڇهه جهلم لنڪ ڪئنال وارو
مسئلو هٿرادو اٿاريل آهي. ته جيئن ماڻهن جي توجها سنڌو نديءَ مٿان بڻايل
ڪيترن ئي ٻين ڊيمن ۽ بئراجن تان هٽائي انهن کي قانوني حيثيت ڏياري وڃي، ۽
منگلا ڊيم تي به رڳو پنجاب جي حق کي تسليم ڪيو وڃي. پوءِ وري رهندو
واويلا ڪري پنهنجي ڏاڍ مڙسيءَ جي زور تي ڇهه جهلم لنڪ ڪئنال جي واسطي
مان سنڌو نديءَ جي پاڻي تي به پنهنجو حق چاڻايو وڃي.

”جهلم ڪئنال“ ڇا بند ٿي- ڇنڻ قيامت اچي ويئي، زور دار بائيٽال مڇاڻو
ويو ته انهيءَ جي بند ٿيڻ جي ڪري، ڇنڻ ته سمورو پنجاب ريگستان بڻجي ويندو.
حالانڪه اهو ڪئنال ڪو سڄي پنجاب کي سیراب نه ڪرائيندو آهي. بلڪه پنجاب
جي هڪ محدود حصي مان هن جو گذر ٿيندو آهي. باقي پوري پنجاب لاءِ ته گهڻائي
ڊيم ۽ ڪئنالون آهن جيڪي پنجاب جي پنهجن درياهن کان پهلاوه آهن ۽ نيوب
ويلن جو چار انگ آهي جنهن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي هيٺ ايندو. جڏهن ته سنڌ
جي حالت هيءَ آهي جو هتان جي زراعت جو سمورو دارو مدار سنڌو نديءَ تي آهي
۽ ان ۾ تاريخي کوٽ ڪري سنڌ جي سمورن بئراجن مان ٺڪرندڙ مختلف ڪئنال
مڪمل طرح بند پيا آهن. باقي ڪي پاسي وارن ڪئنالن ۾ به وارا بندي آهي. ان
مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌ لاءِ ڪيترو مشڪل وقت اچي چڪو آهي،
جنهن ڪري اسانجون سرسبز ۽ من کي موهنندڙ، پنيون اڄ ويران آهن.

انهيءَ صورتحال جو جائزو، سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر حڪيم هارون

پنهنجن اکين سان وٺي چڪو آهي. جنهن انهيءَ تباهه ڪندڙ حالت، کي ڏسي هيءَ مطالبو ڪيو آهي ته سنڌ کي اٺ سئو لک روپيا ڏنو وڃي

اهڙي حالت ۾ وڏي ماءُ کي ڪهاڙ ڪارڊ اٿي ۽ ايلڊي هس هيءَ بچاءُ ڏنو ته جيڪڏهن جهلم لڪ ڪئنال نه کولي ويندي ته سنڌ سمورا ميمبر استعفاءون ڏيندا. جڏهن سنڌين طرفان هيءَ مطالبو ڪيو ويو ته سنڌ ٿي، هيءَ خطرناڪ تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ انساني همدردي جي بنياد تي ذخيروي ڪيل پاڻيءَ منجهان ڪجهه حصو ڏنو وڃي. جيڪو سنڌ جو حق به آهي. جڏهن ته منگلا ڊيم منجهه پاڻيءَ جو ذخيره ضرورتن کان ۶۰ سيڪڙو واڌو به آهي. ان کي هڪامي حالتن ۾ سنڌ کي ڏيئي کيس مڪمل تباهيءَ کان بچايو وڃي. مگر افسوس ان جو جواب مليو ته، اسان کي ربيع لاءِ پاڻي ڪپي. جيڪڏهن اهو اوهان کي ڏيئي ڇڏيون ته پوءِ اسان ربيع ڪڍڻ پوکي سگهنداسون. حالانڪ سنڌ کي خريف لاءِ پاڻي ڪونه آهي. هوڏي وري ربيع جون تياريون آهين. جڏهن ته اهڙوئي ذخيره جولاءِ مهيني کان پوءِ ڪري سگهجي ٿو ۽ عام طرح ائين ئي ڪيو ويندو آهي.

حقيقت ۾ انهيءَ ناڪار ۽ هٿ ڌرميءَ جي پٺيان هڪ وڏو مقصد آهي جيڪو لڪائڻ جي باوجود به لڪي نه سگهيو آهي انهيءَ جو اظهار هنن لفظن ۾ ٿيو آهي جيڪو پنجاب جي وڏي وزير جي هڪ بيان منجهان ظاهر ٿي رهيو آهي. جو جڏهن وڏي وزير کي، وزير اعظم هڪ گڏجاڻي ۾ گهرايو هئو، جنهن ۾ سنڌ جو وڏو وزير، واڳڏاڻو جو چيئرمين ۽ مرڪزي سيڪريٽري پڻ موجود هئا ۽ کيس جڏهن ڏهه سال اڳ ٿيل هڪ معاهدو ڏيکاريو ويو، جنهن ۾ چيو ويو هئو ته، سنڌو درياھ جو پاڻي پنجاب کي، سنڌ جي وڏي وزير جي اجازت کان سواءِ نٿو ملي سگهي ان وقت سندس مٿان هيءَ به زور وڌو ويو هئو ته، سنڌ کي سندس حق مطابق منگلا ڊيم منجهان پاڻيءَ ڏنو وڃي. ان وقت هن صاحب هيءَ جواب ڏنو هو ته ”منگلا تي رڳو پنجاب جو حق آهي. توهان سنڌوءَ جي ڳالهه ڪريو، اسان ته ان مان به حصو وٺڻ چاهيون ٿا. اسان کي اهو معاهدو قبول ڪو نه آهي. اڄ اسان جيڪڏهن دٻاءُ ۾ اچي پنجاب جي نهرن ۾ منگلا ڊيم منجهان پاڻي ڇڏيو ته پوءِ اسان کي سنڌو نديءَ مان ڪڏهن به پاڻي نه ملندو.“

حقيقت ۾ اهو ڪئنال دائمي نه آهي بلڪه ان ۾ سنڌوءَ جو واڌو پاڻي وهائڻو آهي. پر ان سان گڏوگڏ انهيءَ ڪئنال جي حيثيت به رڳو لڪ واري آهي جيڪا سنڌوءَ جو پاڻي کڻي ”جهلم نديءَ ۾ پهچائي ٿي. قانوني طرح انهيءَ لڪ منجهان ڪابه آبادي ڪرڻي ئي ڪانه آهي. اهڙو اظهار گذريل حڪومت جي هڪ

وزير عبدالحفيظ سوريدي پڻ سمجهي هڪ خط ۾ ڪيو هو جيڪو هن هڪ نشر جي ڪري لکيو هئو، ان ۾ ان جو ذڪر هئو ته ”لنگ ڪئنال جو منصوبو هيءَ محي سڀو ته هڪ درياھ جي واڌو ماڻيءَ کي پٺي درياھ تائين پهچائجي. انهن سان سڀو سٺو بئڪ ٻيڪر ايراضي به آبادي ڪرائڻ غلط آهي.“

حبيب جهمر هڪ ڪئنال به آهي، ڪارج هيٺ سامي وٺي هئي (حالانڪا هي سڀو وقت به سدائين سخت احتجاج ڪيو هئو. پر ائين ڏو روڻن اکين جو ريان) به سڌو جي واڌو ماڻيءَ کي آهي لنگ جي دريائي جهمر مڊي ۾ وهائڻو وڃي. تڏهن ته پنجاهه ۾ وڃانل سهرڙي جي چار جي دريائي آهي سيلائي ماڻيءَ جو رخ موري مڱهجي. اها ڏي ڪري به سامي وٺي هئي ته سڌو مڊي جي عام وهڪري منجهان هن کي پاڻي مڱا ڪيو ويندو. جنهن تي رڳو سڌو جو حق آهي.

هن وقت اهو به چوڻ غلط نٿو ته ڪو انهي لنگ منجهان ۲ ملين ايڪڙ ايراضي آبادي ڪرائي پئي وڃي جيڪا سامي ۾ رهي آهي. ۽ جيڪڏهن ائين ڪيو به ويو آهي ته پوءِ اهو سراسري طرح غير قدومي عمل آهي انهيءَ ڪري ئي ان کي ڪئين دفعا سڌو ڪيو ويو آهي اها ڏي ڪري هن جي مطابق اها نهر پنهنجي جوار ۾ هن وقت تائين منجهان دفعا سڌو ڪري آهي (هڪ ڪراچي تاريخ ۷ جون ۱۹۸۵ع)

اسان جي معلومات مطابق انهيءَ ڪئنال تي اڳ به ته ڪڏهن به اهڙي واويلا ڪانه ڪئي ويئي هئي پوءِ هاڻي ڪهري ڪارڻ اهڙو پاڻيٽال ٻاريو ويو آهي؟

ان جي ڪارڻن متعلق ڪجهه ته مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون پر جيڪڏهن تاريخ تي نظر وڃي ته اهڙين حيرتڪن جو سلسلو نظر ايندو. جن جو ڪجهه ذڪر پوئين ڪري چڪا آهيون پر نئين معلومات مطابق اڳئين صورتحال کي واضح ڪرڻ گهرون ٿا ته جيئن تاريخ ۾ ڪيل ڪلورن تان به پردو هٽي ۽ اهڙين سائن جي سلسلي کي اڄ جي حالتن سان ملائي سگهجي.

سنڌ جي هڪ ماهر آبپاشي (شير محمد بلوچ، جيڪو سنڌ جي آبپاشيءَ جو سيڪريٽري هجڻ سان گڏوگڏ اولهه پاڪستان جو به آبپاشيءَ جو سيڪريٽري رهي چڪو آهي) جي ٻڌايل انگن اکرن مان معلوم ٿئي ٿو ته جڏهن گڏيل هندستان جو ورهاڱو ڪيو ويو ته ان ۾ پنجاب جا ٽي درياھ يعني راوي، ستلج ۽ بياس پنجاب جي ٽن علائقن جي ڪري هندستان جي حوالي ٿي ويا. تڏهن مغربي پنجاب سرڪار ڏٺو ته هاڻي تنهن درياھن جي ڪسبن جي ڪري جيڪو ٿورو گهڻو نقصان ٿيو آهي. انجو فائدو وٺي، سنڌو درياھ تي به پنهنجو حق چاڻائجي. پوءِ پنجاب سرڪار انهيءَ

سواءِ ذريعي اسڪلن ۾ شروع ٿي وئي ته ڪهڙي نموني سدو، جي ناهي ٿي
مٿانجي

پنجاب جي ٿيل نقصان معلوم ڪرڻ ۽ ٻين صوبن کي ٻيل نقصان جي ڄاڻ
رکڻ لاءِ پاڪستان جي سرحدن وٽ سطح مٿي تي ”سليمانڪي شريح“ ۽ ٻي
نڌيءَ تي ”جريل“ وٽ سؤ سالن کان لڳل ماٺ جي گرن مڇهاڻ معلوم ڪجي
ٿي ته مٿين ٻنهي جاين وٽ پاڻيءَ جو جيڪو وهڪرو پاڪستان پهچندو هئو ان جا
سؤ سالن جا انگ اکر موجود آهن. جنهن مان هيءَ ڳالهه پتو پڌري آهي ته، انهن
ٻنهي جاين وٽ پاڻيءَ جو سراسري وهڪرو هر سال ۲ ملين ايڪڙ فوٽ رهيو آهي ۽
انهن ”۳“ ملين ايڪڙ فوٽن منجهان سؤ سالن کان وٺي پنجڊ وٽ ٻه ملين ايڪڙ
فوٽ پاڻي سدائين سنڌو نديءَ ۾ وهندو رهيو آهي. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته
جيڪڏهن انهن ٽنهي درياهن جي ڪسجن ڪري پنجاب جو جيڪڏهن نقصان ٿيو به
آهي ته اهو هڪ ملين فوٽ پاڻيءَ جو ٿيو آهي. ان جو اثر سنڌ تي وڌيڪ پيو آهي
جو هن جو ته ٻه ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي ڪسجي ويو.

پوءِ جڏهن پنجاب کي انهن درياهن منجهان، هڪ ملين ايڪڙ فوٽ ٿي
پاڻي ملندو هئو ته پوءِ وڌيڪ پاڻي ڪيڏانهن ويو؟ پنجاب ان صورتحال جو فائدو
هٿن ورتو جو هن ڏنڊي جي زور تي سنڌ جي اجازت کان سواءِ بي - آر - ڊي -
لنڪ زوري ٺهرائي ورتي جنهن جي ذريعي هن پنجن ٿي درياهن منجهان ڏيڍ ملين
ايڪڙ فوٽ پاڻي کڻي ورتو. حالانڪ سندس پاڻي رڳو هڪ ملين ايڪڙ فوٽ کسيو
ويو هئو، جنهن مان معلوم ٿيو ته ورهاڱي کانپوءِ پنجاب کي پاڻيءَ جي ڪوٽ
مطابق فائدو ٿي پيو نقصان نه. اهي ئي ڏينهن هئا جو سنڌ جي هڪ عيوضيءَ
مرحوم محمد هاشم گذر دستور ساز اسيمبليءَ ۾ انهيءَ لنڪ جي ٺاهڻ تي
اعتراض ورتو ۽ ان کي سنڌ، پنجاب ٺاهه ۱۹۴۵ جي پيڪيڙي ڪوليو هئو. ان
اعتراض جي جواب ۾ سنڌ سرڪار کي مرڪزي سرڪار ڊي او ليٽر تاريخ ۲۶ مارچ
۱۹۵۲ع ذريعي (چيف سيڪريٽري مسٽر فاروقي ڏانهن لکيل) معافي ورتي ۽ يقين
ڏياريو هئو ته ”آئندو سنڌ - پنجاب ٺاهه جي ڪابو پيڪيڙي نه ڪئي ويندي ۽ هر
ڳالهه ۾ سنڌ کان راضو حاصل ڪرڻ اولين فرض سمجهيو ويندو.“

انهن حالتن کان پوءِ به پنجاب ماٺ نه ڪئي ۽ پنهنجي پاڻيءَ جي ڪسجن
جون دانهون ڪندو رهيو. حقيقت ۾ اهي دانهون رڳو سنڌ جي پاڻيءَ ڦهائڻ لاءِ هڪ
ڊونگ هيون نه هڪ حقيقت. ڇو ته پنجاب ته پنهنجي ڪوٽ کان به وڌيڪ پاڻي بي
آر بي ڊي لنڪ جي ذريعي حاصل ڪري چڪو هئو. نتيجي ۾ انهن جون اهي

اتڪلون ڪامداد، نيون، جو مالي سڌو وڃي سگهي ۽ معاهدو ڪرايو جنهن کي سنڌ طاس وارو معاهدو چيو وڃي ٿو. ان سان اهو به ثابت ٿيو جو رمانو هئو ۽ عالمي سطح تي وڌيڪ سنڌ جو سموري دائرو، محمد صالح ديني هو جنهن کي هڪ سارس جي بھت وائس موڪلي پنهنجي من ماني فائز ڪري اهو معاهدو ڪيو ويو هئو.

انهن حقيقتن معلوم ڪرڻ کان پوءِ هي ڳالهه نڌري نٿي ٿي اهي ته بيا ڏير ۽ پٿريج ته ڇڏيو پر منگلا ڏير جنهن تي رڳو پنجاب جو حق سمجهيو وڃي ٿو، حقيقت ۾ اهو به سنڌ جي پاڻيءَ قبائلي لاءِ جوڙيو ويو آهي. انهن حقيقتن سمجهان هيءَ ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي ته هن وقت به پنجاب ۾ پاڻيءَ جي کوٽ جو ڪورڙو ڏيندو ڪهڙي اڳي وانگيا سنڌو نديءَ تي پنهنجي واڌو حق ثابت ڪرڻ لاءِ اهو ڊرامو رٿيو ويو آهي. سنڌ واسين لاءِ اها ڪا نئين ڳالهه ڪانه آهي. ساڳي تاريخ دهرائي پئي وڃي. اڳي به اهڙين ٺڳين سان سنڌ جو استحصال ڪيو ويو هئو، هاڻي به ڪيو پيو وڃي. ته ته ٻي صورت ۾ جيڪڏهن کوٽ آهي ته پنجاب وٽ پاڻيءَ جي کوٽ پوري ڪرڻ جا ڪيترائي ذريعا آهن. انهن ذريعن ڏانهن سنڌ وار وقت بوقت ڌيان ڇڪرائيندا رهيا آهن. جن جو ذڪر فضل اڪبر ڪاميٽي جي ضمن ۾ ايندو.

تاريخ ۱۵ آڪٽوبر ۱۹۷۰ تي جيڪا فضل اڪبر ڪاميٽي ٺاهي وئي هئي انکي به اهڙي قسم جون ذميواريون سونپيون ويون هيون ته هو،

(الف) سنڌو ندي ۽ انجي مددي ندين جي وهندڙ، توڙي تلائن ۾ ڪٿو ڪيل، پاڻيءَ جي ورڇ بابت سفارشون ڪري ۽ ائين ڪرڻ ۾ هينين نقطن تي ڌيان ڏيئي.

(۱) چئني صوبن کي ورڇ ۾ حصو ملي. (۲) انڊس واٽر ٽريٽيءَ جي اثرن تي به غور ڪري، يعني سنڌ طاس واري معاهدي تي به غور ڪري. (۳) زهر زمين پاڻيءَ جي ذخيرن کي نظر ۾ رکندي ۽ انهن کي ٺهري پاڻيءَ سان ملائي ڪتب آڻڻ لاءِ تجويزون ڏئي. (۴) صوبن جي زراعت، ڪارخانن ۽ شهري استعمال لاءِ پاڻيءَ جون ضرورتون سامهون رکندي.

انهيءَ ڪاميٽيءَ جي هڪ ميمبر خير محمد بلوچ جو هي رايو ۽ تجويز هئي ته ”ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جي ڪري جيڪو پاڻيءَ جو مسئلو پيدا ٿيو هو ۽ ان جي ڪري سنڌ طاس وارو ٺاهه عمل ۾ آيو، جنهن ۾ چيو ويو هو ته ”پاڪستان کي هيءَ اختيار رهندو ته هو مختلف طريقن سان پنهنجي کوٽ کي پورو ڪري.“

آهي.

ماڻھو صورتحال آڻي وڃي بھتي تہ سڃاڻپ ۾ مٺي پاڻي جو رٿو رٿي رھيو
۲۵ ملين ايڪڙ فوٽ آھي ۽ ان جي معاملي ۾ سدھي رٿو رٿي پاڻي جو دھريو
ھڪ ملين ايڪڙ فوٽ آھي.

ھيڪڏھن سڃاڻپ کي درياھن جي پاڻي جو ھڪ فطري بہ نہ مٺي بہ نہ
ھن لاءِ ھائوڪين ضرورتون ۽ نورتي آئيندي واڌاري Development
پاڻي جي ڪا بہ ڪوٽ ڪانہ ٿيندي. پوءِ جڏھن پاڻي جي صورتحال اھا آھي
تہ پوءِ ڊيمن ۽ بئراجن ٺاھڻ جي ڪھڙي ضرورت آھي ۽ ھئي.

سٺو طاس واري ٺاھ وقت، ندين صوبن کي ٿيڻ ھئي بيوقوف شاو ويو ھئو
تہ، اھي اھڪيمون رڳو عالمي بئنڪ کان پئس وٺڻ لاءِ پٺاڻيون بيون وھڻ مگر بيو
پا اھو سمورو دنيا جي آڏو آھي ۽ اھي سدھي ڪم وڻ يونٽ واري عرصي دوران
ڪيا ويا ھجن ۾ ڪھن بہ ندي صوبي جو ڪو وجود ۽ اثر نٿي ڪونہ ھئو.

اخباري حيرن مھار چاڻ تي ھڪي آھي نہ اھي سلسلي ۾ سڃاڻپ ۾
تقريباً ۲ لک نيوب ويل ڪم ڪري رھيا آھن ۽ انھن کي اڃا بہ وڌائي سگھجي ٿو
پر ان جي معاملي ۾ سدھي ۾ ھرار نيوب ويل لڳل آھن، جن جو بہ زير زمين
پاڻي جي ڪاري ھجڻ ڪري استعمال مشڪل آھي.

انھي سموري صورتحال ٻڌائڻ کان پوءِ اسان جڻي گھڻو نا تہ سڃاڻپ
سرڪار جي واويلا اڃا ئي آھي، ۽ ھن جو مقصد رڳو ھي آھي تہ ڪھڙي بہ طريقي
سان سنڌو درياھ مان گھڻي کان گھڻو پاڻي حاصل ڪيو وڃي. ۽ سنڌو کي پريشان
ڪيو ويو يا وري ھيٺ چئجي تہ بليڪ ميل ڪيو ويو. حالانڪہ پنجاب وٽ
پاڻي جي ڪوٽ کي پوري ڪرڻ جا تمام گھڻا ذريعا آھن جن کي استعمال ڪرڻ
سان انھي جھڙي کي آساني سان ٿاري سگھجي ٿو.

پر پنجاب پنھنجي ڊپٽي ڊولس ۽ اثر رسوخ جي زور تي چشمہ جھلم لڪ
ڪئنال لاءِ بہ سنڌو منجھان پنھنجو دائمي حق ثابت ڪرائي ورتو. جو سنڌ ۾
پاڻي جي خطرناڪ صورتحال جي باوجود ڪئنال کي ۸ جوت تي کوليو ويو ۽ ان
جو سنڌ کي اطلاع بہ ڪونہ ڏنو ويو جنھن تي سنڌ جي وڏي وزير دانھن ڪئي تہ
ڪئنال کي اسان جي مشوري کان سواءِ کوليو ويو آھي.

خبر نہ آھي تہ وزير اعظم کي بہ اطلاع ڏنو ويو يا نہ. ھيءُ ڳالھ سمجھ
کان ٻاھر آھي تہ سنڌونديءَ تي بٽايل غير قانوني ڪئنال کي تہ سنڌ جي مشوري
کان سواءِ کولي. سنڌوندي تي انجي قانوني حق کي تسليم ڪيو پيو وڃي. پر

سڌ لاءِ وري انهي بوائي اسڪيم يعني سڌون بئراج ٿي به هي مهل تائين نظر انداز ڪيو پيو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ ايسا سي جي وڌاءِ ي وريو سچ ڪيو هئو ته ”جڏهن هٿ پائي پهچندو ئي ڪونه“ پوءِ بئراج وري ڇڏا جو.

حالانڪه سيوهڻ بئراج جي اسڪيم ڪا اڄ جي اسڪيم ڪانه آهي بلڪه اها نه انگريزن جي زماني جي رها آهي جنهن کي اڄ مائين ستر انداز ڪيو ويو آهي انهيءَ وچ ۾ سڄاڻ ۾ ڪيترائي ڏهر ۽ بئراج ٺهي چڪا آهن ۽ اڃا به وڏو اسڪيمون تياريءَ جي مرحلن ۾ آهن.

سيوهڻ بئراج جي اسڪيم ۱۸۵۵ ۾ جنرل نائو رٿي هئي. ان کان پوءِ وري هڪ ٻين الامومي شهرت يافتہ انگريز صلاحڪار جماعت به پنهنجي نوٽر ايس رپورٽ ۾ واضح طور تي مشورو ڏنو ته ”سڌ جي اندروني علائقي کي سر سبز ۽ آباد ڪرڻ لاءِ سيوهڻ بئراج ٺاهڻ ضروري آهي جنهن جو هڪ هيءَ به فائدو پوندو ته ٻوڏن جي زماني ۾ سمنڊ ۾ ويدڙ پائي به زيان ٿيڻ کان بچي ويدو جيڪو وڏو قومي زيان آهي.“ حقيقت ڀرست جا ماڻهو به ڪيترن سالن کان انهيءَ رٿا تي عمل ڪرائڻ ۽ انکي پنج ساله منصوبي ۾ شامل ڪرائڻ لاءِ مطالبو ڪندا رهيا آهن.

انصاف جي تقاضا به اها ئي آهي ته هن سائسي دور ۾ سڌ جي لکين ايڪڙ زمين کي برباد ٿيڻ کان بچايو وڃي. حقيقي صورتحال هيءَ آهي ته سکر بئريج منجهان نڪتل واهن جي ڊيگهه ٻن يا ٽن سؤ ميلن کان گهٽ ڪانه آهي جيڪو هڪ عالمي مثال آهي. انهن جي انهيءَ ڊيگهه جي ڪري اندروني علائقا يا ڀڄڙيءَ وارا علائقا هميشه ڀريشان رهن ٿا. هن وقت سکر بئريج مان نڪرندڙ دادو ڪئنال جي ڊيگهه ۱۲۴۴۸ ڪلوميٽر آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن سيوهڻ تي بئريج ٺاهيو وڃي ته، هڪ طرف سکر بئراج تان ٻار هلڪو ڪري سگهيو ۽ ٻئي طرف وري سيوهڻ بئريج جي پاڻي کي ٻين ڪئنالن جي مدد لاءِ به استعمال ڪري سگهيو ۽ دادو ڪئنال جي ڀڄڙي واري لکين ايڪڙ ايراضي کي به سيراپ ڪري سرسبز بڻائي سگهجي ٿو. سيوهڻ بئريج جو هڪ وڏو فائدو هيءَ به ٿي سگهي ٿو ته بئراج جو پاڻي آبڪلاڻيءَ جا پنج مهينا وهڻ کان پوءِ جڏهن ختم ٿي وڃي تڏهن وري انهيءَ ئي بئريج منجهان پريل منچر ڍنڍ جي پاڻي سان چشمه وانگر گڏ ڪيل پاڻيءَ کي ربيع جي موسم ۾ به استعمال ڪري سگهيو ۽ انهيءَ گڏ ڪيل پاڻي منجهان لاڙ کي به ربيع جو پاڻي آسانيءَ سان مهيا ڪري سگهيو. پر اهي به سمورا خيالي پلاءِ آهن. ڇو ته جيڪڏهن مٿي پنجاب ۾ ناجائز دخل اندازين جي اها صورتحال رهي ته

پوءِ سيوهڻ بئراج ۾ هڏيو پر سکر، گدو ۽ ڪوٽڙي بئراج جو به الله حافظ آهي.

هن سال جيڪا پاڻي جي اثاٽ ٿي آهي ۽ ان ۾ پنجاب سرڪار جو جيڪو رويو سامهون آيو آهي، اهڙي حالت ۾ جيڪڏهن اسان رڳو اخباري بيانن تائين ڪفايت ڪري ويٺاسون ته پوءِ سموري سنڌ چند سالن ۾ ريگستان بڻجي ويندي ۽ سنڌي ماروٽرا چونڊ پاڻي لاءِ باڪارون ڪندا وڌندا. تنهن ڪري هن وقت سنڌ جي قومي معاش جي تقاضا اها آهي ته سنڌ جي قيادت اڳيان اچي ۽ انهيءَ مسئلي جي نمياري لاءِ ڪي عملي اپاءَ وٺي ۽ پنجاب سرڪار کي قوت سان جواب ڏيئي چئي سگهي ته، جيڪڏهن پنجاب جو وڏو وزير پنجاب منجهان سنڌ جي پاڻيءَ بند ڪرڻ جي ڌمڪي ڏيئي سگهي ٿو ته، اسان به پنجاب جي سامونڊي ڪاروبار واري اڄ وڃ کي بند ڪري سگهوسا ۽ جيڪڏهن پنجاب جو وڏو وزير اهڙو بيان ڏيئي به محب وطن آهي ته پوءِ اسان به چوري ڪانه ڪئي آهي.

سنڌي ماڻهن کان اڃا گذريل سال واري پاڻيءَ جي کوٽ وسري ناهي ان جي پيل اثرن منجهان ٿي جان ته ٻڌائي سگهيا آهن ته وري سندس مٿان ڪالاباغ ڊيم جي نالي ڪاروبار نانگ اچي ڪپ کڙيو آهي. هي ڳالهه سمجهه کان ٻاهر آهي ته جڏهن ۱۹۴۵ وارو تاريخي معاهدو موجود آهي ۽ ان کان پوءِ سنڌ طاس وار معاهدو به اڃا پراڻو ڪونه ٿيو آهي ته پوءِ آخر مرڪزي سرڪار کي هي حق ڪٿي ٿو پهچي ته هو سنڌ جي اجازت کان سواءِ سنڌو نديءَ تي ڪوبه ڊيم يا ٻي ڪا به هٿ چراند ڪري سگهي؟ پوءِ جڏهن وڏن کي ٿي پنهنجن معاهدن ۽ ٺاهن پوري ڪرڻ جو خيال ناهي ۽ سندن دل ۾ ٽپي آهي ته، پوءِ ننڍن تي وري ڀڳ آڇا جو هر وقت ٻيا وڏن جي غلاميءَ ۾ گذاريندا.

هيءَ تاريخي حقيقت آهي ته پاڻي جي مسئلي جي نمياري لاءِ ايوب خان جي زماني ۾ يعني ۱۹۵۵ ۾ هڪ بورڊ ٺاهيو ويو هو جنهن جو نالو انڊس بيسن ايجڊوائزي بورڊ رکيو ويو هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان بورڊ جي ذريعي ڪهڙيون بدمعاشيون ڪيو ويون آهن جو ڪجهه تفصيل ته آءٌ پوئين ڏيئي چڪو آهيان پهر دهرائڻ جي ڪا ضرورت ڪانه آهي. هن وقت رڳو هي ٻڌائڻو آهي ته، ان بورڊ ترقيلا ڊيم جي منظوريءَ لاءِ عالمي بئنڪ سان لهه وچڙ ڪئي هئي پر عالمي بئنڪ انهيءَ اسڪيم کي رد ڪري ڇڏيو هئو، پر پهر منظوريءَ لاءِ عالمي بئنڪ کي ٻڌايو ويو هئو ته انهيءَ ڊيم منجهان سنڌ جي ضرورتن جو خيال رکيو ويندو. نه ته ان صورتحال کي ڏسي عالمي بئنڪ ان اسڪيم جي منظوري ڏئي هئي پر ان ڊيم سان سنڌ کي جيڪو فائدو پهتو هو، دنيا ڏسي چڪي آهي ۽ اڃان به ڏسدي.

هن وقت به ساڳي صورتحال آهي. حيو سو وڃي ته ڪالاباغ ڊيم سمجهان سنڌ کي فائدو رسندو، بجليءَ جي پيداوار وڌندي.

پر سمجهڻ جو ڪي ڳالهه هي آهي ته جيڪڏهن سنڌ کي فائدي پهچائڻ جو سرڪار کي ايترو اونو آهي ته پوءِ سنڌ جي پراڻي اسڪيم جيڪا سئو سال پراڻي آهي ان تي ڇو نئون عمل ڪيو وڃي يعني سيوهڻ بئراج جنهن جي سنڌ کي سحت گهرج آهي جنهن سان هڪ ته پاڻي ضايع ٿيڻ کان بچي ويندو جيڪو اڃا به عربي سمنڊ ۾ وڃي ٿو پوي ۽ ٻيو ته سنڌ جي لکين ايڪڙ زمين آباديءَ جي لائق بڻجي پوندي.

باقي رهيو بجليءَ جي واڌاري جو مسئلو، سو ته سيوهڻ ۾ ڊيم ٺاهڻ سان به حل ٿي ويندو.

باقي ايتري پراڻي اسڪيم کي ڇڏي (جنهن جي انگريزن جا مشهور ماهر به سخت ضرورت محسوس ڪري چڪا هئا) ٻيون نئون اسڪيمون ٺاهڻ، جن تي ڪيترن ماڻهن کي سخت اعتراض آهي، ڪٿان جو انصاف چئبو.

باقي انهن اسڪيمن تي ايتري مخالفت جي باوجود به زور ڏيڻ سان ته اهڙي ٿو سمجهه ۾ اچي ته انجي پٺيان ڪي خاص مقصد ۽ ارادا آهن جنکي پوري ڪرڻ لاءِ ان ڊيم جو ٺهڻ ضروري سمجهيو ٿو وڃي.

(ماهوار الصادي ڪراچي ۱۹۸۵)

اپريل مئي، جون ۽ ڊسمبر .

پيٽرڪ مڪ ڪلي

وڏا ڊئم: فني ناڪاميءَ جو نمونو

ڊيم ۽ مسئلا هميشه گڏوگڏ رهيا آهن انهن مان ڪجهه جو واسطو ٽيڪنالاجي سان آهي ته ڪن جو ڳاسڀاڻو ڊيم ٺاهڻ دوران ئي ڏيکي سار آهي. بهرحال مسئلا ڊيم جي تعميراتي عمل ۾ رڪاوٽ وجهن ٿا ۽ منصوبي جي موثر ٿيڻ کي پڻ روڪن ٿا. ان کان سواءِ ڊيم سان لاڳاپيل اقتصاديات تي پڻ برواثر وجهن ٿا. ڊيم ان ڪري ناڪام ٿين ٿا جو انهن جي فائدي جي ڪٽ انهيءَ منصوبي سان وقت هنيا وڃن ٿا. انجنيئر ۽ سياستدان ڊيم جي افاديت بابت بيان ٻڌا ڪنهن ئي ڄاڻ ۽ انگ اکرن جهڙوڪ ڊيم واري هنڌ جي جيالاجي جي خبرچار، مختلف موسمن ۾ پاڻي جي مقدار جي ڄاڻ ۽ ندي جي پاڻ سان آئيندڙ ٿڌ جو مقدار وغيره کان سواءِ ڏيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به ٿيندو آهي جو انگ اکر گڏ ڪرڻ وقت منصوبي جي ناڪام ٿيڻ وارن انگ اکرن ۽ شاهدي کي لڪايو ويندو آهي يا صرف منصوبي جي فائدي وارن انگ اکرن جي تشريح ڪئي ويندي آهي. ورلڊ بينڪ جي سوشلاجسٽ مائڪل سيرينيا ڊيم ٺهڻ واري هنڌ کان ماڻهن کي ٺڌائڻ پئي هنڌ واري صورتحال تي ڳالهائيندي چيو ته ڊيم جي صنعت ڊيم جي تعمير مان پئسا ڪمائي ٿي پر عام طرح ڪابه ڪمپني انهنجي ناڪامي جي قيمت ادا نه ٿي ڪري. اهو پڻ ڏٺو ويو آهي ته ڊيم جي صنعت انهن ڳالهين کان بي نياز آهي ته سڌن منصوبن فني ۽ اقتصادي طرح ڪيترا مضبوط آهن.

ڊيم ۽ جيالاجي

هڪ جيالاجسٽ جي نظر ۾ اها جڳهه هڪ ڊئم ٺاهڻ لاءِ غير مناسب هئي. خبر نه آهي ته اسان جي ڪامورن جي عام فهم کي ڇا ٿي ويو آهي. (مونشيٽي پوليمورسٽيءَ جي رابرٽ ڪري جا ٽيٽور ڊئم ۱۹۷۸ع بابت خيال).

هر اها جڳهه جتي ڊئم ٺهندو آهي، انهيءَ جون جيالاجي، سيجميڪٽ جي حوالي سان ڪي مخصوص خاصيتون هونديون آهن ان ڪري اهو لازمي هوندو آهي ته ڊئم جو تعميراتي ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ انهيءَ جڳهه ۽ علائقي جي جيالاجيڪل سروي ڪئي وڃي. انهي سروي ۾ ڪيترائي پئسا ۽ وقت لڳي سگهي

هو اهو سبب ڪجهه ڪرڻ کاسو، نه اهو عين ممڪن آهي ته حالاحيڪل سروي جا نتيجا انهيءَ جڳهه تي ڏنل ماپن جي حق ۾ نه هجن. انهي رٿي ۽ وقت جي خرچ کان پوءِ لاءِ ڏنل ماپدر ڪوسس ڪري. حالاحيڪل سروي ڪرائڻ بعد ئي ڏنل جي ترميم شروع ڪندا آهن. انهيءَ لائروهي جي ڪري ڪيترائي ڏنل ويهي ويا ۽ سندن ترن ۾ وڌيڪ ڌارون ۽ روڻيون پئجي ويون. ۱۹۹۰ ۾ ورلڊ بئنڪ جي ڪاريل هائڊرو باور ڏنل جي سروي وارن ۴۹ پراجيڪٽس ۾ ڪونه ڪونه جيالاجيڪل مسئلو لڌو ويو. ورلڊ بئنڪ انهيءَ مطالعي کي هيٺين لفظن تي ختم ڪيو ته ”هائڊرو ڏنل ۾ جيالاجيڪل مسئلي جي غير موجودگيءَ واري صورتحال هڪ غير معمولي واقعو آهي“.

ري ڪليمنٽين پورو اڳ ۾ ئي باخبر هو ته ٽينون نديءَ تي لهندڙ ڏنل ۾ جيالاجيڪل مسئلا آهن. جو ته اها ڳالهه کين تڏهن ئي معلوم ٿي هئي جڏهن هن تجرباتي ڪوٺائي شروع ڪئي. پورو جي جيالاجيڪل ڪين ۱۹۷۰ع ۾ اڳواٽ ٻڌايو هو ته ڦوٽ جي ڪري ڏنل مان پاڻي سمدو. پر پوءِ به ان راه کي درگذر ڪيو ويو.

جڏهن انهيءَ ڏنل جي ٺيڪيدارن ۱۹۷۴ع ۾ بنياد کوٽڻ شروع ڪيا ته هن ڏنل واري هنڌ جي اترئين حصي ڪجهه ڌارون ڏنيون پر انهي کي نظر انداز ڪيو ويو ڇو ته هو اڳي ئي پنهنجي نيدول کان پوئتي هٽا.

نوي فٽن جي اوچائي وارو ٽينون ديمر آڪٽومبر ۱۹۷۵ع ۾ ٺهي راس ٿيو جيئن ئي بها رجي سد آئي ته ٽينون نديءَ ۾ برف ڳرڻ شروع ٿي ۽ پاڻي ڏنل ۾ گڏ ٿيڻ لڳو. نديءَ ۾ پاڻي هڪ اندازي موجب اسي جي حساب سان وڌڻ لڳو ۽ ڏنل ۾ هڪ ڏينهن ۾ ۴ ميٽر پاڻي جي سطح بلند ٿيڻ لڳي. جون ۱۹۷۶ع ۾ ڏنل تي ڪم ڪندڙ عملدارن ڏٺو ته ڏنل جي اترئين پٽ مان پاڻي سمي رهيو هو. ۵ جون تي صبح جو هن ڏٺو ته باقاعدي هڪ گهارو پئجي چڪو هئو. ڪجهه ڪلاڪن کان پوءِ ته صورتحال ٺي پي هئي. ڏنل جي اوچي پٽ ۾ هڪ وڏو شڪاف پئجي چڪو هيو.

انهيءَ ٻوڏ ۴۰۰۰۰ گهرن ۽ ۲۵۰ ڪاروبارن کي مڪمل ملها ميت ڪري ڇڏيو. اٽڪانسوا، ڪيترا هزار هيڪٽر زرعي زمين جو مٽيون تهه بلڪل تبديل ٿي ويو. انهيءَ ٻوڏ اڳواٽ اطلاع جي باوجود به ۱۴ ماڻهو ماري وڌا. انهيءَ ٻوڏ جي نقصان جو تخمينو ان وقت هڪ ارب آمريڪي ڊالر لڳايو ويو هيو. انهيءَ ٻوڏ جي ڪري اڃان به وڌيڪ جاني نقصان ٿي ها. جيڪڏهن فجر جو ئي ۱۲۰۰۰ ماڻهن کي لڏايو نه وڃي ها.

جرمن، سئز، آمريڪي گڏيل ڪمپني ايل اي ايم آءِ کي خبر هئي ته چڪسائي chixoy نديءَ تي ٺهندڙ ڊئم ۾ اڳتي هلي مشڪلاتون سي سگهن ٿيون. ڇو ته انهيءَ هنڌ اڳ ۾ ئي ٻرندڙ جبل، موجود هئا ۽ شروعات واري مطالعي ۾ کين ان لڪا زلزلي جا جهنگا پڻ نظر آيا هئا. پر پوءِ به انهن سڀني ڳالهين کي رد ڪندي گوٽيمالا جي بجلي پيدا ڪندڙ اداري آءِ اين ڊي اي کي صلاح ڏني ته هو چڪسائي ندي تي پوئلو ويهو واري هنڌ تي ڊئم ٺاهن. آخر فيبروري ۱۹۷۶ع ۾، اسٽر، آمريڪن ڊولپمينٽ بئنڪ کان ۱۰۵ ملين آمريڪي ڊالر قرض ورتو ويو ۽ ڪم اڃان شروع ٿي ٿيڻ وارو هو جو گوٽيمالا ۾ هڪ خطرناڪ زلزلو آيو، جنهن جي ڪري اختيارين وري ٻيهر زلزلي کي مد نظر رکي انهيءَ ڏسيل ڊئم واري هنڌ جو سائنسي مطالعو ڪرايو. انهيءَ مطالعي جي نتيجي ۾ ڊئم جي جوڙجڪ ۽ نقشي ۾ تبديليون به آنديون ويون. انهيءَ سڄي عرصي ۾ ۱۵ مهينا لڳي ويا ۽ غير مستحڪم معيشت جي ڪري پراجيڪٽ جي ٽوٽل لاڳت ۾ ڏهه سيڪڙو واڌ اچي چڪي هئي. مئي ۱۹۷۷ع ۾ ان ملڪن کان قرض ورتا ويا ۽ چڪسائي ڊئم تي ڪم شروع ڪيو ويو. جرمن، سئز ۽ آمريڪي ڪمپني ايل اي ايم آءِ کي انهيءَ ڊئم جي انجنيئرنگ حصو جانچڻ لاءِ هڪ وڏي منافعي وارو حصو مليو ته جيئن هو ڊئم جي فني جانچ ڪندارهن.

جڏهن ڊئم تي ڪم شروع ٿيو ۽ بنياد پوڻ شروع ٿا ته معلوم ٿيو ته ايل اي ايم آءِ جو ڪيل مطالعو به ان پورو هو ۽ هيٺ جبل ۾ تمام گهڻا ڌار ۽ اڳ ۾ آيل زلزلي جي ڪري پور ٿڌا ويا. اهي سڀ اهڙا ته گهڻا هئا جو ڪم کي روڪي ڊئم جي وري ٽئين سر ڊزائن ٺاهڻي پئي. انهي جو نتيجو اهو نڪتو ته ڊئم جي پٽ تي ۱۹۷۷ع جي حساب ڪتاب کان ۲۵۰ سيڪڙو وڌيڪ خرچ آيو، ان کان وڌيڪ اها ڳالهه ٿي ته انهن سڀني تبديلين جي ڪري پاور هائوس ۾ به مڪمل تبديليون آڻيون پيون، جنهن جي ڪري پاور هائوس جي قيمت به ٻيڻي ٿي ويئي. آخرڪار ڳالهه وڃي اتي پهتي جو پاڻيءَ جي دٻاءُ پيدا ڪرڻ لاءِ ۲۰ ڪلوميٽر ڊگهو چئنل به ٻيهر ٺاهڻو پيو جنهن جي ڪري ڊئم جو منصوبو ۱۴ مهينا وري به پوئتي رهجي ويو.

ٻيهر حال چڪسائي ڊئم جولاءِ ۱۹۸۲ع ۾ پاور پيدا ڪرڻ شروع ڪيو پر صرف پنجن مهينن کانپوءِ دٻاءُ لاءِ ٺاهيل چينل ۾ مڪمل خرابيءَ جي ڪري آءِ اين ڊي اي کي پاور پلانٽ بند ڪرڻو پيو ۽ انکي درست ڪرڻ لاءِ اداري جا ۲ سال ۽ ۵۷ ملين رپيا خرچ ٿيا. اها رقم ورلڊ بئنڪ کان قرض طور ورتي وئي. چڪسائي پاور

اهري طرح ۹ ميگاواٽ اوجاٽا هائڊرو پاور هائوس سال ۾ اهڙي قسم جو مسئلو درپس آيو. اهو منصوبو گوئي مالاڄي ڊاڪٽري حصي ۾ شروع ٿيو هو. انهي منصوبي ۾ ليڪيڊارن کي جبل جي سراسر تعمير ڪرڻ وقت تمام هٿ سٺا وجهڻا ڏياريا ويا هئا. جڏهن پاڻيءَ جو دٻاءُ تيرن ڏهن وسدر چٽل ڏانهن ويو ته اهو ٽٽي پيو. جنهن جي نتيجي ۾ پاور هائوس ڪهن ڪم جو نه رهيو. تنهن وقت ئي ان ۾ پاڻي ڀرجي ويو. جنهن جي ڪري جيتري عرصي ۾ انهي کي ٺهڻو هيو ان کان وڌيڪ وقت لڳي ويو ۽ قيمت جيڪا ۱۰۰ ملين آمريڪي ڊالر ڇڻي وئي هئي انهيءَ ۾ به ۸۲ سيڪڙو اضافو آيو. انهيءَ دير جو ٻيو تيرڻ ته ڇڻ شروع کان هيو ئي نه. نتيجي ۾ ڊنر ۲/۳ جي حساب سان ڪم ڪري رهيو آهي.

(ڈیٹر لیک آئی، پر مسئلو پائی آئی)

جيئن ڊسٽر ڊيٽر جي لاجي، ڪي نظر انداز ڪندا آيا آهن، تيئن اهي شروع کان پاڻي جي انگن اکرن کي به غور هيٺ نه آندا آهن. ڇو ته ڊسٽر ۾ پاڻي يا سوڳ جو دارو مدار قدرت تي آهي ته انهيءَ کي پري ڇڏي يا انهيءَ ۾ واري اڏاري. پاڻيءَ جي ماهرن جو اڳ ڪڍيون گهڻو ڪري اڳ ۾ ورتل انگن اکرن تي ٻڌل هونديون آهن. پر اهي ڪابه ڳالهه خاطر خواه ۽ اعتماد سان نٿا چئي سگهن. ڇو ته هڪ عقلي اندازو لڳائڻ لاءِ به توهان کي سَوَ سالن جا انگ اکر گهرجن. ڪڏهن ڪڏهن 50 سال ساڳيا انگ ملي سگهن ٿا ته ڏهن سالن ۾ به تبديلي اچي سگهي ٿي. انڪاسواءِ موسمي تبديلين ۽ برساتن کي به نظر ۾ رکڻو آهي. هاڻي ته گرمي پد ۾ بين الاقوامي واڌ جي ڪري انهن نقطن کي ذهن ۾ رکڻ انتهائي ضروري آهي.

ضرورت ته انهيءَ ڳالهه جي آهي ته درست اندازي لڳائڻ لاءِ موسمي، مهيني وار ۽ ڏهاڙي انگ اکر هجن. پر ندين جي وهڪري بابت ڀروسي وارا انگ اکر گڏ ڪرڻ هڪ مهانگو ۽ ڏکيو عمل آهي. جيڪڏهن اهڙا انگ اکر موجود نه آهن ته پوءِ

ڊئم تعمير ڪرڻ کي هڪ ڏکيو عرصي تائين اسٽار ڪري هڪ ٽائمر سيربر ٺاهڻي هوندي. ڪڏهن ڪڏهن اٿس ته سڌو اهي ته پاڻي جا ماهر پاڻي جي وهڪري جو اندرو برسات جي انگن اکرن مان لڳائيندا آهن. حڪوم هڪ سٺو عام طريقو آهي پر ٻي طريقي پر ته ڪافي صحيح ڪيون آهن جو ته اهي بگ الڊر به وري ٻين مدرن سان واسطو رکي ٿا جيئن برسات جو ٻون، برسات جي پاڻي جو وهي وڃڻ، پاڻي جو پاڻ ٿي وڃڻ ۽ زمين ۾ جذب ٿي وڃڻ وغيره.

خاص ته وارياسي ناراني علائقن ته سالن جي پروسسي وارا انگ اکرن به ڪم ڄا نه پيدا آهن، جن جي بنياد تي پوهان مستقبل بابت اڳ ڪيون ڪري سگهو. انهيءَ صورتحال جي وضاحت جاگرافريءَ جي ماهر وليمر انڊر هين ريت ڪئي آهي.

”ڪو جيڪڏهن وارياسي ۽ بياباني علائقن جي صورتحال کي علام علائقن سان پيئي ٿو ته انهيءَ تي صرف ڪل ٽي اڇي سگهي ٿي ڇو ته اهو هڪ چٽڪو عمل آهي. عام رواجي برسات جو اندازو سراسري برسات جي بنياد تي هنيو ويندو آهي. اهو طريقو شايد عام علائقن لاءِ ته بهتر هجي پر وارياسي علائقن ۽ بياباني پرڳڻن لاءِ نه مناسب آهي. انهيءَ جي مدد سان توهان آفريڪا ۾ منصوبا بندي ٿا ڪري سگهو. ڪمپيوٽر جي مدد سان ٺاهيل خيالي صورتحال هڪ رٿا بندي ڪندڙ کي ته مدد ڏئي سگهي ٿي پر ان سان آفريڪا جي ماحول ۾ منصوبا بندي ٿئي ٿي سگهي.“

پروسسي وارن انگ اکرن جي ڪوٽ ڊئم ٺاهيندڙ کي ڊئم ٺاهڻ کان نه ٿي روڪي ۽ هو چند ڏهاڪن جي انگن اکرن تي عمل ڪندي ڊئم ٺاهڻ شروع ڪندا آهن. هو اڪثر ڪري عمل ڪري پوءِ چڱائي جي اميد ڪندا آهن ته اهو ڊئم گهربل نتيجا ڏيندو، جڏهن هو غلطي ڪندا آهن ته پوءِ سالياني وهڪري کي گهڻو ڪري ٻڌائيندا آهن ۽ وڏين ٻوڏن کي گهٽ ڪري ڳٽائيندا آهن.

سالياني سراسري پاڻيءَ کي حد کان وڌيڪ گهڻو ڪري ٻڌائڻ جي ڏس ۾ اهو ڏٺو ويو آهي ته ڊئم ايترو پاور پيدا ٿا ڪن جيئن انهن مان توقع ڪئي ويندي آهي. ۱۹۵۰ع جي آخر ۾ جنرل فرانڪو جي دور ۾ تنگس ۽ گنڊيلا ندين تي ڊئم ٺاهيو ويو. پر انهيءَ پهنجي صلاحيت ۽ سگهه جيئن پاور پيدا نه ڪيو. ۱۹۹۴ع ۾ انهيءَ جي سگهه ۱۷ سيڪڙو ٿي رهي.

هڪ ۱۹۷۷ع ۾ ٺهيل سريوناڪاسن ڊئم ڪڏهن به پاڻي سان ڀرجي نه سگهيو جو ته پاڻي جي ماهرن ڊئم ٺاهڻ دوران برسات بابت جيڪو سراسريءَ بنياد تي اندازو هيو هيو، اهو ئي برسات نه ٿي سگهي. ۱۹۹۱ع دوران اها

موربحال پاڻي لسو جي ۲۵ وڏن دٿرن سان اهي حالت لاڳو هئي ۽ ٻي سال انهن ۾ ۲/۳ حصو پاڻي به نه هيو. اهري طرح مائيلڊ جا ٻه ٻئي مول ۽ سري ڪٺ دٿر جن جي ٺهڻ ۾ ورلڊ بئنڪ مدد ڪئي هئي. انهن ۾ مارچ ۱۹۹۴ع دوران صرف سڌل سگهه جو ۷ سيڪڙو پاڻي ٿي موجود هيو.

۱۹۹۳ع ۾ ورلڊ بئنڪ سان لاڳاپيل ٻن ماهرن ائڊورڊ مشس ۽ رابرٽ ايشر، جن جو واسطو بروڪنگس اسيسٽنٽ سان آهي، ٻڌايو ته:

”ٻنگ نديءَ جي بجلي پيدا ڪندڙ صلاحيت کي ٻئي سول دٿر نه هيدر. اختيار، انگن اکرن کي وڌائي ٻڌايو هيو ته دٿر جي صلاحيت زراعت ۾ هي ڏيڻ ۽ ٻين سڀني اهڙن عمل جي جانچ رکي دٿر ٺاهڻ جو اقتصادي جواز ڏنو وڃي“.

۱۹۲۲ع ۾ ڪولوراڊو نديءَ تي پاڻيءَ جي حق تي رهواسي اتر ۽ ڏکڻ ۾ ورهائجي ويا. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ جي ڪري ئي هوور دٿر لاءِ ماحول ساز ڪار ٿيو. انهيءَ ڏير لاءِ ڪاغذ پٽ تيار ڪندڙن ٻڌايو ته نديءَ ۾ پاڻيءَ جو وهڪرو سراسري طرح ۱۷.۵ ملين ايڪڙ فوٽ آهي. (هڪ ايڪڙ فوٽ معنيٰ پاڻيءَ جو اهو مقدار جيڪو هڪ ايڪڙ کي ريج ڪري سگهي).

۱۹۵۰ع ۾ اها ڳالهه واضح ٿي آئي ته هن صديءَ جي ٻن ڏهاڪن ۱۹۵۲ - ۱۹۲۲ع تائين ڪولوراڊو نديءَ ۾ پاڻي سراسري طرح ۱۱.۷ ملين ايڪڙ رهيو. پر پوءِ به پاڻي جي اختياريءَ واري اداري افسوس ڪرڻ بجاءِ ڪانگريس کي وڌيڪ فنڊن لاءِ گذارش ڪئي. بهرحال ۱۹۶۵ع تائين پاڻيءَ جي اختياريءَ وارو ادارو، پاڻيءَ جي انهيءَ ڪوٽ کي نظر انداز ڪندو رهيو ۽ پوءِ ٻڌائين ته پاڻي هن وقت ۱۵ ملين ايڪڙ فوٽ آهي. اها ڳالهه هندستان جي سردار سرور دٿر سان مشابهت رکي ٿي، جتي به بالا اختياري، ڏير جي متاثر ٿيندڙن جو موقف رد ڪندي، سراسري ڪٽ لڳائي منصوبو ٺاهيو هيو. سردار سرور دٿر ٺاهيندڙ ۱۹۷۰ع ۾ ٻڌايو ته هر ۴ سالن مان ٽن سالن دوران ۲۷ ملين ايڪڙ پاڻي هيٺ نرندا ڏانهن وهي وڃي ٿو. ۱۹۹۰ع ۾ جاري ٿيل انگن اکرن ٻڌائن ٿا ته ۴۲ سالن ۾ هر چئن سالن مان ٽي سال ۲۲.۷ ملين ايڪڙ پاڻي هيٺ وڃي ٿو. پر تازا انگ اکر ته ٻڌائن ٿا ته اهو وهڪرو اڃان به گهٽ آهي.

انڊيا جي پاڻيءَ بابت مرڪزي ڪميشن اها ڳالهه مڃي ٿي ته نريدا ڏانهن پاڻيءَ جو وهڪرو جائيل وهڪري کان گهٽ هيو. پر پوءِ اها ننڍو دٿر ٺاهڻ جي بجاءِ انهيءَ دٿر ٺاهڻ جي حق ۾ آهي، جنهن جي ڪري لکين ماڻهو دربدر ٿيندا.

لدء ڏنم

(اسين پاڻي گذ ڪرڻ لاءِ ڊئم ٺاهيون ٿا، جن کي هلائڻ لاءِ حميت ۾ اسين
پههجو مامريون ۽ ڪارخانا گروي رکون ٿا، پر پوءِ به اهي وقت گذرڻ سان پاڻي ۽
نٺ گڏ ڪندا يا رهن آخر ڪار انهن جو ڪردار اسان جي حوسحاتي، ۾ محدود بي
موجودي)،

ايڊولفو پولڊ، ڊي ورجن سائوٿ ويسٽ، ۱۹۲۲ع

هر ندي پاڻي سان گڏ لٽ به پاڻ سان آڻيندي آهي. عام صورتحال ۾ نه
اهو لٽ پاڻي سان گڏ هيٺ ماٿريءَ ۾ وهي ويندو آهي پر ڊئم ٺاهي جڏهن نديءَ
جي پاڻيءَ کي روڪيو ويندو آهي لٽ ڊئم جي تري ۾ گڏ ٿيڻ لڳندو آهي، جنهن کي
انگريزيءَ ۾ Trap Efficiency of Dam چئبو آهي يعني ڊئم ڪيترو لٽ پاڻ
وٽ ڦاسائي يا روڪي ٿو. ڪن ڊئمن ۾ ته اها خاصيت ۱۰۰ سيڪڙو هوندي آهي،
گذريل ۶ ڏهاڪن جي تحقيق ثابت ڪيو آهي ته ڊئم جي لاءِ لٽ سڀ کان وڌيڪ
خطرن ۾ آهي.

پروفيسر خالد محدود، جارج واشنگٽن يونيورسٽي ڊسٽرڪٽ ڪولمبيا
واشنگٽن، ورلڊ بينڪ طرفان ڊئمن ۾ لٽ بابت هڪ مطالعو ڪندي ۱۹۸۷ع ۾
ٻڌايو ته سڄي دنيا جي ۱,۱۰۰ ڊئمن ۾ لٽ گڏ ٿيڻ جي صورتحال هر ملڪ ۾
علائقي ۾ مختلف آهي پر اها گهڻو ڪري نديءَ جي پاڻيءَ ۾ موجود لٽ ۽ ڊئم جي
سائيز تي دارو مدار رکي ٿي. آمريڪا جا وڏا ڊئم لٽ جي ڪري هر سال سراسري
طرح 0.2 سيڪڙو پاڻي گذ ڪرڻ جي صلاحيت وڃائي رهيا آهن. پئسفڪ ڊيمن
۾، لٽ گڏ ٿيڻ جا انگ اکر 0.5 سيڪڙو آهن. سڀ کان وڏو مسئلو چين ۾ آهي
جتي هر سال 2.3 سيڪڙو جي حساب سان ڊئم پاڻي گذ ڪرڻ جي سگهه وڃائي
رهيا آهن.

انڪانسواءِ لٽ مشين آپريٽرن لاءِ به مٿي جو سور آهي ڇو ته لٽ ۽ واري
تربائين جي بليڊن جي ڪارڪردگيءَ تي اثر انداز ٿي ٿئي، جنهن جي ڪري انهن
بليڊن جي فرن جي رفتار رڪجي ۽ گهٽجي وڃي ٿي. تربائين جا بليڊ، تربائين هلائڻ
لاءِ ايسرا اهم آهن، جيسترا جهاز کي اڏارڻ لاءِ سندس پر. تربائين جي بليڊن جي
مرمت تي ڳرو خرچ اچي ٿو ڇو ته ان کي بند ڪري صفائي ڪرڻي پوي ٿي جنهن
جي ڪري ڊئم جي مجموعي ڪارڪردگي گهٽجي ٿي.

دنيا جي سڀ کان وڌيڪ لٽ واري ندي ڇڪي Yellow ندي آهي، اها

اثرين مرڪزي حين ۾ موجود آهي. انهيءَ ۾ لٽ جو مقدار عام نديءَ جي سب ۾ ۹ ميٽر وڌيڪ آهي. زمين جي ماهر سائنسدان ۽ ٻيا جي ڄاڻايل آهي ته ”اها صابن جو گهاٽو ڳار آهي“

سڀنيڪسيا دڻر ۱۹۵۷ع ۾ ڦڪي نديءَ جي ٻه حصي ۾ ڳهائي سوويت يونين جي في مدد سان تعمير ڪيو ويو. ان وقت جي حسي ماهرن انهيءَ دڻر جي انهيءَ بنياد تي محافط ڪئي ته ندي سان گڏ لٽ ڪئي اچي سي چڪو عمل ڪجهه عرصي ۾ دڻر جي صلاحيت تي وڏي شعاع تي اثر انداز ٿيندو. پر سندن دليلن کي وزن ڏيڻ بجاءِ ڪميونسٽ سرڪار کين ”ساڄي ڌر“ جو قرار ڏيئي خاموش ڪرائي ڇڏيو. هوڏانهن ٽن سالن جي عرصي يعني ۱۹۶۰ع ۾ ۵۰ ملين رپيا لٽ نديءَ جي پيٽ ۾ انهيءَ دڻر جي رڪاوٽ جي ڪري گڏ ٿي چڪي هئي انهيءَ ڪري نديءَ جي مهڙ وٽ آيل اچڻ ڪري قديم شهر ريان ٻڌڻ جو خطرو پيدا ٿي پيو. جڏهن مائوزيٽنگ کي زيان شهر جي ٻڌڻ بابت ٻڌايو ويو ته هن چيو ته جيڪڏهن ڪجهه نٿا ڪري سگهجي ته دڻر کي ٻيهر هڻي تباهه ڪري ڇڏيو. بهرحال ۱۹۶۲ع ۽ ۱۹۷۲ع ۾ دڻر جي بنيادي جوڙجڪ ۾ اهڙيون تبديليون ڪيون ويون جو لٽ وهي وڃي. ڪجهه عرصي کانپوءِ اها تبديلي آندي ويئي جو جولاءِ ۽ آڪٽومبر ۾ پاڻي کي نه روڪيو وڃي ڇو ته انهيءَ وقت ڦڪي ندي ۾ ٻوڏ واري صورتحال هوندي آهي ۽ ساڳي وقت اها پاڻ سان تمام گهڻو لٽ پڻ آڻيندي آهي. بهرحال پوءِ به ۴۰ سيڪڙو لٽ گڏ ٿيڻ جي ڪري دڻر پنهنجي صلاحيت وڃائي چڪو آهي. صرف ۲۵۰ ميگاواٽ جي ڪري انهيءَ ڏيهر ۾ ٻوڏ ذريعي دنيا جي زرخيز زمين جا ۶۶,۰۰۰ هيڪٽر زمين پاڻي هيٺ آندي ۽ ۴۱۰,۰۰۰ ماڻهو دربدر ٿيا. چين ته سڀنيڪسيا جو تجربو واري ساڳي ڦڪي نديءَ تي ۱۹۵۰ع واري ڏهاڪي جي آخر ۾ ورجايو.

۵۷ ميٽر اوچو ڀنگ سوڪسيا دڻر ٺاهيو ته ويو پر تعمير مڪمل ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي لٽ جي ڪري انهيءَ جي پاڻي گڏ ڪرڻ جي صلاحيت $1/2$ ٿي چڪي هئي. ۱۹۶۶ع تائين انهيءَ جو پيٽ ٽي حصا لٽ جو شڪار ٿي چڪو هيو. ۱۹۶۷ع ۾ لٽ جي ڪري دڻر ۾ پيٽ لهي چڪو هيو. جنهن جي ڪري هاڻي پاڻي جا ٻه وهڪرا ٿي پيا آهن.

لٽ جو سفر

ڪنهن به نديءَ تي دڻر جي رٿابندي ڪرڻ کان اڳ لٽ جي مطالعو ڪيو وڃي. انهيءَ بابت مڪمل انگ اکر ڪڍڻ ڪيا وڃن ته اها پاڻيءَ سان گڏ

ڪيتري لب آهي ٿي. لب بابت انگ اکر گڏ ڪرڻ هڪ ڏڪو ۽ مهاڳو ڪم آهي. ڇو ته پاڻيءَ جي وهڪري بابت ته سولائي سان انگ اکر معلوم ڪري سگهجن ٿا پر لب بابت ائين ڪري سگهجي هن وقت به دنيا جي بدين بابت ڪي به يورپي وار انگ اکر موجود نه آهن ته اهي ماليانو ڪيترو لب پاڻ سان ئي سون ڊالر جي ماهر محمود موجب، جنهن نديءَ تي ڊالر ٺهي ٿو. ان جي لب بابت انگ اکر ڊالر جي تصور ڪيل عمر جي اڌ سالن جيترا هجن گهرجن. حالانڪه اهڙا انگ اکر گڏ ڪرڻ ڏڪو ڪم آهي. جيڪي نديون وارياسي علائقا ٽپي سمن ۾ ڇوڙ ڪن ٿيون انهن ۾ لب پڻ ندين کان گهڻو هوندي آهي.

هڏ واري عرصي ۾ ندين ۾ لب پنهنجي عروج تي هوندو آهي. مثال طور آمريڪا ۾ سڄي سال جي اڌ جيترو لب صرف هڏ وارن ۵ کان ۱۰ ڏينهن ۾ ندي پاڻ سان گڏ آڻيندي آهي. اسڪانسوا، طوفان، مٽيءَ جا تودا، ۽ ٻرندڙ جبل جي ٽائڻ ۽ ٻين الاقوامي گرمي پد ۾ واڌ جي ڪري به اڃانڪه نديون پاڻ سان گڏ عام صورتحال کان وڌيڪ لب آڻي سگهن ٿيون ۽ ان صورتحال جو ڪوبه اڳواٽ اندازو نٿو لڳائي سگهجي.

جولاءِ ۱۹۹۲ع ۾ نيپال جي ڪل خاني ڊالر جو ۱/۱۰ حصو ڪٽجي چڪو هيو ڇو ته نديءَ جي جابلو حصي ۾ ۲۰ ڪلاڪن هلندڙ طوفان جي ڪري، لب وهي آيو هئو. انهيءَ ڊالر بابت اها اڳڪٿي ڪئي ٿي وڃي ته انهيءَ جي تري ۾ اڃان به لب جمع ٿيندي، ڇو ته اڳ ايل طوفان نديءَ جي گهٽن ۽ گهيڙن کي لب سان ڀري ڇڏيو آهي ۽ ڪوبه تيز وهڪرو انهيءَ کي هيٺ ڪڍي اچي ڊالر جي تري ۾ اڇلائيندو. هڪ اندازي موجب ايندڙ صديءَ تائين اهو ڊالر ۱۱۴ ميٽر اوچي لب گڏ ٿيڻ جي ڪري ڪنهن به ڪم جو نه رهندو. بهرحال ۱۹۸۱ع ۾ جڏهن اهو ٺهي مڪمل ٿيو ته انهيءَ جي عمر لاهه ٻڌايو ويو ته سندس زندگي ۱۰۰-۷۵ سال هوندي!

انهيءَ غير يقيني واري صورتحال کانپوءِ به ڊالر ٺاهيندڙ ڊالر جي عمر ۽ ڪارڪردگيءَ بابت خوشنهميءَ جو شڪار آهن ۱۹۷۰ع ۽ ۱۹۸۰ع ۾ جي زاءِ ڊالر ڊالر ورلڊ بئنڪ ۽ انٽر آمريڪن ڊولپمينٽ بئنڪ جي قرض سان ٺهيل سينٽرل آمريڪا جو اهر ڊالر هيو پر لب جي ڪري خاطر خواهه نتيجا نه نڪتا. اهڙي طرح، هوندرس ۽ ڪوسٽاريڪا به وڏي ڊالر جي ڪري بين الاقوامي مالياتي ادارن جا قرضي ٿيا ويا.

اڄ لب دنيا جي سڀني وڏن ڊالرن جو مسئلو آهي. يو ايس آر سي ڪارپس

انجنيئرنگ جي هڪ سمر ۱۹۹۲ع ۾ ايل سلوادور جي ۱۲۵ ميگاواٽ باور بند، ڪنڌڙ سڀڙن ڪرندڙ جو مطالعو ڪيو ۽ ٻڌايو ته لت جي ڪري انهيءَ جي عمر هاڻي ۲۰ سال هوندي. حالانڪ، ڊيم تعمير ڪندڙن ٻڌايو هو ته انهيءَ جي موع عمر ۲۵ سال هوندي.

انڊيا جا پنهنجا انگ اکر سندن ۱۱ ڊيمن بابت ٻڌائڻ ما به سندن ڊيم هڪ عام اندازي کان به وڌيڪ لت جي ڪري، متوقع صلاحيت وڃائي رهيا آهن. سال طور پڪڙا ڊيم ۾ لت، ۱۲۰ ميڪرو ٽي ويو آهي، جيڪو ڊيم ساڻن وقت واري اندازي کان تمام گهڻو آهي. ساڳي طرح نظام ساگر نالي ڊيم، جيڪو آندرا پرديش ۾ آهي انهيءَ ۾ ۱.۶۵۰ ميڪرو لت پئجي رهيو آهي.

۱۹۹۰ع ۾ قدرتي ڏينڊن ۽ ڏورن بابت ورلڊ بئنڪ هڪ مطالعاتي رپورٽ جاري ڪئي جنهن ۾ ٻڌايو ويو ته، انڊيا ۾ لت ۽ پاڻي سان گڏ ايمڊز واري، مٽي ۽ ٻئي گند گاهه جي ڪري انڊيا جا ڊيم تيزيءَ سان پرڄي رهيا آهن. هاڻي اها ڳالهه پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته ندين جي لت بابت انگ اکر هڪ ته فرضي ۽ ڪچا هيا ٻيو ته جيتري عرصي لاءِ انگ اکر گهربل هجن نا، انهيءَ عرصي لاءِ انگ اکر گڏ نٿا ڪيا وڃن. اڄ ڪلهه جديد ڊيم اهڙي طرح ٺاهيا وڃن ٿا جو لت جي ڪري سندن صلاحيت گهڻو متاثر نه ٿئي. اهي جديد ڊيم هڪ ٽيڪڪ استعمال ڪن ٿا، جنهن کي هو پنهنجي فني ٻوليءَ ۾ ”ڊيڊ اسٽوريج“ جو نالو ڏين ٿا. اصل ۾ ڊيم جي ڪجهه حصي کي اهو نالو ڏنو وڃي ٿو، انهيءَ ٽيڪنيڪ تحت ڊيم جي سڀ کان هيٺئين چوڙ واري گيت وٽ، اهو ٺاهيو وڃي ٿو ته جيئن وهڪري ڪري لت اتي گڏ ٿيندو رهي ۽ باقي ٻين گيتن تي لت جو اثر نه ٿئي. پر ٿئي ائين ٿو ته، ”ڊيڊ اسٽوريج“ جي بجاءِ لت ڊيم جي باقي حصي ۾ به گڏ ٿئي ٿي جنهن کي فني ٻوليءَ ۾ ”ليو اسٽور“ چون ٿا ۽ اهڙي طرح ڊيم جي ڪارڪردگي ۽ صلاحيت متاثر ٿئي ٿي. مثال طور پاڪستان جي تربالا ڊيم جو ۱۲ سيڪڙو ”ليو اسٽوريج“ به لت جي ڪري پرڄي چڪو آهي. جنهن جي عمر اڃان ۱۸ سال مس ٿي آهي. هو ڏانهن ۵۵ سيڪڙو ”ڊيڊ اسٽوريج“ اڃان خالي پيو آهي. سڄو مسئلو اهو آهي ته هر ڊيم ۾ لت گڏ ٿيڻ جي رفتار ۽ مقدار مختلف آهي ۽ انهيءَ لاءِ ڪابه اڳ ڪٿي نٿي ڪري سگهجي.

عام طرح اهو لت جنهن ۾ پٿر ۽ نهريون شيون هونديون آهن اهو لت ڊيم جي اترئين طرف گڏ ٿيڻ شروع ٿيندو آهي، جنهن کي فني ٻوليءَ جي ”بئڪ واٽر“ ڏيکيا چوندا آهن. جيڪا آهستي آهستي ڊيم طرف وڌڻ شروع ٿيندي آهي. ۱۹۸۲ع

مر نرسلا دڻر جي ٽنڪ وائر ۱۹۰۰ ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي هئي پر دڻر ۵۰۰ فوٽ ۾ هن جو بندارو اڀايو هو پر اها دڻر ۲۸ ڪلوميٽرن جي مفاصلي ۾ هئڻ ڪهڙي دير ۱۹۹۱ع جي زمردن موجب بهي، دنيا جو حصو دڻر کان صرف ۱۴ ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي.

حسابي ۽ ڪي رجحان

دڻر ۾ ۵۰ گد سڻ کان بچاء لاء دڻر ۵۰ صحت گهڻيون ئي ڪوسٽون ڪري رهي آهي پر اهي سڀ مهانگيون ۽ ڪن حالتن ۾ به گهڻيون سڀڄن کان وڌيڪ آهن. هن وقت ئي بيڪڪ عمل هيٺ آهن، هڪ به لب ڪي مري کان دير ۾ گهٽ داخل سڻ ڏجي، ٻيو ته لب ڪي وقفي وقفي سان خارج ڪندو رهي ۽ ٽيون ته دڻر جي پيٽ مان لب ڪڍيو وڃي.

اڄ ڪلهه هڪ ٻيو طريقو به عمل هيٺ آهي، جنهن تحت نديءَ جي ڪنارن تي وڻڪاري ڪئي ئي وڃي ته جڻ وڻن جو ٻاروون مٽيءَ کي مضبوط جهل ۽ روڪي ٻيٽن ۽ برساتن وغيره جي ڪري لب، نديءَ دڻر سمنڊ ۾ گڏ نه ٿئي، پر جڏهن اهڙيون ڪوسٽون به وڌيون وڃن سيون ته ندين جي ڪنارن تي آباد ماڻهو مخالفت ڪن ٿا ۽ حوالن ۾ وڻڪاريءَ سبب سڌن زمينون هليون ويڊيون جيڪي وڻن اڳ ۾ ئي گهٽ آهن، پوءِ هو گدراڻ لاءِ ڪيتي ٻاري به نه ڪري سگهندا.

پر خالد محمود ٻڌائي ٿو ته، ”ندين ۾ لب ڪي روڪڻ لاءِ وڻڪاري سان گهربل اقتصادي يا انجنيئرنگ نتيجا ساڻس ڪري سگهن، ڇو ته ندين ۾ ڪنارن جي مٽيءَ واري ۽ گند گاهه کان علاوه جهن مائريءَ مان ندي گذري ٿي، انهي جا تهر، جابلو گهٽڙن جي ڪور به ندي پاڻ سان گڏ تيز وهڪري جي ڪري لب ڪري آڻيندي آهي، جنهن کي روڪي نٿو سگهجي.“

دڻر جا دروازا کولي لب ڪي خارج ڪرڻ

هن ٽيڪنيڪ جي ذريعي، ٻوڏ واري صورتحال ۾ دروازا کولڻ وڌيڪ آهن ته جيئن لب دڻر جي تري ۾ ويهڻ بچاء مائي جي پير وهڪري سان خارج ٿي وڃي هن ٽيڪنيڪ جي ذريعي لب خارج نه ڪري سگهجي ٿي پر عمل ۾ ڪاميابي تمام گهٽ آهي، هي عمل صرف لو اسوان دڻر ۾ ڪاميابيءَ سان لاڳو ٿيو آهي پر هن عمل جي ڪري دڻر ٺاهڻ وارن بنيادي مقصدن سان ٽڪراءُ به اچي ٿو. هڪ ته دڻر ٻوڏ واري عرصي ۾ مائي گڏ ڪندو پر هن ٽيڪنيڪ تحت ته ٻوڏ واري عرصي ۾ دروازا کولڻو آهي ته جيئن مائي پاڻ سان گڏ لب ڪشي وڃي ائين ڪرڻ سان دڻر

جو هڪ ٻيو مقصد به ٿري طرح آهي ته ان جي ذريعي ۱۰-۵۰ اسي باور ڏندا آهن، ڌنر جا گيت کولڻ هڪري ماڻي جي سطح بلڪل گهٽجي ويندي آهي. جنهن جي هڪري تريايش جي هڪار هڪردگيءَ جو رت ٿئي آهي ۽ باور ڪندڙ ڏاڍو سندن آهي ڏسڻ کولڻ وارو طريقو صرف سندن ڌنر لاءِ هڪارگو آهي ايئناسماءُ هن تي سڪڪ به عمل هئڻ آهي. جنهن کي هي نوليءَ پر ڌنر نمبر هڪدر فلسفيا مدد ۾ چون ٿا. جنهن تحت ڌنر جي شروع ۾ گند بيل لت کي خارج ڪيو ويندو آهي. هن طريقي تحت پاڻيءَ جي تيز وهڪري کي وڃڻ ڏنو ويندو آهي. جيئن هو پاڻ مان گند لت به کڻي وڃي. هن طريقي تحت ڌنر مان خارج ٿيندڙ وهڪريءَ پٺيءَ جي پنهنجي وهڪري کي برابري فجن ضروري آهي. پر پوءِ گهريل نتيجا سا نڪرن چو ته هن طريقي تحت به لت جيڪو ڌنر جي تري پر چمي ته نه ٿاهي چڪو آهي اهو

ٺٽو نڪري.

باقي هڪ طريقو وڃي رهي ٿو. اهو آهي مشينن جي ذريعي ڊئم مان لٽ ڪڍڻ. اهو طريقو تمام مهانگو ۽ وقت طلب آهي. محمود مطابق ۱۹۸۷ع ۾ انهيءَ طريقي هيٺ ڊئم مان لٽ ڪڍڻ جي قيمت في ڪيوبڪ ميٽر ۲ کان ۳ آمريڪي ڊالر هئي. اها قيمت ڪنهن نئين ڊئم ۾ ايتري مقدار ۾ ٻاڻي گڏ ڪرڻ جي قيمت کان ۲۰ دفعا وڌيڪ آهي. انڪانسواءِ، اربين ڪيوبڪ فوٽ مٽي کي پيڙين ذريعي ڊئم جي ڪنن تي اٿڻ ۽ اتان ٽرڪن ذريعي ڪنهن هنڌ وڃي ڦٽو ڪرڻ به هڪ قيمت گهرندڙ ۽ وقت طلبيندڙ معاملو آهي.

محمود جي ڪاٿي موجب. هڪ سال ۾ جيڪا لت تربيتلا ڏنر ۾ گذرڻي
ٿي. انهيءَ کي هڪڙو لاءِ ۴۰۰ کان ۶۰۰ ملين آمريڪي ڊالر گهرجن. انڪانسواءِ سڄي
دنيا جي ڊئمن کي مان لت هڪڙو لاءِ. جيڪو هر سال جمع ٿيندي رهي ٿو. ۱۰۰ کان
۱۵۰ ملين آمريڪي ڊالر گهرجن.

ڊئم زلزلن جو سبب پڻ بنجن ٿا. عام ماڻهو انهيءَ ڳالهه کان بي خبر آهن ته ڊئم جي ڪري زلزا اچن ٿا. انهيءَ حالت کي فني ٻوليءَ ۾ رزر واثر انڊيوزڊ سسٽمي يعني ڊئم جي ڪري ڌرتي ۾ چر پڙ اچڻ سڏبو آهي. سڀ کان پهريان، اها خبر ۱۹۳۲ ۾ الجيريا جي ڪنڊ فوڊا ڊئم ۾ نوٽ ڪئي ويئي. انهيءَ کانپوءِ ۱۹۴۰ع ۾ هوور ڊئم لاءِ هڪ وسيع مطالعو ڪيو ويو ته ڊئم ۽ زلزلن جي وچ ۾ ڪهڙو ڳانڍاپو آهي. جنهن ۾ ڊئم جي اونھائي کي به نظر ۾ رکيو ويو. اڄڪلهه ۷۰ ڊئم بابت انگ اکڙ موجود آهن. جنهن جي ڪري زلزا آيا آهن. اها ڳالهه مڃي ٿي وڃي ته الدين پتيءَ ۾ ۱۹۸۰ع ۾ اپريل ۹ زلزلن مان ۴ جو سبب وڏا ڊئم هيا. اها

رلرلا اسرا ته روردار ها جو ڪامي نقصان ٿيو هو ۽ ۱۰۰۰ ۰۰۰ ۰۰۰ روپيا وڌيڪ ڪم ڪرائڻي سگهجي ته ڪهري ڊئم جي ڪري شروع ڪهري وقت وڌايو ايندو پر پوءِ به اها ڳالهه بڪ سان ڪئي وڃي ٿي ته اهي ڊئم جي اوجاڻي ۱۰۰۰ فوٽن اندر مٿي آهن. زلزلي جو سبب مشجعي سگهن يا مر انهن ڊئم ۾ ڌرتي کي چر پو ۾ ايندو آهن. هن جي وڌيڪ ۵ هوڙ اهي ۱۰ کان وڌيڪ ڳالهه اها آهن ته اهي علائقا حساس زلزلي جو ڇا امڪان هن يا آئي اهي امڪان اها ته وڌيڪ ٿي ويا آهن. پر اهي علائقا جيڪي اڳي زلزلن کان محفوظ هيا سي به انهيءَ خطي ۾ ڌرتيءَ کي غير خطي ورن جي ڪري زلزلي جي زد ۾ اچي سگهن ٿا. اها پوئين صورتحال ته تمام خطرناڪ هوندي آهي ڇو ته انهن علائقن ۾ روڊ، اسڪول، اسپتالون، ريلوي لائينون، پلون ۽ هوندي ۱۰۰۰ زلزلي کان محفوظ علائقا نظر ۾ رکي ٿا هيا ويندا آهن سڀ شيون زلزلي جي ٿوري به ست سهي ته سگهنديون آهن.

اڪثريت انهيءَ ڳالهه تي متفق آهي ته ڊئم جي ذريعي زلزلو هن طريقي تحت اچي ٿو ته جڏهن پاڻي جو هڪ وڏو مقدار گڏ ٿئي ٿو ته اهو ڊئم جي تري ۽ ڀرپاسي ۾ موجود ننڍن ڌارن ۽ سوراخن تي دٻاءُ ٿو وجهي. جيئن اهو دٻاءُ وڌڻ شروع ٿئي ٿو ته انهن ڌارن لاءِ، جيڪي اڳ ۾ جبالا جيڪل سڀن جي ڪري دٻاءُ ۾ آهي، انهن لاءِ هي دٻاءُ ائين آهي جيئن انهن لاءِ موبيل، بهرحال پاڻي جو مقدار ڌارن ۽ دٻاءُ ۾ اضافو ڪري زلزلي جو سبب ٿين ٿا. عام طرح اها ڳالهه نوٽ ڪئي وڃي ته ڊيم جي ۲۵ ڪلوميٽرن جي چوگرد زلزلي جي شدت گهڻي هوندي آهي. جڏهن ڊئم پنهنجي مڪمل پاڻي گڏ ڪرڻ واري صلاحيت ۾ ايندو آهي ته ڏينهن اندر ڪڏهن هفتي ته ڪڏهن سال کانپوءِ زلزلي جا جهٽڪا ايندا آهن.

ڊئم جي ڪري سڀ کان وڌيڪ خطرناڪ زلزلو، ۱۱ ڊسمبر ۱۹۶۷ع ۾ مهاراشٽر جي اولهه ۾ آيو جنهن جي ڪري ڪئونانگر ڳوٺ مڪمل تباهه ٿي ويو ۱۸ ماڻهو مري ويا. ۱۵۰۰ ماڻهو زخمي ٿيا ۽ هزارين ماڻهو بي گهر ٿيا. انهيءَ جي ڪري ڊئم جي پاور هائوس کي مڪمل طور تي بند ڪيو ويو ۽ نتيجي ۾ ممبئي شهر جي بجلي بند ٿي، ۽ انهيءَ ڳالهه شهر ۾ ان وڏو صورتحال پيدا ڪئي. حالانڪه اهو شهر زلزلي جي مرڪزي شدت کان ۲۳۰ پري هيو پر پوءِ به آئي جهٽڪو محسوس ڪيو ويو. انهيءَ زلزلي جي شدت جو مرڪز ۱۰۲ فوٽ اوچو ڪوٽ ڊيم هو يا انهيءَ جي ڀرسان زلزلي جي مرڪزي شدت هئي.

انهيءَ ڊيمن جي ڪري ايندڙ خبر سبب زلزلي جي ڪري اٽليءَ جو ويشت

ڊٺر، جي صنعت جا سڀ فرد انهيءَ ڳالهه تي چڙي ٿا پون، جڏهن عوام سان اها ڳالهه ڪئي وڃي ٿي ته ڊئمن جي ڪري زلزلا به اچي سگهن ٿا.

رٽرنل جي ماهر هئرس گسا، حڪومت ٻارو، جي هڪ نويسورسي، جو وائيس چانسلر به آهي ۽ ساڳي وقت پيڪساس نويسورسي، جو پروفيسر به آهي ان جو ڇوڻ آهي به. ڊئم سان لاڳاپيل ڪميونٽي خاص طور تي انجنيئر آهي ۽ ڊئم ۽ رٽرنل جي گائدي تي ڪي محنت لاءِ سازشي به آهي. ڪورس جي فصلن ڊئم جي ادبوت سان لاڳو نه ٿي ٿورڙن کي محور ڪيو آهي به هو رٽرنل ۽ ڊئم جي ڳانڍاپي کي اهميت ڏيڻ ۱۹۹۴ع ۾ ماحوليات بابت قانون سازي، واري رسالي اها ڳالهه سڀني جي ذهن تي ندي به آهي ماڻهو جيڪي هٿ جوڙيل رٽرنل جو سڪار نه ٿا، تن کي قانوني حق حاصل آهي ته هو ڊئم اختيار ڪري ڪورٽن ۾ چڪن.

ڊئم ۽ انساني لاش

(نيوڪليئر توانائي کانسواءِ ٻي ڪنهن به انساني ڪوشش انسان کي ايترو تاراج ۽ ماريو نه آهي جيترو ڊئم جي صنعت.)

جوسف ابلام، ڊئم سفيٽي ڊائريڪٽر، پينونيا اسٽيٽ ۱۹۸۷، ۱۱ ڊئم جي حوالي سان سڀ کان خطرناڪ حادثو، چين جي هيٺان صوبي ۾ ۱۹۷۵ع ۾ ٿيو جنهن ڪري ۲۲۰،۰۰۰ ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا ۽ اهو واقعي چيني حڪمرانن ٻن ڏهاڪن تائين لڪائي ڇڏيو. انهيءَ بابت باقي دنيا کي ڪابه خبر نه ڏني ويئي. جيڪڏهن اهو واقعو دنيا کي پڌرايو وڃي ها ته ڊئمن جي باري عام عوام وڌيڪ باخبر ٿئي ها. ٿورن لفظن ۾، هيٺان واقعو ڊئم جي باري ۾ اهو ڪردار ادا ڪري ها، جيڪو چرنوبل واقعي نيوڪليئر ۽ پوپال حادثي ڪيميڪل صنعت لاءِ ادا ڪيو.

انهيءَ واقعي بابت سڀ احوال تڏهن اڳيان آيا، جڏهن آمريڪا جي هيومن رائٽس واچ نالي هڪ گروپ انگريزيءَ ۾ ۱۹۹۵ع ۾ ٽن گجارجز ڊئمن بابت رپورٽ شايع ڪئي. انهيءَ رپورٽ جو بنياد چيني پاڻيءَ جي ماهرن جي رپورٽن تي ٻڌل آهي. جيڪي محدود تعداد ۾ خانگي طور پڙهڻ لاءِ شايع ڪيون ويون هيون. انڪانسواءِ چين ۾ جڏهن ۱۹۸۰ قاري ماحول سازگار ٿيو ته انهيءَ واقعي بابت چيني صحافين جي لکڻين کي به نظر مان ڪڍيو ويو. پر سڀ کان وڌيڪ انهيءَ گروپ ان ڇپيل ۽ ڳجهي نالي ۾ ڇپيل رپورٽن کي به گڏ ڪيو ۽ انهن سڀني گڏ ڪيل رپورٽن ۽ مشاهدن کي بنياد بڻائي تباهي بابت رپورٽ شايع ڪئي. بينڪيو ۽ شيمتان ڊئم هٽائي نديءَ تي ٺاهيا ويا هئا، بينڪو بابت هيومن رائٽس واچ وارن کي پڌرايو ويو ته اهو بلڪل لوم جهڙو مضبوط ڊئم هيو پر ۵ اگس تي ڊئم مڪمل پرڄي چڪو هيو، ان ۾ جا ايمرجنسي در ڪوليا ويا، پر اهو معلوم ٿيو ته ڪجهه در لت جي ڪري ڪم نٿا ڪن، ٻي ڏينهن تي ڊئم ۾ پاڻيءَ جي سطح ۲ ميٽر اڃان به وڌي

ويٺي. اها سطح ڊزائين واري سگهه کان به وڌيڪ هئي. ۷ آگسٽ تي ڊسٽر بچي پيو ۽ ۵۰۰ ملين ڪيپوڪ مئٽر پائڻي ۵۰ ڪلو ميٽر في ڪلاڪ ۱۰۰۰ فارسان ماسري ۾ ڪاهي پيو. ۽ سوري ڊسٽر ۾ انهيءَ سڌو ڊسٽر به پوري پائڻي ڊسٽر ۾ ڪاهي پيو. ۽ اهڙي طرح ۱۲ ڊسٽر بچي پيا.

هٿ ٿي پئي ۽ انهن ڊسٽر جو پائڻي گدحي هزارين ايڪڙن زمين تي پائڻي هٿ ٿي. سوين ڳوٺ ۽ شهر بيهار ڪري خالي ڊسٽر بابت اهو سوچيو ويو هو ته اهي ٻوڏ جي پائڻي ۽ ڪي روڪيندا ۽ سڌن پائڻي ڪارگر سڌو ٻر نديءَ جو قدرتي وهڪرو ۽ رسو بند ڪري ڊسٽر ٺاهيا ويا هئا. جنهن جي ڪري اڃانڪ پائڻي گد پيو ۽ دنيا وجهي مکيه ڊسٽر کي ڊاهي وڌائين ان صورتحال کانپوءِ ڊسٽر اختيار پئي ۽ تي تمام ٿيل ٻيا ڊسٽر جيڪي ٻوڏ کي روڪڻ لاءِ ٺاهيا ويا هئا هٿ سان ٻر هئي تباهه ڪيا ته جيئن پائڻي ٿري پڪڙي وڃي ۽ انجي رفتار گهٽ ٿئي ۽ تباهي گهٽ اچي.

انهيءَ صورتحال کانپوءِ هڪ وسيع علائقو هڪ ڏينڊ ٿي پيو جنهن جي ڪري مددي ۽ رليف ادارن جي ڪارڪنن لاءِ اهو ڏکيو ٿي پيو ته هو متاثر ٿيلن تائين ڪنهن ذريعي پهچي سگهن. هڪ چيني صحافي پنهنجو نالو لڪائيندي ڊسٽر ڊهن کانپوءِ صورتحال جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي.

۱۲ آگسٽ، سڄي ضلعي ۾ ويهه لک ماڻهو پائڻي ۽ ٻر فاصل آهن رومان ۾ ۱۰۰,۰۰۰ ماڻهو پائڻي هٿ آيا. جيڪي اڃان پائڻي مان نڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيا آهن. شنگائي ۾ ۱۰۰,۰۰۰ ماڻهو ٻوڏ جي گهيري ۾ آهن. هٿابو ڪميون جي 4000 ماڻهن سڀني موجود وڻن جي پنن کي کاڌي ٺوڙهو ڪري ڇڏيو آهي.

۱۷ آگسٽ، اڃان تائين 1.1 ملين ماڻهو پائڻي ۽ ٻر ڦاٿل آهن. بيماري پڪڙجي رهي آهي. هڪ اندازي موجب 1.13 ملين ماڻهو بيمارين جو شڪار آهن.

۱۸ آگسٽ، شنگائي ۽ ڀرپاسي واري شهر، پنهي کي گڏي ڪل ۸۸۰,۰۰۰ ماڻهو پائڻي جي گهيري ۾ آهن ۽ رومان جي ۵۰۰,۰۰۰ ماڻهن مان ۲۲,۰۰۰ ماڻهو بيمار ٿي پيا آهن. جن مان ۲۲,۰۰۰ کي ته دستن جي بيماري ٿي پئي آهي. ڪجهه هفتن کانپوءِ، جڏهن پائڻي ۽ ٻر لڌا ٿي ته رڳو لاش ٿي لاش نظر اچي رهي هئي ۽ اهي پائڻي ۾ ڳري ۽ تيز اس جي ڪري پري پري تائين نڪر سازيندڙ بدبوءِ پکيڙي رهي هئي.

هيومن رائٽس واچ جو خيال آهي ته موت ۽ تباهي بابت انگ ڪو ڏاڍا منجهائيندڙ ۽ تضاد وارا آهن، پر پوءِ به هو انهيءَ خيال کي قبول ڪن ٿا ته ۸۵,۰۰۰

مائهو ته ڊئم ٽن شروٽ ٿي پائي ماري ۱۴۵,۰۰۰ مائهو وڇڙندڙ بيمارين جي ڪري مري ويا.

انگن اکرن جي چمڪي:

ڊئم جي حفاظت جو ماهر رابرٽ جيسس چوي ٿو ته هڪ اندازي موجب ۲,۰۰۰ ڊئم مڪمل طور تي يا سندن ڪجهه حصو ڪهن نه ڪهن سبب جي ڪري ناڪاره ٿيو آهي. اهو انگ ۱۲ عيسوي صدي کان ۱۹۸۰ع تائين ٺهيل آهي ڊئم جي ناڪامي جا ڪافي سبب آهن پر سڀ کان اهم ۽ عام طور عمل ۾ ايندڙ ناڪامي آهي ڊئم جي ڪنارن تان پاڻي جو وهڻ ۽ ٻيو پيڙهه جو مسئلو آهي ڪنارن تان پاڻي وهڻ جو سڀ کان وڏو خطرو هوندو آهي مٽي وارن ڊئم ڪي، ڇو ته پاڻي جي وهڻ ڪري بند جي مٽي ٽڙي ويندي آهي. اهڙي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ چنڊڻيون ٺاهيون وينديون آهن، جيڪي واڌو پاڻي کي خارج ڪري سگهن. پر انهن چنڊڻين ۾ بجلي ۽ ميڪنيڪل مسئلن جي ڪري اهي وقت تي ڪم نه سگهنديون آهن، جنهن جي ڪري نقصان ٿي پوندو آهي.

رابرٽ جيسس موجب، هڪ مڪمل محفوظ ڊئم ٺاهڻ ناممڪن آهي ڇو ته اهڙي ڊئم ٺاهڻ لاءِ توهان کي بچاء واري انجنيئرنگ کي ذهن ۾ رکڻو پوندو، جنهن جو مقصد آهي ته هر انهيءَ ممڪن واقعي کي ذهن ۾ رکڻو پوندو جيڪو ٿي سگهي ٿو. هر حالت کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻو پوندو. ظاهر آهي ته اهو سڀ ڪجهه نٿو ڪري سگهجي. پر موجوده دور ۾ محفوظ ديمر جي ڊيزائن ته اقتصاديات جا ماهر ٿي طئي ڪن ٿا. هن وقت محفوظ ڊئم اهو آهي جنهن ۾ هر وقت تيار پاڻي جي هڪ وڏي مقدار کي ڇڏڻ لاءِ چنڊڻيون تيار هجن، انکان علاوه انهيءَ جي ته به ۾ بهترين مٽريل استعمال ڪيو وڃي ۽ جيالاجيڪل سروي تي وڌيڪ ڪم ڪيو وڃي پر اهي ٻئي عمل ڊئم جي قيمت وڌائيندا. هميشه ڊئم ٺاهيندڙن تي اهو دٻاءُ رهيو آهي ته هو حفاظت جي قدمن تي توجهه گهٽ ڏين. جيئن هو جيالاجيڪل ۽ لٽ جي انگن اکرن کي ڪاٽي ڇڏي نه ٿيندا آهن. ۱۹۹۱ع ۾ جاري ٿيل ورلڊ بئنڪ جي هڪ رپورٽ ٻڌائي ٿي ته ”پنسا وٺي مقامي اختيارن ڊئم ٺاهيندڙن کي چوڻ ڏيندي آهي ته هو ڊئم جي تعمير ۾ گهٽ خاصيت وارو مٽريل استعمال ڪن رپورٽ انڊيا جي ڊئم بابت ٻڌائي ٿي ته ڪيترائي ڊئم مقامي، خاص هيٺس علائقن ۾ موجود آباديءَ لاءِ هڪ سنجيده مسئلو آهن ڇو ته ماقص مٽريل جي ڪري ڪهن به وقت ڪو واقعو ٿي سگهي ٿو“.

وڏن ڏنهن سان ماريڪي ڪمپني جي راءِ هي به موجوده ڏنهن ۾ ريلوي کان اڳواٽ بچاءُ جو بندوبست ڪيو ويو آهي. جنهن جي ڪري ريلوي جو اير ائرو نٿو ٿئي.

ديود، رگل سميت نيسل يونيورسٽي اسٽريٽس جو ڇوڻ آهي به ڪجهه ملڪن ته ڊئم ڊهن جي ڪري ٺاهي هٿ اسدر علائقن لاءِ امڪاني سال، بھيا اڳواٽ بچاءُ لاءِ ساھي وريا آهن پر گھڻي ملڪن اها اٿس به ڪيو آھي ڇو به اختياري وارا اها ڳنڍهه مڃڻ لاءِ تيار ٿي نه آهن ته ڪو ڊئم هٿين علائقن ۾ موجود ماڻهن لاءِ خطرناڪ به آهن.

تماھي چڪا انتظار پئي ڪري.

(جيڪڏهن ڪنهن وڏي منصوبي ۾ ڪو مسئلو آهي ته اهو مسئلو وڌو ٿي هوندو آهي).

جان لو III ۽ ولسن وي. بنگر. ٽي اي ايم ايس انجنيئرنگ ڪمپني جي پارٽنرن جا تربيعا ڊئم بابت خيال ۱۹۸۲ع.

پاڪستان ۾ موجود تربيعا ڊئم، جيڪو پٿر ۽ مٽي جو ٺهيل ۳ ڪلو ميٽر ڊگهو ۱۴۳ ميٽر اوچائي وارو ڊيم آهي. دنيا جي وڏن ڊيمن مان واحد ڊئم آهي جنهن کي هن وقت سڀني کان وڌيڪ مسئلا درپيش آهن. صرف مھانگي مرمت به ناممڪن آهي ڪري پشاور ۽ هيٺيان علائقا تباهي کان بچيا پيا آهن. انهيءَ ڊئم ۾ روٽيون ڪڍڻ بيمو اها خبر اڃان تائين ڊئم اختياريءَ وارن لڪائي آهي. پر اهو راز ورلڊ بئنڪ طرفان مقرر ڪنسلٽنٽ سر اليگزينڊر ۽ سندس پارٽنرن ظاهر ڪيو.

تربيعا ڊئم ۾ پهريون مسئلو ۱۹۷۴ع ۾ تڏهن پيدا ٿيو هو جڏهن ٻوڏ جو پاڻي ڊئم ۾ گڏ ٿيڻ لڳو ته انهيءَ سان آندل لت سبب چئن مان ٻن لت خارج ڪندڙ چنڊئين کي بند ڪري ڇڏيو ۽ هڪ هفتي کانپوءِ هڪ چنڊ ٻه ڪم ڪرڻ جڙي ڏنو ۽ ڊئم جي اڌ ملين ڪيوبڪ ميٽر جوڙجڪ ڦهڪو ڪري ڪري پئي. انهيءَ صورتحال کي، منهن ڏيڻ لاءِ هنگامي حالتن جو اعلان ڪندي ڊئم جي مرمت جو ڪم شروع ڪيو ويو.

اهو هنگامي ڪم ڪندي انجنيئرڻ ڏٺو ته تري ۾ (70 وڏا کڏا پئجي چڪا هئا، جيڪي هڪ ميٽر اولهه ۽ 5 ميٽر ويڪرا هئا. ٻئي سال (۱۹۸۰) ٻيا کڏا به لڌا ويا، ۽ ۱۹۷۶ع ۾ مکيه بند ڀرسان زمين جي وڏي ايراضيءَ هيٺ ويهي وئي. ۱۹۷۵ع ۾ ۱۹۷۸ع ۾ انهن کڏن کي مٽيءَ سان ڀريو ويو. ۱۹۸۴ع ۾ هڪ وڏو کڏو ظاهر

ڊئٽر هڪ طرف ٺهي بس مو ٺهي ته ٻئي طرف هو ٻيڙي ۽ سون شروع ٿئي ٿو. هر ڊئٽر جي عمر مختلف ٺهي ٿي. ڪي ڊئٽر ته هزار سالن تائين به محفوظ ۽ بهترين ٿي سگهن ٿا. ته ڪن ۾ وري ڏهن سالن اندر روڻيون ۽ ڏارون پئجي وڃن ٿيون. هن وقت دنيا ۾ 5,000 ڊئٽر اهڙا آهن، جن جي عمر 50 سال آهي. آمريڪا

جي دڻم جي سرسري عمر 10 ۽ 11 اهي 1991ع ۾ ICOID جي هڪ ڪانگريس ۾ دڻم جي عمر بابت هڪ مثال هي لفظ چيا ته ”دڻم جي صنعت جا مستقبل ۾ ڪم ادوت ۽ بناوٽ کان هي موجود دڻم جي بحالي ۽ سار سنال هوندا“

اڳوڻي سويڊ يونين جي عوام کي برائين دڻم مان نه اڀرو ٿي خطرو آهي. جيترو بيوڪيٽر صنعت جي خارج ڪيل ٽيوڪليئر مادي مان آهي. حدن ماڻڻو ڪيوڪ جي ٽن انجنيئرن، جارجيا جمهوريه جي انگوري دڻم جو معائنو 1994ع ۾ ڪيو ته کين معلوم ٿيو ته دنيا جي ٽئين نمبر اوچائي وارو دڻم هي طرح ڳڻي واري حالت ۾ آهي. دڻم جي پنجن ترپائين مان صرف ٻه ڪم ڪري رهيون هيون. انڪاسواءِ، ٻوڏ واري صورتحال ۾ ڪم ايندڙ چند ٿيون پڻ ناڪاره ٿي خڪيون هيون. انهيءَ جي تڪڙي مرمت لاءِ جارجيا جمهوريه وٽ پئسو به ڪونه هيا. انهيءَ تير کي اهو به معلوم ٿيو ته دڻم تي نوڪري ڪندڙن کي گذريل ڇهن مهينن کان پگهارن به نه مليون هيون. حالانڪ انگوري دڻم 1980 ۾ مڪمل ٿيو هيو.

فيبروري 1996ع ۾، بين الاقوامي واٽر باور ۽ دڻم تعميرات پهنجي هڪ رپورٽ ۾ ٻڌايو ته يوڪرين ۾ واقع ڪاخووسڪايا دڻم ٺهڻ شرط پڄڻ پڙڻ شروع ڪيو. حالانڪ، اهو دڻم دنيا جي سڀ کان گهڻو پائليءَ روڪيندڙ دڻم هيو. يوڪرين حڪومت کي ٻڌايو ويو ته بند جي ٿيڻ جي ڪري 20 کان 30 ميٽر اوچائي سان پائي، تقريباً 130 ڪلوميٽر في ڪلاڪ جي حساب سان هلاقي ۾ ڪاهي پوندو. جنهن جي ڪري Donier نديءَ جي ڪناري سان آباد اڌ ملين ماڻهو تاراج ٿيندا ۽ سوين گهر لڙهي ويندا. اڳوڻي سويٽ يونين ۾ خطرناڪ دڻم جو هجڻ هاڻي هڪ عام مسئلو آهي. 1977ع کان 1982ع جي وچ واري عرصي ۾ انجنيئرن جي هڪ تير آمريڪا جي خانگي دڻم جي جانچ لڏي، سندن رپورٽ ٻڌائي ٿي ته انهن 8,800 دڻم ڏٺا پر اڪثر ڪري سڀ خطري جي حد کي پهچي چڪا هيا. انهن مان 1/3 يعني 2,900 ته بلڪل انساني حياتين لاءِ خطرو هيا، ڇو ته انهن ۾ پائليءَ جي سطح گهٽ ڪرڻ لاءِ مڪي به چند ٿيون ڪونه هيون. انهيءَ کان پوءِ 1994ع ۾ هڪ ٻئي مطالعي ۾ معلوم ٿيو ته اڃان 1,800 دڻم ساڳي حالت ۾ موجود آهن. افسوس جي ڳالهه آهي ته آمريڪي حڪومت جي دڻم جي به ساڳي حالت آهي. 1987 جي رپورٽ موجب 1/5 يعني 275 دڻم غير محفوظ ۽ خطرناڪ هيا.

اتر آمريڪا جي سَوَن دڻم جي مطالعي اها ڳالهه واضح ڪئي آهي ته دڻم

نهن جي 25 کان 35 سالن جي عرصي کان پوءِ ڏهن جي هلائڻ واري حرح ۾ وڏي واڌ اچي ٿي، ڇو ته انهن کي مار مار مرمت جي ضرورت پوي ٿي. حد هن ڊئم جا مالڪ ڏسندا آهن ته ڊئم تي جيترو حرح اچي رهيو آهي، اوترو يا ان کان وڌيڪ پيدا ۽ وڪرو مٿي پيو ته پوءِ ڊئم جي مرمت جاري رکندا آهن ته هو آخرڪار ڊئم ذريعي پاور پيدا ڪرڻ بند ڪري ڇڏيندا آهن.

امريڪا ۾ ڪيترائي نراڻا ڊئم ٺاهيا ويا آهن. مشيگان ڊپارٽمينٽ آف ٽرانسپورٽيشن (MDNR) وارن جو چوڻ آهي ته ندين ۾ نوري چارم جي ڪري پاڻي ڪيترن ئي پريڙيڪ ڊيمن جي مٿي ۽ پٿريل کي پاڻ سان ٽوڙي ٿو. جنهن جي ڪري، ڪيترن ئي آبي جانورن کي مٿي، ڇن ۽ گندي پاڻيءَ نقصان ڏنو آهي. اير ڊي اين آر جا عملدار وڌيڪ چوڻ ٿا ته انهن ڇڏي ويل ڊيمن جي مالڪن کي ته ڪوبه نقصان نه پيو ڇو ته جڏهن اهي ڊئم ڪم لائق هيا ته انهن مالڪن خوب ڪمايو پر جڏهن ڊئم نقصان ڏيڻ لڳا ته سندن مالڪ کين ڇڏي ويا، پوءِ ڊاهن جو خرچ وري عام ٽئڪس پريمنڊڻ ادا ڪيو.

هڪ ڊئم ڊي ڪميشن ٺاهي ويئي آهي، جنهن جو ڪم پراڻن ۽ ناڪارم ڊيمن کي ڊاهي، ندين جي پراڻن وهڪرن ۽ رستن کي بحال ڪرڻ آهي. آمريڪا ۾ فيڊرل انرجي ريگيولٽري ڪميشن FERC گذريل (5) سالن جي عرصي ۾ تقريباً 500 خانگي ڊيمن کي پاور پيدا ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي، اهو اجازت نامو 2004 ۾ پورو ٿي رهيو آهي. انهيءَ لائسنس ختم ٿيڻ واري ٽڪي کي ندين جي بحالي واري اتحاد بنياد بنائي آمريڪا حڪومت کان گهر ڪئي آهي ته ڊئم بابت هڪ مربوط ڊي ڪميشن پاليسي جوڙي وڃي. انڪانسوا، هائڊرو پاور سڌاري واري اتحاد گهر ڪئي آهي ته نوان لائسنس آئڊن کي ڏنا وڃن. ڇهه ڊئم جي ڪارگر هجڻ واري عرصي ۾ ئي ڪجهه پٽيا ڊئم ناڪاره ٿيڻ کانپوءِ ٺاهڻ واري مرحلي لاءِ رکندا وڃن. جهڙي طرح، نيويڪلر صحت لاءِ اڳ ۾ ئي ساڳيو قانون موجود آهي. ڊئم ذريعي پاور پيدا ڪندڙ ڌر جي مضبوطي ۽ طاقت ور هجڻ جي باوجود به فيڊرل انرجي ريگيولٽري ڪميشن، 1994ع ۾ اهو اعلان ڪيو ته ڪميشن بااختيار آهي ته اها سندس ماتحتيءَ ۾ آيل 1,800 انهن ڊيمن کي ڊي ڪميشن ڪري جيڪي نوان لائسنس نٿا وٺن، حالانڪ آمريڪا ۾ ڪافي ننڍا ڊئم، ڪجهه ميٽرن جي اوچائيءَ وارا ڊاهيا ويا آهن، پر هر ذريعي 1963ع ۾ ٺاهيل ۽ واقع، ڪليئر واٽر ٽري، ٽي ٻڌل گرنگ ول ڊئم کي ڊاهيو ويو هيو. پر هڪ وڏي ڊئم کي ڊاهڻ هڪ ڏکيو ڪم آهي. ڊئم ڊاهڻ تي خرچ تڏهن وڌندو

اهي جڏهن ڊئم جي باري ۾ لاء سو مواد جمع ٿي چڪو هجي، مورن نطن ۾ ڊئم ڊاهڻ تي ڊئم ڏانهن کان پيشو خراج اڀريو آهي.

ڊئم جي ڪميسن وارن جا خيال، واسڪس رياست ۾ موجود، 30 فوٽ اوچي انوها ۽ 70 فوٽ اوچائي واري ڊئم ڪلائس بابت مختلف آهن. اهي ٻئي ڊئم (1910ع ۽ 1920ع ۾ ٺهيا، ٻنهي جي باور ڀندا ڪرڻ جي صلاحيت 19 ميگاواٽ آهي. هن ٻنهي ڊئمن جي ڪري مڇيءَ جون ٻه مخصوص حسون ختم ٿي ويون، انهن ٻنهي جنسن تي الوها قبيلي جو گهڻو گذران هيو. حالانڪ 1855ع واري صبح نامي موجب کين خاطري ڏني وئي هئي. جڏهن 1970 ڌاري ڪلائس ڊئم جو لائسنس نئين ٿيڻ لاء فيڊرل انرجي ريگيوليشري ڪميشن وٽ آيو ته ماحولياتي ڪارڪن ۽ الوها قبيلي انهيءَ کي رد ڪري لاء زور ڀريو. سندن محنتن وڃي 1992ع ۾ رنگ لائو، جڏهن، داخلا کاتي اهو حڪم نامو ڪڍيو ته نديءَ جو قدرتي وهڪرو بحال ڪيو وڃي ۽ مڇيءَ جي نسل کي ٻڻ بچايو وڃي. داخلا کاتي پنهنجي حتمي رپورٽ ۾ لکيو ته صرف ڊئم ڊاهڻ سان خود بخود نديءَ پنهنجي قدرتي وهڪري ۽ فطرت تي پهچي ويندي.

انهن ٻنهي ڊئمن کي ڊاهڻ ۽ ڇڻ، پٿر ۽ واري جيڪا ڊئم کان اڳيان نديءَ ۾ گڏ ٿي هئي انهي کي هٽائڻ تي لڳ ڀڳ 67 ملين آمريڪي ڊالرن کان 80 ملين آمريڪي ڊالر خرچ ايندا ۽ نديءَ کي پنهنجي پراڻي حالت ۾ آڻڻ، انهيءَ ڊئم مان پيدا ٿيندڙ بجلي استعمال ڪندڙ ڪاغذ جي فيڪٽرين جو معاوضو، اهو سڀ ويهن سالن جي عرصي ۾ وڃي 148 ملين آمريڪي ڊالرن کان 203 ملين آمريڪي ڊالر ٿيندو.

اهو ڪري، ا. ٿو ڄاڻي ته وڏا ڊئم جيڪي گذريل صدي جي پهرين اڌ ۾ ٺاهيا ويا، انهن جي ڊاهڻ لاء پئسا ڪٿان ايندا. انهن جي ڊاهڻ جي ڳالهه تڏهن ٿئي ٿي جڏهن اهي ناڪاره ٿين ٿا يا انهن ۾ لٽ گڏ ٿي وڃي ٿو. وڏن ڊئمن بابت جڙيل ڪميشن جي صدر، 1992ع ۾ برٽش ڊئم سوسائٽي ۾ ڳالهائيندي چيو ته مون هڪ دفعو هڪ مقالو ڊئم جي ڪميشن بابت ڏنو آهي، پر اهو هڪ مسئلو آهي، جيڪو اڄ يا سڀاڻي ضرور منهن مقابل ٿيندو.

(ليکڪ ”دريائن جي عالمي نيت ورڪ“ نالي تنظيم ۾ مهراڻ ڊئم جو ڊائريڪٽر آهي ۽ هيءُ مضمون سندس لکيل ڪتاب ”Silenced Rivers“ تان ڪٽيل آهي).

(ترجمو: ظفر جوڻيجو)

عبدالحميد قاضي

ڪالا باغ ديم بصورت جو درس (ج)

سڌي ڪڍ ۾ امپاشيءَ جي ارتقا

پاڪستان ۾ زراعت گهڻي ڀاڱي دريائي پاڻي ۽ نيوب وٺڻ تي حڪم ڪري ٿي. دريائي سرسوءَ سڌو درياءَ اچي ساحل تي ٻڌل آهي. اڳي ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته زراعت ٻوڏ يا چارم وارن ڏيهن کانپوءِ پاڻي جي ڏاڍي کمی سان ٻي ڪيڙي يا ننڍن وهڪرن ۾ موجود پاڻي نار وسيلي ڇڪي يا مٺي پاڻي وٺڻ علائقن ۾ ڪو به ڪوئي ڪڍ ويندي هئي. آبادي وڌڻ سان زراعتي علائقي کي وسيع ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. اٺويهين صديءَ ۾ مددگار ڪيل ڪوٽيا وٽ ته جيئن انهن وسيلي چاڙهه وارن ڏينهن ۾ پاڻي اوسي پاسي جي زرخيز زمينن تائين رسائي فصل اُٻائجي. ڪئنال جو مڪمل انحصار درياءَ جي جولان يا چاڙهه جي بلندي ۽ عرصي تي هو. کاڌ خوراڪ جي ضرورت اڃا تائين وڌڻ تي ڪنٽرول هيٺ آبپاشي لاءِ پيراجن ۽ ڪئنالن جو هڪ سرشتو متعارف ڪرايو ويو. جيتوڻيڪ ويهين صديءَ جي وچ تائين نديءَ جي ڪل موجود پاڻي جي ڀيٽ ۾ ڪئنال وسيلي پاڻي جو استعمال انتهائي گهٽ هو پر هلندڙ صديءَ جي شروعاتي حصي ۾ به سڌو درياءَ جي سرشتي تي نوان پروجيڪٽ جوڙڻ سان پاڻي جي مقدار جي وهڪري تي اعتراض ۽ احتجاج ٿيا. انهن مامرن جي ٺهڻ لاءِ ڪيترائي ڪميشن قائم ڪيا ويا. نتيجي طور پاڻي جي حصي بندي متين ڪئي وئي ۽ موجوده پروجيڪٽن جي پاڻي وارت حقن جي تحفظ جا اصول واضح ڪيا ويا ۽ نون پروجيڪٽن لاءِ اضافي گهر کي ٻيڙيءَ جي قانوني حقن جي تحفظ کانپوءِ اهميت ڏيڻ جي ضرورت واضح ڪئي وئي.

زميني پاڻيءَ جا وسيلو

ملڪ ۾ زميني پاڻي جو وسيع تر استعمال ۽ ڇاڇ جوئح نسبتاً نئون مامرو آهي. بهرحال اڳاٽي دور کان زميني پاڻي کليل ڪوهن ۽ نار وسيلي انتهائي محدود حد تائين ڪيڙيءَ لاءِ استعمال ٿيندو پئي آيو آهي. آباديءَ جي وڌندڙ دٻاءُ ۽ مٽاهري تي موجود نديءَ جي پاڻي جي محدود هوند سبب تازي ۽ مٺي زميني پاڻي جي وڌڻ ذخيرن جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. زميني پاڻي جا ذخيرا به نديءَ جي پاڻي ۽ ڪئنال جي ٽنڻ سان لاڳيتو ٿين ٿا. اهو وسيلو پاڻي جي ڪل موجودگي ۽ زرعي ترقيءَ ۾ وڏو حصيدار ٿئي ٿو.

هائوڪي صورتحال

ڪئنال وسيلي آسائيءَ جو سروس

پاڪستان کي دنيا جي سڀ کان وڏن آسائيءَ جي سرشتن مان هڪ جي نمند حاصل آهي. اهو سڀ ذخيرن تربيلا، مڪلا ۽ حشما سورهن سواحن، پارهن لک ڪئنالن ۽ نيٽاليهن مرڪزي ڪئنالن تي ٻڌل آهي. مرڪزي ڪئنالن، لک ڪئنالن شاخن ورهاستي نالن وغيره جي ڪل ڊيگهه ۲۵ هزار ميل کان وڌيڪ آهي. سرشتي کي اسي هزار کن ڊگ آهن ۽ فارم چئنل ۽ پاڻي جي ويلن جي ڊيگهه ڏهه لک ميل کن آهي.

سال ۸۸-۱۹۸۷ع دوران وڏي پر وڏ ڪئنال چوڙ ڏهه ڪروڙ نوي لک ستر هزار ايڪڙ فٽ هٿا جڏهن ته پاڻي واري ٺاهه تحت صوبن لاءِ گهربل مقدار پارهن ڪروڙ ٽيهتر لک پنجاهه هزار ايڪڙ فٽ آهي.

زميني پاڻي

پاڪستان ۾ سال ۱۹۸۵ع جي جون تائين مٺي پاڻي جا ٽيوب ويل ۽ لک ويهه هزار هٿا جن مان ۽ لک نو هزار خانگي ۽ پارنهن هزار اسڪارپ پروگرام تحت سرڪاري شمعي ۽ هٿيل هٿا. خانگي ٽيوب ويلن وسيلي ٽي ڪروڙ اٺويهن لک ايڪڙ فٽ ۽ سرڪاري ٽيوب ويلن ذريعي اٺهتر لک سٺ هزار ايڪڙ فٽ پاڻي ڇڪجي ٿو. جيڪو ڪل چار ڪروڙ سٺ هزار ايڪڙ فٽ بشجي ٿو. بهرحال پاڻي ڇڪڻ وارو هائوڪو مقدار فارم جي چائنٽ واري سطح تي چار ڪروڙ چاليهه لک فٽ کان وڌيڪ آهي.

سنڌو جي پاڻي جي ورهاست

پاڪستان ٺهڻ کان اڳ به جڏهن آبپاشيءَ واري سرشتي جي ترقي مڪمل ست ڀيري نه ٿي هئي ڪنهن به نئين رٿا شروع ٿيڻ تي صوبن ۽ رياستن ۾ تڪرار پيدا ٿيندا رهندا هئا. بهرحال اهي تڪرار گڏيل صلاح مشوري ۽ سهمت سان حل ڪيا ويندا هئا. واسطيدار مامرن جي مختلف پاسن کي ڄاڻڻ لاءِ ڪيترائي ڪميشن جوڙيا ويا ۽ انهن جي سفارش تي عمل درآمد ڪيو ويو. آخري دستاويز جنهن تي گڏيل يڪرائپ جو اظهار ڪيو ويو سو ورهاڱي کان ڪجهه اڳ ۱۹۴۵ع ۾ ٿيل سنڌ پنجاب ٺاهه هو، جيتوڻيڪ ان ٺاهه تي ڪجهه تحفظات پئي رهيا آهن پر عملي طور تي انڪائيپوءِ ٿيندڙ سنڌو جي پاڻي جي ورهاست انهيءَ ٺاهه جي متعين ڪيل مقدار تحت ٿيندي رهي آهي.

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سنڌو جي پاڻي جي ورهاست لاءِ ڪمشنن ٺهي ڪميٽيون ۽ ڪميشن وجود ۾ آيا آهن. بدقسمتي سان انهن مان ڪوبه معاملي کي حل ڪري نه سگهيو آهي. ۱۹۷۱ع ۾ حڪومت اسسٽنٽ حڪومت پاڻي جي صوبن جي حقن ۽ دعوائن کي متاثر ڪندڙن جو نشانو نه بڻائڻ واري اظهار سان سال ۾ سال پاڻي جي عارضي حصيداريءَ لاءِ هدايتون جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اهو انتظام تربلا جي شروعات کانپوءِ به جاري رهيو. بدقسمتي سان عارضي ورهاست واري انهيءَ عرصي دوران ڪجهه مٿين علائقن ۾ ڪئنال سسٽم وسيلي پاڻي جي استعمال ۾ تمام گهڻي واڌ آئي جنهن جي نتيجي ۾ صوبيوار پاڻي جي ورهاست ۾ عدم توازن پيدا ٿيو.

۱۹۹۱ع وارو پاڻي جو ٺاه

۱۹۹۱ع ۾ صوبن وچ ۾ پاڻي جي ٺاه تي صحيحون ٿيون جنهن موجب ڪين سندن موجود ۽ سرحد ۽ بلوچستان صوبن ۾ اڏاوت هيٺ رٿائن لاءِ پاڻي جي استعمال لاءِ حصا مقرر ڪيا ويا. باقي پاڻي به (شمول جائز واري فراهمي ۽ مستقبل ۾ ذخيرا) ۾ پنجاب ۲۷ سيڪڙو سنڌ ۲۷، بلوچستان ۱۲ ۽ سرحد صوبو ۱۴ جي تناسب سان ورهايو ويو. ٺاه تحت پاڻي جي ورهاست مڪمل طور تي موجود پاڻي جي اڌار تي ڪئي وئي جنهن جو تفصيل هيٺ ايندو. ان ريت ڪنهن ٽين ذخيري لاءِ پاڻي ڄڻ بچو ٿي ٿئي.

وڏي ذخيري وارا ٻيا ٺاه جا لوازمات

ڪنهن به وڏي ذخيري واري ڊيم جي اڏاوت لاءِ هيٺيان لوازمات ٿين ٿا،

۱- ذخيري لاءِ پاڻي جي موجودگي

۲- ماحولياتي اثر، خاص طور تي هيٺين چوڙن تي

۳- توانائي پيدا ڪرڻ جو ست

جيڪڏهن مٿين ٽنهي اسمن جي اڌار تي بنيادي گنجائش پيدا ٿئي ته پوءِ (الف) ماپ جي تعين ۽ ڊزائين جي انداز جو فيصلو وغيره (ب) مالياتي خرچن ۽ معاشي لائين تي ڪم ڪيو ويندو آهي. هن مضمون ۾ آءٌ پهرين ٽن لواظمن تي بحث ڪندس جيڪي بنيادي اهميت وارا آهن.

ذخيري لاءِ پاڻي جي موجودگي

ذخيرو ڪندڙ ڊيم جي رٿابنديءَ لاءِ مناسب ۽ اعتبار جوڳي پاڻي جي

موجودگي بنيادي عنصر آهي ڇاڪاڻ جو دريائين ۾ پاڻي جو وهڪرو سال ۾ سال مختلف هوندو آهي. ذخيري ڪنڊر ديمر جي اڏاوت لاءِ عمومي طور تي قابل قبول ڪسوٽي پاڻي جي پيڄن مان چئن سالن تائين يعني اسي سيڪڙو موجودگي آهي. ان ڏس ۾ واپدا جي پاليسي تضادن سان ڀريل آهي. اها پاليسي زراعت بابت قومي ڪميشن جي پاڻي وارن وسيلن ۽ انتظامي ڪميٽيءَ واري رپورٽ ۾ شامل آهي. سيپٽمبر ۱۹۸۷ع واري ان رپورٽ جو هڪ اهم ٽڪرو هت ڏجي ٿو،

”ست پرڻي موجود مٿاڇري واري فراهمي کي مد نظر رکندي ان ڳالهه کي ضرور آڏو رکڻ گهرجي ته پاڻي جا وهڪرا سال ۾ سال مختلف ٿين ٿا ۽ جيستائين سراسري مقدار کان وڌيڪ وهڪرن واري پاڻي کي ايندڙ سالن ڏانهن منتقل ڪرڻ واري جوڳي صلاحيت نه هجي، ڪوبه ترقياتي ڪم وهڪرن جي اهڙين سطحن تي ٻڌل هجي جيڪي گهٽ ۾ گهٽ پنجن مان چئن سالن تي انحصار ڪري سگهن. اهو اصول نه رڳو پاڻي جي وهڪرن جي سڌي سنئين استعمال تي لاڳو ٿيندو پر اضافي مٿاڇري وارن ذخيرن تي به ٿيندو“.

ذخيري واري ديمر جي اڏاوت جو تصور به ڪرڻ کان اڳ اهو ضروري آهي ته مٿي ڄاڻايل اصول تحت موجودگيءَ جي ڪٿ لڳائي وڃي.

سندو دريائي سرشتي ۾ پاڻي جي موجودگيءَ جو اندازو ۱۹۲۰ع کان موجود وهڪرن جي انگن اکرن مان سولائي سان لڳائي سگهجي ٿو. استعمال لاءِ موجود دريائي فراهميءَ جا تازه ترين انگ اکر واپدا جي پاڻي وارن وسيلن جي انتظام واري ڊائريڪٽوريٽ تيار ڪيا آهن ۽ اهي مٿي ڄاڻايل ڪميٽيءَ جي رپورٽ ۾ شامل ڪيا ويا آهن. انهيءَ جدول موجب واپدا پاران ڪروڙ پنجنهه لک نوي هزار ايڪڙ فٽ جي ڪٽيل مقدار جي امڪاني اسي سيڪڙو وهڪرن واري دريا جي الهندي رمر اسٽيشن کي پنهنجي مشق جو ذريعو بڻائيندي هڪ ڪروڙ ايڪيٽاليهه لک پنجاهه هزار ايڪڙ فٽ جي ذخيري ڪرڻ جوڳي پاڻي جي دعويدار آهي. مارچ ۱۹۹۱ع ۾ واپدا جي چيئرمين سرڪاري طور تي ڄاڻايو ته آخري ايباس قومي ڪميشن ۱۹۸۷ع ۾ ڪرايو ۽ تربالا کانپوءِ واري واپدا جي ڪٽ حقيقت تي ٻڌل آهي. هت اهو ڄاڻائيندو هلجي ته واپدا جا مٿيان انگ اکر ايتري دريائي حصي، سرشتي جي زبان ۽ لاپ، سمنڊ ۾ ڇوڙ ۽ الهندي دريائي پاڻي جي ڀارت طرفان بااختيار استعمال جي ڏس ۾ غير اطمینان جوڳا ۽ مستقل مزاجي کان واتجهيل آهن، جنکي درست ڪرڻ جي ضرورت آهي.

صوبن وچ ۾ پاڻي جو ٺاه

۱۶ مارچ ۱۹۹۱ع تي صوبن وچ ۾ سڌو دريا جي پاڻي جي ورهاست واري ٺاه تي صحيحون ٿيون. ٺاه جي نڪتن موجب يارهين ڪروڙ سهار لک بجاهه هزار ايڪڙ فٺ پاڻي جو مقدار صوبن وچ ۾ ورهايو ويو ۽ ٺاهي بچندڙ دريائي فراهمي (بشمول چارم ۽ مستقبل ۾ ذخيره ڪرڻ) جي حميداريءَ لاءِ ٻن ڪجهه خاص نڪتا رکي پنجاب ۲۷ سيڪڙو سنڌ ۲۷، بلوچستان ۱۲ سيڪڙو ۽ سرحد صوبو ۱۴ سيڪڙو جو حصو ڏنو ويو. سمند ڏانهن چوڙ لاءِ هڪ ڪروڙ ايڪڙ فٺ جو مقدار متعين ڪندي ڪوٽڙيءَ کان هيٺ گهريل چوڙ جي تعين لاءِ اڀياس ڪرڻ جي ضرورت کي تسليم ڪيو ويو. اهي نڪتا انهي ٺاه جي چوٽين، ڇهين ۽ ستين شعبن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

ان ڪري پاڻي واري ٺاه جي انگن اکرن کي واپس جي جدولن ۽ انگن اکرن ۾ شامل ڪرڻو پوندو ته جيئن پاڻي جي موجودگيءَ جي درست پوزيشن تي پهچي سگهجي.

جيڪڏهن واپس جي انگن اکرن ۾ پاڻي واري ٺاه جا مابا شامل ٿا سگهن ته پوءِ هيٺيوي لک سٺ هزار ايڪڙ فٺ جو خسارو سامهون ٿو اچي. اهو خسارو واپس جي ڪجهه انگن اکرن ۾ اڃا تائين بهتري ڪرڻ تي هڪ ڪروڙ هيٺيوي لک نوي هزار ايڪڙ فٺ تائين وڃي پهچندو. هيٺ انهن خسارن ۽ واپس طرفان انگن اکرن ۾ هر ڦير تي تفصيلي بحث ڪبو.

اڀرندي ندين مان پاڻي جي فراهمي

۱۹۶۰ع واري سنڌو جي پاڻي جي ٺاه موجب ٽن اڀرندي ندين جا وهڪرا مڪمل طور ڀرتي استعمال لاءِ مخصوص آهن. ڀارت ستلج ۽ بياس ندين تي اڳيئي ذخيري وارا ڊيم ٺاهي چڪا آهن جنهن تي راويءَ تي ذخيري ڪندڙ منصوبو ۱۹۹۲ع ۾ مڪمل ٿيو هو. اهو به جائزجي ته ڀارت تنهن اڀرندي ندين تي ڊيمن کي ڳوليندڙ ڪينالن جو هڪ گرڊ سسٽم ٺاهي ورتو آهي. انهي سسٽم تحت ڀارت پاڪستان کي هڪ ٻه ڦيرو ڏيڻ کان سواءِ سمورو پاڻي استعمال ڪري سگهي ٿو. زراعت بابت قومي ڪميٽي جي رپورٽ موجب واپس جو خيال آهي ته رواي تي انهيءَ ڊيم کانپوءِ اڀرندي ندين جي پاڪستان ڏانهن جوماسي واري سنڌ جي پڇاڙي ۾ ايندڙ چاڙهه کانسواءِ پاڻي جي ڪا جوڳي فراهمي نه رهندي. انهن حالتن ۾ اها ڳالهه سمجهه ۾ نه اچن جوڳي آهي ته واپس ڪهڙي ريت اڀرندي ندين مان اسي سيڪڙو امڪان جي آڌار تي پندرهن لک ايڪڙ فٺ پاڻي جي فراهمي جو تعين ڪيو آهي.

انڪانسواءِ جنوري ۱۹۶۴ع ۾ اولهه پاڪستان جي واڌا ۾ ٻن هڪ هڪ ڏينهن تي فرم ذريعي ۱۹۷۵ع تائين اولهه پاڪستان ۾ پاڻي ۽ بحاليءَ جي ٻه مهيني ٻه ڏينهن لاءِ تيار ڪيل مساوي ۾ ٻه هر ايرنڊي نديءَ جي حصداريءَ تي ٻه ڏينهن ٻه مهينا.

جنس فصل اڪبر ۽ جس حليم ٻه ٻهجي ريورس ۾ ساڳي صورتحال ڄاڻائي آهي. جڏهن ته پاڻيءَ جي ماهر مشهور سائنسدان ڊاڪٽر نديم احمد ۽ غلام رسول چوڌري ٻهجي ڪتاب ”پاڪستان جي آبپاشيءَ واري زراعت“ ۾ ايرنڊي ندين جي حصي بابت هيئن لکيو آهي:

”۱۹۶۰ع واري پاڻي جي ٺاهه تحت ڀارت کي پاڻي جا مڪمل حق حاصل آهن ۽ ان سمورن وهڪرن کي موڙڻ جا انتظام ڪري ورتا آهن. ماڌوپور واري مٿين وهڪري جي ۱۹۸۹ع ۾ انتظام مڪمل ٿيڻ کانپوءِ پاڪستان ۾ داخل ٿيندڙ جولاءِ ۽ آگسٽ واري مڪمل چاڙهه وارن وهڪرن جي راهه روڪي ويندي“ هو وڌيڪ ڄاڻائين ٿا بهاس نديءَ تي ٻانڌو ۽ پونگ ڊيم ٺاهيا ويا آهن. راوي بهاس لنڪ ماڌوپور جو پاڻي کڻي ٿو. ٽئين ڊيم جي مڪمل ٿيڻ کانپوءِ راويءَ جو مڪمل وهڪرو ڀارت ۾ ئي ذخيره ڪيو ۽ استعمال ڪيو ويندو.“

مٿين تجزيي جي روشنيءَ ۾ واڌا طرفان ايرنڊي ندين مان ۱۵ لک ايڪڙ فٽ پاڻي حاصل ڪرڻ وارن انگن اکرن کي رد ڪندي اٺان جي حصي کي ٻڙي لکيو وڃي.

بقصا ۽ لاڀ (رهر اسٽيشن کان هيٺ وهڪرن سميت)

ڪوبه وڏو ڊيم ٺاهڻ سان هيٺين وهڪري جي تاريخي ۽ ايراضي وار انداز متاثر ٿئي ٿو ۽ نتيجي طور ڊيم ٺاهڻ کان اڳ واري دور جي ڀيٽ ۾ ٻوه وڌيون ۽ اهم تبديليون سامهون اچن ٿيون. آمريڪا ۾ ڪولوراڊو نديءَ تي هوور ڊيم ۽ نيڪاس ۾ نيڪاس دريا تي ڊيم ٺهڻ کانپوءِ گذريل ڪجهه سالن کان پاڻي جي اٿوئڻ انجا فقط ٻه مثال آهن.

ٻنهي جدول ۾ واڌا پنجن مان چار سال نقصانن جا انگ اکر اسي لک ايڪڙ فٽ ڄاڻايا آهن. اها ڪٽ ۱۶-۱۹۶۶ع کان ۸۶-۱۹۸۵ع تائين منگلا ڪاٺيو واري عرصي تي ٻڌل آهي جڏهن ته ساڳي جدول ۾ ڪئنال جي چوڙن جا انگ اکر تربلا کانپوءِ واري عرصي جا ڪيا ويا آهن. اهو غير مستقل مزاج ۽ گمراهه ڪندڙ طريقو آهي ۽ انگري اهو درست ڪرڻ جي ضرورت آهي.

واڌا جي انگن اکرن موجب ۷۸-۱۹۷۷ع کان ۹۰-۱۹۸۹ع تائين تربلا

ڪرڻ اڳي اصل نقصان هڪ ڪروڙ اٺونجاهه لک ويهه هزار ايڪڙ فٽ (هڪ سال ۾ وڌيڪ وڌيڪ ڪروڙ پنجهه لک ڏهه هزار ايڪڙ فٽ) درج ڪيا ويا ويجهائي وارا سان وڌيڪ لڙي جي نشاندهي ڪن ٿا. ان جي اداري اسي سيڪڙو امڪانيه تي نقصان هڪ ڪروڙ ستنهه لک حالهه هزار ايڪڙ فٽ جي وڌيڪ بهجهڻا جڏهن ته واپس بهجهي جدول ۾ نقصان اسي لک ايڪڙ فٽ جي ڄاڻائي.

هاڻ اسن جيڪڏهن تربلا ڪانپوءِ واري دور ۷۸-۱۹۷۷ع کان ۹۰-۱۹۸۹ع ۽ سرويائي يارنهن سالن (۱۶-۱۹۶۶ع کان ۷۷-۱۹۷۶ع) دوران سرنستي جي نقصان وارن انگن اکرن کي ڄاڻينداسين ته لاڙو وڌيڪ شفاف ۽ واضح طور اسان ڏٺو ايدو ۽ دراصل منگلا ڪانپوءِ تربلا جي شروع ٿيڻ وارن يارنهن سالن دوران جي انتهائين لک ايڪڙ فٽ نقصان جي ڀيٽ ۾ ايندڙ سالن دوران نقصان هڪ ڪروڙ پنجهونجاهه لک پنجاهه هزار ايڪڙ فٽ ٿي وڌندڙ لڙي جي نشاندهي ٿو ڪري. ڪالاباغ ڊيم ٺهڻ جي صورت ۾ اهڙي ئي وڌيڪ نقصان جي توقع رکڻ گهرجي. ڪالاباغ ڊيم ڪانپوءِ نقصان جي گهٽ ۾ گهٽ ڪٿ تهه لک ايڪڙ فٽ لڳائي سگهجي ٿي.

الهندي ندين جي پاڻي جو ڀارت هٿان نااختيار استعمال

واپس جي جدول ۾ انهن ندين سان ڀارت جو نااختيار استعمال ويهه لک ايڪڙ فٽ ڄاڻايل آهي. واپس انهيءَ انگ اکر جو ڪو ثبوت حوالو نه ڏنو آهي. جڏهن ته يارنهن آگسٽ ۱۹۸۸ع تي سينيٽ ۾ پيچيل سوال نمبر ۱۲۷ جي جواب ۾ پاڻي ۽ بجليءَ جي وزير ڄاڻايو هو ته ۱۹۶۰ع واري سنڌو پاڻي لاهه تحت ”ڀارت طرفان زرعي استعمال لاءِ الهندي ندين مان پاڻي حاصل ڪرڻ تي ڪا پابندي ناهي“.

سال ۾ سال بنياد تي پاڻي جي موجودگي

ڪالاباغ ڊيم جي حمايت ۾ هڪ دليل اهو به ڏنو ويندو آهي ته هر سال چاهه دوران به ڪان تي ڪروڙ ايڪڙ فٽ پاڻي سمنڊ ۾ ٿو پوي. عام شهري ته واضح طور تي اهو سوچيندو ته هر سال ايڏي وڏي ريان ڪان بهجن لاءِ پاڻي جو ذخيره ڪرڻ ضروري آهي. ان لاءِ سنڌو دريا تي ڪوبه اهڙو ماڳ نه هئڻ ڪري جت هڪ سال جو اضافي پاڻي ٻين سالن لاءِ محفوظ ڪري سگهجي. ذخيره ڪندڙ ڊيم لاءِ اضافي پاڻي جي ذخيري کي سال ۾ سال پيش ايندڙ صورتحال پٽاندڙ ڏسڻو

پوندو بريليڪا ڪاٺيو واري سالن دوران سنڌو پاڻي ٺاهه تحت ڀارت کي ڏنل پاڻي، پاڻي ٺاهه تحت ورهاست ۾ ڪوبه اصل چورس ۽ سمنڊ ۾ لارمي چور ڪاٺيو، چوڏهن سالن مان فقط چار سال ئي اصامي پاڻي رهيو آهي. ۷۶ ۱۹۷۵ع کان ۸۹-۱۹۸۸ع واري انهن چوڏهن سالن جي اها تصوير ڪالاباغ جي حملي وٺڻ کان اڳ جي صورتحال آهي.

انهن انگن اکرن موجب ڪالاباغ ڊيم جي اڏاوت ۽ گهربل پاڻي، جيڪڏهن رائيٽ ۽ ليفٽ بينڪ ڪينال کي ڌار ڪجي ته چوڏهن مان فقط ٻه سال هوندو ۽ جيڪڏهن مٿين ٻنهي ڪينالن کان شامل ڪبو ته پوءِ اضافي پاڻي رڳو هڪ سال (چاڙهه وارو سال) ئي ملي سگهندو جيڪو هڪ سو يا ان کان به وڌيڪ سالن جي عرصي ۾ هڪ ئي ڀيرو ممڪن آهي.

رائيٽ ۽ ليفٽ بينڪ ڪالاباغ ڪينال

رٿيل وڏي پئماني جي رائيٽ ۽ ليفٽ بينڪ ڪالاباغ ڪينال لاءِ پاڻي جي گهرج هڪ ڪروڙ اٺاويهن لک اسي هزار ايڪڙ فٽ هوندي، اها حد خود ڊيم جي گنجائش کان هميشي آهي. ڪالاباغ ڊيم جي فني ماهرن پنهنجي رپورٽ ۾ واضح ڪيو آهي ته انهن ڪينالن جي اڏاوت انتهائي ان لاپاڻي ٿيندي. انجي تصديق پاڻي ۽ بجلي جي وزير ۲۶ جولاءِ ۱۹۸۹ع تي سينيٽ ۾ منهنجي پيچل سوال جي جواب ۾ ٻڌ ڪئي. واڌيا جي چيئرمين مارچ ۱۹۹۱ ۾ پڻ ساڳي ڳالهه ڪئي ۽ ڄاڻايو ته ان ڏس ۾ وڌيڪ اڀياس ڪرايا ويندا جن لاءِ واسطيدار صوبائي حڪومت پنهنجي سر خرچ ڀرڻ جي آڇ ڪئي آهي. انهن وڌيڪ اڀياسن اها ڳالهه سامهون آندي آهي ته انهن ڪينالن تي خرچ خود ڊيم تي ايندڙ خرچ جيترو ئي هوندو، جنهن صورت ۾ خود ڊيم لاءِ پاڻي موجود ناهي انهن ڪينالن تي شاهي خرچ ڪهڙو جواز رکي ٿو!!؟.

نتيجا ۽ سفارشون

اهڙي صورتحال ۾ آبادي ۾ اضافي سبب خوراڪ ۽ وسيلن ۾ اضافي سان گڏوگڏ پرڏيهي واپار لاءِ حالتون پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ حقيقي ۽ بڻيادي روش اختيار ڪرڻ جي ضرورت آهي. ان ڏس ۾ ممڪن حل هيٺ ڏجن ٿا،

- ۱- مٿاڇري تي موجود پاڻي مڪمل طور تي استعمال ڪيو پيو وڃي، تنهنڪري ڪالاباغ يا اهڙي ڪنهن ٻئي ڊيم جي اڏاوت غير مناسب ٿيندي.

۲- ترجيح ڪسان ۽ وائر ڪورس ۾ خاص طور تي لوئائي زميني مائي وارين ايراضي ۾ نقصان گهٽائڻ لاءِ موجود فراهمي جي تحفظ کي ڏيڻ گهرجي

۳ مائي جي ساڳي مقدار سان وڌيڪ ايراضي کي عمل هيٺ آڻي بهتر فعل حاصل ڪرڻ لاءِ آبپاشي جي ايراضي مٿي لاءِ مناسب آباد ورتا وڃي

۴ حڪومت مارم ميسيجمينٽ، ڪمانڊ وائر ميسيجمينٽ، زرعي توسيعي، لاڳو ڪري گهٽجندڙ تحقيق ۽ آبپاشي واري سرشتي جي بحاليءَ واري پروجيڪٽ جهڙا ڪيترائي پروگرام شروع ڪري چڪي آهي، انهن پروگرامن جي اهميت جو دارومدار ٻهر صورت انهن جي مسلسل ڪٽ ۽ چڪاس تي آهي ته جيئن ملڪ جي بهتري لاءِ گهربل معيار حاصل ڪري سگهجن.

۵- مستقبل لاءِ بجلي پيدا ڪرڻ وارو پروگرام حقيقت پسند ۽ معروفي حالتن تي ٻڌل هئڻ گهرجي. ذخيره ڪرڻ لاءِ پاڻي جي عدم موجودگيءَ جي صورت ۾ اڳيئي واضح ڪيل دريا جي وهڪري واري رٿا تي ڌيان ڏنو وڃي جنهن مان پندرهن هزار ميگاواٽ بجلي حاصل ڪري سگهجي ٿي.

۶- لوڊ شيڊنگ کان بچڻ لاءِ سمورن هائڊل پاور پروجيڪٽس جي ان ٽن حصي طور اعزازي ٽرمڊ جنريشن گجائش جي رٿا بندي ڪئي وڃي.

۷- تربيت لاءِ باقي رهيل ۱۵، ۱۶، ۱۷ نمبر يونٽن کي ڪالاباغ جي اڏيءَ تي قربان ڪرڻ بدران ترجيحي بنيادن تي قائم ڪيو وڃي.

(ليڪچرر اڳوڻو سينيئر آفي ۽ هيءُ مضمون ۱۹۹۲ع ۾ ”سائنسدان ۽ سائنسي پيشورن جي تنظيم PASSP جي ڪوئابل سيمينار ۾ پڙهيا هئا).

(ترجمو: اسلم خواجا)

ڪالا باغ باب ڪڇھ وڃار

بھار ۾

ڪالا باغ ڏنر جي اڏاوت لاءِ ريل هڊ سڌونديءَ جي مڙيلا ڏنر کان ٺهڙي پاسي ۱۲۰ ميلن ۽ ڪالا باغ جي شهر جي مٿئين مر اڪل ۱۲ ميلن جي فاصلي تي آهي. جتي درياءَ ميداني علائقي ۾ داخل ٿئي ٿو اهو عربي سمنڊ کان ۷۷۰ ميل پري آهي (جڏهن ته سامونڊي ڪناري کان هيٺائين درياءَ جي ڊيگهه ۹۸۴ ميل آهي).

سڌو درياھي سرڻو.

سڌوندي سنڌ طاس جي ڇهن دريائن ۾ وڏي ۾ وڏي آهي. ۱۹۶۰ع واري سنڌ طاس معاهدي تحت اُڀرندي وارا ٽي درياھ راوي، بياس ۽ ستلج، جن جو ساليانو وهڪرو ۲۲ ملين ايڪڙ فوٽ هو، مڪمل طور بارت جي استعمال لاءِ ڏنا ويا، جڏهن ته آلهندي وارا ٽي درياھ سڌو، جهلم ۽ چناب جن جو ڀر اسٽيشن تي ساليانو وهڪرو ۱۲۷ ملين ايڪڙ فوٽ هو. سي ان سرط سان پاڪستان جي حوالي ڪيا ويا ته ڀارت کي والاريل ڪشمير ۾ اولھ وارن دريائن جي پاڻي سان ۱۲ لک ايڪڙ زمين آباد ڪرڻ جو حق هوندو.

۱۹۶۷ع ۾ جهلم نديءَ تي منگلا ڏنر مڪمل ڪيو ويو جنهن جي بجليءَ جي ايت واري شروعاتي گنجائش ۲۰۰ ميگا واٽ هئي. جيڪا ۸۰۰ ميگاواٽ تائين وڌي چڪي آهي ۽ اڃان به هڪ هزار ميگاواٽ گنجائش وڌائڻ تي ڪم هلي رهيو آهي.

اٽڪ کان ۲۰ ميل مٿئين ڀر (ڪابل / سنڌو دوايو)، تربيلا ڏنر جو وڏو ذخيرو آهي، جنهن جو پاڻي گڏ ڪرڻ وارو علائقو ۶۵،۵۰۰ چورس ميل آهي. هي ڏنر ۱۹۷۴ع ۾ مڪمل ڪيو ويو، پر سرنگهه نمبر ۲ جي ناڪاميءَ بعد ۾ اڀاري پاسي پاڻيءَ کي روڪيندڙ ته ۾ سوراخ ٿيڻ سبب ڏنر ڀرجي نه سگهيو، ۽ هڪامي بنيادن تي ان مان پاڻي نيڪال ڪيو ويو. ان ۷۸-۱۹۷۷ع ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. جيتوڻيڪ اڀاري پاسي تي هر سال سوراخ ٿي وڃن ٿا جن کي هڪدم ڀرڻ لاءِ مناسب خيال رکيو وڃي ٿو. ان جي بجلي جي ايت واري شروعاتي گنجائش ۷۰۰ ميگاواٽ آهي جنهن کي هاڻي ۱۷۵۰ ميگاواٽ تائين وڌايو ويو آهي. ۽ ۴۲۲ ميگاواٽ

جي گجائس وارا وڌيڪ ۴ نوبل ايگائڻ جو ڪم هلي رهيو آهي جنهن ۾ جهلم لنگ ان بئراج مان في يو

اڳوڻي تاريخ

سند طاس رها جي ۾ ڊئم لاءِ مڱلا ۽ تربيتلا جا هند ان ڪري هونديا ويا جو معط آهي ته هند اهڙا هئا. جن بابت ڪجهه تفصيلي ڪوچا ڪئي ويئي هئي مڱلا ڊئم هوري طور تي. سند طاس معاهدي ۾ مقرر ڪيل مدي اندر تعمير ڪيو ويو. هند ۾ تربيتلا تي عور ڪيو پئي ويو. تڏهن متبادل طور ڪالاباغ به ويچار هيٺ هو. عالمي بئنڪ جي ليف ٽيڪ رپورٽ ۱۹۶۷ جا هيٺيان ٽڪرا ان ڏس ۾ روشني وجهن ٿا.

”ڪالاباغ ڊئم جي مکيه خاصيت ان جي ساڳئي وقت بنيادي نوعيت جي ڪشش توڙي مکيه ڪمزوري آهي ”چاس ٽي مٿن“ پاران وجود ۾ آندڙ هي پراجيڪٽ سلوٽنگ اسڪيم تحت ڪم ڪندو جيئن ذخيري جي پاڻي گڏ ڪرڻ واري مدي کي وڌائي سگهجي آبڪلاڻي واري شروعاتي مند جو گهڻي مٿي گذارڻ پاڻي لازمي طور تي ذخيري مان بنا ڪنهن رنڊڪ جي خارج ٿيڻ ڏٺو ويندو. جنهن سان گذريل وقت ۾ درياءَ جي مکيه وهڪري ۾ گڏ ٿيل مٽي به ڪنهن حد تائين صاف ٿي ويندي جيتوڻيڪ ان طريقو ڪار لاءِ ڪنڪريٽ جي ڳري تهر واري ڍنڍجي جي ضرورت پوندي. جنهن سان پيرھ تي وڏو دٻاءُ پئجي ويندو.“

اهڙي ريت ۱۹۶۸ع ۾ هيٺين سببن جي ڪري تربيتلا کي ڪالاباغ تي اوليت

ڏني ويئي

(الف) سائنٽ بابت وڌيڪ تفصيل ڄاڻ.

(ب) ڊئم مان ذيلي ذخيرن جي وڏي تعداد کي ترقي وٺرائڻ جو امڪان.

(ج) تربيتلا ۾ بجليءَ جي وڌيڪ اپٽ ٿيڻ جو امڪان.

درحقيقت جن ماڻهن ڪالاباغ کي تربيتلا جي متبادل طور رد ڪري ڇڏيو هو. تن جي ذهن ۾ ڪالاباغ جي مکيه ڪمزوري آئي هئي، جي گڏ ٿيڻ وارو مسئلو هو.

تربيتلا جي اڏاوت شروع ٿيڻ کانپوءِ. ان جي ۵۵ سالن جي مختصر امڪاني زندگيءَ جي بيش نظر ڪالاباغ جي تعمير تي ويچار ڪيو ويو ميرس اي. سي اي. کي ڪنسلٽينسي جو ڪم ڏنو ويو. جن ۱۹۷۵ع ۾ ان جي فيزيڪل رپورٽ پيش ڪئي ۱۹۸۲ع ۾ ڪالاباغ بابت اڳوڻي ابياس کي يو اين ڊي پي ۽ پاڪستان

سرڪار جي مالي سهڪار سان ڪنگڙ، ۱۹۸۵ء کان ۱۹۸۷ء تائين سرحد صوبي طرفان، پاڻي گد ڪرڻ جي بلند سطح ۱۹۵ ڏي ۱۰۰ ڏي ۱۰۰ ڏي ۱۰۰ ڏي نظر ثاني ڪندي پاڻي دحيرو ڪرڻ جي سطح کي ۱۹۵ ڏي ۱۰۰ ڏي ۱۰۰ ڏي ۱۰۰ ڏي جون ۱۹۸۸ع ۾ واڌا کي پس ڪئي ويئي

پاڪستان سرڪار کي پراجيڪٽ رپورٽ پيس مين ڏانهن سرحد ۽ سنڌ جي صوبي دس جي اڏاوت جي اعراض اٿاريا جنهن بعد ٽيڪنيڪي معاملن جي سڀني لاء صوبن ۽ واڌا جي عيوض جي مشتمل هڪ ڪالا باغ ڪميٽي جوڙي ويئي. ۲۵ مئي ۱۹۹۰ع تي سڀاين پارس سنڌ اسيمبليءَ ۾ هڪ بهراءَ پاس ڪري وفاقي حڪومت کي سفارش ڪئي ته پراجيڪٽ کي رد ڪيو وڃي. سرحد اسيمبلي ۹ آڪٽوبر ۱۹۹۱ع تي چوٿون پيرو پڪراءَ بهراءَ پاس ڪري دس جي اڏاوت ترڪ ڪرڻ جي گهر ڪئي. ايسٽائين جو واڌا جي ماهرن ۽ اڳوڻي سيشنر قاضي عبدالجيد جي مضمونن کي قومي اخبارن ۾ سرخين سان شايع ڪيو. سنڌ طرفان مکيه اختلاف پاڻيءَ جي دستيابي ۽ ماحولياتي اثرن بابت هو، جڏهن ته سرحد طرفان مخالفت جو ڪارڻ دس جي ڇڏيل پاڻي جي اثر (Back water effect) ۽ پشاور ۽ مردان جي وادين تي پوندڙ ماحولياتي اثر هئا. انهن ٻنهي تڪراري معاملن توڙي مکيه ٽيڪنيڪي مسئلن جهڙوڪ بنياد ۽ سولنگ جو تجزيو ڪرڻ ضروري آهي.

پاڻيءَ جي دستيابي

هڪ پيرو اهو فيصلو ٿي وڃي ته آبپاشيءَ لاءِ مختلف مدت ۾ پاڻيءَ جي استعمال لاءِ ڪيترو ڪيترو پاڻي ڏنو ويندو ته پوءِ اهو ڏکيو سوال بڻجي ٿو وهي ته مختلف ڏس ۾ استعمال لاءِ واقعي ايترو پاڻي ميسر ٿي سگهندو، جيتري سڀلاءَ مهيا ڪرڻ لاءِ ماهه ڪيو ويو آهي. ان سوال جي جواب جو بنياد تفصيلي انجنيئرنگ اسٽڊيز تي ٻڌل هئڻ گهرجي، جن ۾ ڪي طريقه ڪار اختيار ڪيل هجن ۽ اهي ڪجهه مفروضن تي ٻڌل هئڻ گهرجن، ان ڏس ۾ هيٺيان سوال اهم آهن:

- ۱- اهو اڻياس ڪهڙن شالن جي تعداد تي ٻڌل آهي.
- ۲- سرشتي ۾ ٿيندڙ پاڻيءَ جو زيان ڪيترو آهي.
- ۳- دريائي سرشتي ۽ ماحولياتي معاملن کي مد نظر رکن پوءِ پاڻي جو ڪيترو مقدار استعمال ٿيڻ جوڳو هوندو.

اڻپسني سمالي جو تعداد

اهو معلوم ڪرڻ جو ڪوبه طريقو ڪونهي ته ڪنهن دريائي سرشتي ۾

مسئلن ۾ ٻاڻي، جو ڪيسو مقدار دستياب هوندو ان دس ۾ سڀ کان بهتر اهو طريقو سمجهندو ته ڦرڻ ڪجهه به مسئلن ۾ ٻاڻي، جي موجودگي آسري ٿي هوندي. حشري ماضيءَ ۾ رهي آهي. اسان جو مدو حشري قدر ڊگهو هوندو ٻاڻيءَ جي مقدار بابت ڪڪسي آسري ٿي وڌيڪ درست هوندي هڪ اهڙي معاملي (ٻاڻي) لاءِ جنهن جي برباد بچائڻ سان سمورن ۽ انساني جان کان مسري هجي، اسان کي ڪنهن خطي نسخي تي بهتڻ کان گهڻو رڪاوڊ کي خارج ڪهرجي ”ٻاڻيءَ جي وسيلن واري انتظامي ڪميٽي ۱۹۸۷ع“ جي ڪارروائي دوران، جنهن جو هيٺين ميمبر وائر واپس هو. ۱۹۲۲ کان ۱۹۸۸ع تائين مهيني دريائين جي موسمي ۽ ساليان وهرڪن جا انگ اکر سهيريا ويا ۽ انهن جي هيٺين خاصيت جو ڪاٺو لڳايو ويو.

سراسري	137.27 ملين ايڪڙ فوٽ.
Median	137.164 ملين ايڪڙ فوٽ
وڌ ۾ وڌ	186.79 ملين ايڪڙ فوٽ (سال 1959-60)
گهٽ ۾ گهٽ	100.31 ملين ايڪڙ فوٽ (سال 1974-75)
۵ مان ۴ پيرا	123.59 ملين ايڪڙ فوٽ.

اهو ظاهر آهي ته هن انگن ۾ ڪامي لاهه چارها آهن. اسان ماضيءَ ۾ ڪيل ڪن اڀياسن جي حوالي سان ڪنهن مناسب انگ تي پهچي سگهيو ٿا. ٻاڻيءَ جي وسيلن واري انتظامي ڪميٽي ۵ مان ۴ سالن ۾ دستياب ٻاڻيءَ جي مقدار کي هن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي. ”امڪاني طور دستياب ٻاڻيءَ جي وهڪري تي ويچار ڪندي اهو پيش نظر رکن گهرجي ته اهي وهڪرا هڪ کان ٻئي سال ۾ ڦرندا گهرندا رهيا آهن ۽ ٻاڻيءَ جي ذخيري ڪرڻ جي ايڏي گنجائش ڪانهي جنهن سان مٿين سراسري وهڪرن کي بعد جي سالن لاءِ سنڀالي رکجي تهڪري اندازن جو دارو مدار وهڪري جي اهڙي سطح تي رکڻ گهرجي. جنهن تي پنج مان گهٽ ۾ گهٽ چئن سالن تائين انحصار ڪري سگهجي. ميمبرن هوزاس، نظرياتي سيل ايڪس پروگرام کي سهيڙڻ مهل ٻاڻيءَ جي سراسري مقدار کي ”دستياب مقدار“ فرض ڪيو هو.

جيڪڏهن اسان انڊس ڪميشن جلد - ۱، ۱۹۴۲ع جي رپورٽ تي نظر وجهون جنهن جو سربراھ جسٽس راڻو هو جنهن سڀني ۽ پاڪستان کان اڳ واري پنجاب ۾ ٿياڪري ڪندي آمريڪي سپرير ڪورٽ جي ان فيصلو جو حوالو ڏنو هو جيڪو ان ويومننگ جي ڪولوراڊو خلاف ڪيس ۱۹۲۹ع ۾ ڏنو هو. ويومننگ

رياست لارامڪ ڊيم جي ۱۰ ورهيه رياست ڪولوراڊو خلاف ڪيس داخل ڪيو هو. جيڪا پنهجي رياست وچ ۾ وڌيڪ ڊيم ۽ ڊراما جو رخ ۽ مورچي کي ڪومس ڪري رهي هئي. فيصلي جي لاڳاپيل شرا (۹)، هيٺ پيش ڪجي ٿي

” (۹) ڪولورڊو واري ساهديءَ ۾، ڊيم، جو هڪ ڊگهي مدي نالن سراسري ساليانو وهڪرو ڄاڻايو ويو آهي ڇڻ اهو پاڻيءَ جي دستياب سلا، مان ۽ جو مناسب پشمانو هجي پر عدالت سمجهي ٿي ته پاڻيءَ جي وهڪري ۾ وڏي مير گهر سبب اهو مناسب پشمانو ڪونهي“. عملي طور تي پاڻيءَ جي دستياب هجڻ لاءِ سڀلاءِ نسبتاَ لاڳيتي ۽ قابل انحصار هئڻ گهرجي“. ”فصل پاڻيءَ جي ان سراسري وهڪري جي اميد تي نٿا اڀائي سگهجن جيڪو ڪونه ايدو، نه ئي پاڻيءَ جي انهن غير معمولي وهڪرن جي يادگيريءَ تي آباد ڪري سگهجن ٿا، جيڪي گذريل سالن ۾ درياءَ مان لڳهي چڪا آهن. جذمن پاڻي حقيقي طور ڏهو آهي تڏهن ئي ڌرتي ان جي موٽ ڏيندي آهي“. عدالت پاڻيءَ جي دستياب سڀلاءِ بابت هڪ خاص مدت ۾ گهٽ ۾ گهٽ پاڻيءَ واري وهڪري کي به درست پشمانو طور قبول ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ”عملي طور آبپاشي ڪندڙن ۽ تجربڪار اريگيشن انجنيئرز وچ ۾ ان ڳالهه تي عام اتفاق راءِ آهي ته گهٽ ۾ گهٽ قدرتي وهڪرو ئي ان ڏس ۾ پرک جو پشمانو ڪونهي“. عدالت سمجهي ٿي ۽ سندس خيال آهي ته عملي طور تي ڪن خاص حدن اندر، هڪ نسبتاَ لاڳيتو انحصار جوڳو پاڻيءَ جو وهڪرو، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ مقدار کان وڌيڪ هجي، ذخيرن جي مدد سان حاصل ڪري سگهجي ٿو“. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته عدالت نه هڪ ڊگهي مدي جي سراسري وهڪري کي ۽ نه ئي گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن لاڳيتن سالن جي سراسري گهٽ ۾ گهٽ وهڪري کي قبول ڪري ٿي. واضح طور تي عدالت انهيءَ مفروضي کي اهميت ڏئي آهي ته اهو ممڪن آهي ته پاڻيءَ کي هڪ سال ذخيره ڪري ان کي ٻئي سال استعمال ڪجي، پر اهو وڌيڪ ڊگهي مدي لاءِ گڏ نٿو ڪري سگهجي. جيڪڏهن اسان پاڻيءَ جي ميسر هجڻ جو ڪاٿو آمريڪي سپريم ڪورٽ واري فيصلي جي بنياد تي لڳايون ته پاڻيءَ جي حاصل ٿي سگهندڙ سڀلاءِ 124.58 ملين ايڪڙ فوٽ ٿيندي جيڪا 80% دستيابيءَ (123.59 ملين ايڪڙ فوٽ) جي لڳ ڀڳ آهي.

سسٽم ۾ پاڻيءَ جو زيان

جيتوڻيڪ دريائن ۾ پاڻيءَ جي زيان جي ڏس ۾ مختلف اڀياس ڪيا ويا آهن پر ڪابه نظرياتي يا تجربتي فارمولا ٺهي ڪانه سگهي آهي، جنهن مان دريائن ۾ پاڻيءَ جي زيان جو تعين يا ڪنهن سال دوران ان ۾ ڪيترو پاڻي هوندو تنهنجي

ڳڪڻي ڪري سگهجي ٿو ته ان دس ۾ ڪيترائي ناسا آهن، جن جي اٽل ناست ڳڪڻي ٿي ڪري سگهجي. جهڙوڪ رڪارڊ ۾ نسل وڪڙيا، جنهن سلسلي ۾ سر ڪهڙو، ڳڻن ٻڌڻ جو نمونو ڪهڙو هو وغيره اهوئي سبب آهي جو ان وائيل بائيءَ جي سبب، جي بنياد تي ايساس نسل ڪهڙي آهي ريت نالو ڏنو وڃي ٿو. نسل ۾ ڪٿي به اهي وڌيا، سڌ ڄاڻ ۾ ناهي، جي ريت سان سال ۾ ڪهڙو رهيو آهي ۱۹۶۷ع ۾ مڪلا ميمبر ٿي ويو جنهن بائيءَ جي ريت جي تاريخي طريقي ۾ تبديلي آئي هئي. ساڳي ريت ۷۸-۱۹۷۷ع ۾ تربيت ڄالو ڪيو ويو، جنهن بائيءَ جي ريت واري نموني کي وڌيڪ تبديل ڪري ڇڏيو. بائيءَ جي ريت واري نسل لاري جو ايساس ڪرڻ لاءِ اهو بهتر نٿو ٿئي، تنهن ٻنهي ڏورن ۾ ٿيڻ نقصان جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿو.

ان وائيل بائيءَ جي سبب، جي بنياد تي بائي جي وسيلن واري انتظامي ڪميٽي پاران بائيءَ جي ريت جو، موجب هين ريت ڪارڻ ڳڻيو ويو آهي.

تربيت ڏنل ڄالو ٿيڻ بعد	مڪلا ڏنل ڄالو ٿيڻ بعد
1977-78 6.00 - ملين ايڪڙ فوٽ	1966-67 10.23 -
79 8.67 - ملين ايڪڙ فوٽ	68 2.77 -
80 8.28 - ملين ايڪڙ فوٽ	69 8.46 -
81 17.94 - ملين ايڪڙ فوٽ	70 10.74 -
82 16.75 - ملين ايڪڙ فوٽ	71 6.28 -
83 18.50 - ملين ايڪڙ فوٽ	72 12.50 -
84 14.33 - ملين ايڪڙ فوٽ	73 12.43 -
85 16.45 - ملين ايڪڙ فوٽ	74 6.76 +
86 16.49 - ملين ايڪڙ فوٽ	75 12.02 -
	76 9.83 -
	77 2.39 +
مقامي 13.71 - ملين ايڪڙ فوٽ	مقامي 6.92 -

مٿي جدول مان ظاهر ٿئي ٿو ته ٽئين ڏنل تربيت ڄالو جي اڌاوت سان بائيءَ جي ريت ۾ اڃان به وڌيڪ وڌيڪ رهيو آهي اهو پڌرو آهي جو ته تربيت ڄالو ڏيڻو 100 چورس ميلن جي ايراضيءَ تي پکڙيل ۽ 50 ميل ڊگهو آهي. جنهن مان بائي سڄي جي تپش سبب ٻاڦ ٿيو، ڏيڻ واري ايراضيءَ ۾ ٽن ميلن جي گهرائي ۾ ويٺو ۽ ٻين طريقن سان به ضايع ٿيندو.

پاڻيءَ جو قابل استعمال مقدار

پاڻيءَ جي حسابن مقدار، زمان جي لاري جو بچاءُ ٿيڻ بعد سان دريائي پاڻيءَ جي وڃڻ واري ٺاهه جي روسي، پر پاڻيءَ جي قابل استعمال مقدار جو ڪاٺو لڳائي سگهيو يا اهو واضح آهي ته هڪ وڌيڪ دٻاءُ جي دٻاءَ سان پاڻيءَ جو ريان اڃان به وڌندو. بين الاقوامي بحري ماڻهن ان ڳالهه جي نشاني ٿي بي اوجي اسوان ڊئم ۾ سالانو 1.8 ملين ايڪڙ هٿ پاڻي سج جي سس سان پاڻي ٻڌجي صايع ٿي ٿو. جيڪو سالياني سراسري وهڪري جو ۱۲ سيڪڙو آهي لنڊن جي ”ورلڊ واٽر“ (اپريل ۱۹۸۹ع) ۾ اها ڳالهه ڄاڻائي ويئي آهي. اهڙي ريت پاڻيءَ جو ذخيره جيڪو پاڻيءَ کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ٺاهيو وڃي ٿو. اهو پاڻيءَ کي محفوظ رکڻ بدران صايع ڪري ٿو. سراسري 80% ۽ آمريڪي عدالت جي فيصلو جي بنياد تي پاڻيءَ جو استعمال جوڳو مقدار پاڻيءَ واري ٺاهه تي عمل جي صورت ۾ هيٺين ريت هوندو:

سنڌ طاس ۾ پاڻيءَ جو استعمال جوڳو مقدار

جريان نمبر	تفصيل	سراسري	80%	آمريڪي عدالت	ڊمارڪ
۱	الهندي دريائن جو رمر اسٽيشن وارو وهڪرو.	137.27	123.59	124.58	1922-86 جورڪارڊ
۲	رمر اسٽيشن کان هيٺيون وهڪرو نقصان (-)/ فائدو (+) واپس	- 13.71	- 10.96	- 10.96	واپس موجب
۳	پاڻيءَ جو سمنڊ ۾ لهڪال	- 10.00	- 8.0	- 8.0	پاڻيءَ واري ٺاهه موجب سراسري لاءِ
۴	صافي موجود پاڻي.	113.56	104.63	105.62	
۵	صوبن لاءِ رکيل پاڻي.	114.35	114.35	114.35	پاڻيءَ جو ٺاهه
۶	هندستان کي استعمال جو ڏنل اختيار.	2.0	2.0	2.0	معاھدي موجب
۷	استعمال لاءِ صافي موجود پاڻي.	- 2.79	- 11.72	- 10.73	

مٿين جدول واضح طور تي ڄاڻائي ٿي ته ان حصي ۾ جي باوجود ته پاڻيءَ جي زبان جو لارو وڌندو (گهٽ ۾ گهٽ 10 ملين ايڪڙ ۾ ۱۰ واڌو) پر موجوده زبان جي حصي ۾ سر ۾ صوبن کي سندن پوري - وٺا ڏيڻ لاءِ پاڻي جي ڊسپاسي ناهي پر هي هو حادثو ضروري آهي ته سندن پاڻي جي ڊسپاسي واري راءِ لاءِ ۱۰ پاڻي مٿن گهرجي جو ته اها حڪومت علائقي (Azad Jammu) ۾ آهي نه اهو ۱۰ بجي سڀر ۾ ڪورٽ واري فيصلي سان پڻ لهڪندڙ آهي

سرخه صوبي تي تسڌر اثر

ڪالاباغ وٽ پاڻيءَ جي ذخيري جي حد ۾ اڄ ۱۱۵ ٽائين وڌي وئي نه اهو سڪ ڪر سون دواي ٽائين سنڌو جي وڏي واديءَ کي پوري حديدو جيڪو هاڻو ۹۰ ميلن جو آهي ۽ ڪابل، سنڌو، دواي وٽان ڪابل نديءَ کان پڻ ڏهه ڪن ميلن تائين مٿي هليو ويندو. اهو سون نديءَ کان پڻ ۲۶ ڪن ميل مٿي تائين پکڙجي ويندو. پاڻيءَ جي ذخيري جي گهٽ ۾ گهٽ سطح ۾ اڄ ۸۲۵ تي اهو سنڌو درياءَ کان ۷۵ ميل مٿي تائين پکڙيو ۽ نوشهرو کان ۲۵ ميل هيٺ ڀرو هوندو.

ڪالاباغ تي درياءَ جي آندل مٿي. واري ۽ پٿر جي سالياني وزن جو ڪاٺو ۴۷۰ ملين ڇارٽ ٽن (هڪ ڇارٽ ٽن = ۲ هزار پاڻونڊ) لڳايو ويو آهي. جنهن مان ۲۲ سيڪڙو وڏن ڊائن تي ٻڌل واري هوندي. ان ۾ ڪابل درياءَ جو حصو ۷۵ ملين ڇارٽ ٽن ساليانو هوندو جنهن مان ۱۲ سيڪڙو وڏن ڊائن واري هوندي. سنڌو درياءَ جو پاڻي تمام گهڻو لڙائيل هوندو آهي. جنهن ۾ ۷۵ کان ۸۰ سيڪڙو اهڙا پٿر ۽ گرنول هوندي آهي جنهن جي ڊائن جي سائيز ۱۰ ملي ميٽر کان وڌيڪ هوندي آهي. جڏهن ته ۱۵ کان ۲۰ سيڪڙو ڪن ۱۰ ملي ميٽر کان ننڍا هوندا آهن.

جيئن ئي ڊئم سان پاڻيءَ جي سطح وڌندي درياءَ جي بئڪ واٽر جي حد پاڻي جي ذخيري کان اوڀاري پاسي وڌندي ۽ درياءَ جي آندل مٿي بئڪ واٽر ايريا جي مٿين چيڙي تي گڏ ٿيڻ لڳندي بئڪ واٽر ۽ مٿيءَ جي ڄمڻ ٿيڻ جو گڏيل اثر ساڳي ڏس ۾ اڳتي وڌندو ڊئم جي اڏاوت سان ڪيڏو وڏو علائقو ۽ ڏيڻ جو ماحول ڪهڙي حد تائين متاثر ٿيندو. تنهن جو فيصلو گهڻي ناگي مٿس ۾ ٿي ڪندڙ ۽ وڏن جي شرح ۽ جشل جي ان ايراضيءَ سان سڀني آهي جنهن تي اهو پکڙيل هوندو آهي.

سنڌوءَ جهڙن گهڻي مٿي گذر نالي وارن دريائن ۾ ڏيڻ جي پاڻيءَ واري سطح کان مٿي ڪافي مقدار ۾ مٿي گڏ ٿيڻ لڳندي آهي ڇو ته ”زرد درياءَ“ واري

ذخيري تي بئڪ واٽر ۾ گڏ ٿيندڙ پاڻي، جي بابت ٽن سطحن وچ ۾ تفاوت ۱۲ کان ۲۳ ميٽرن تائين آهي. مٿي جو گهڻو ۵۵۰ اليڪٽرڪ ڊرائنگ جي هڪ هي خاصيت آهي ته انهن ۾ بئڪ واٽر جو پاڻي عام اليڪٽرڪ ۽ ٻين گهڻن ۶۰ ڊي ۾ مٿي ۾ بڪرجي ويندو آهي.

دريائي پاڻي جي اندر مٿي جو سدوست ڪڍڻ لاءِ اهو سدوستي هيءَ ته آبڪاريءَ وارن مهينن ۾ پاڻيءَ جي سطح جنهن حد تائين سگهي. گهٽ رهي وڃي. ڪالاباغ ۾ وڃڻي سلوٽنگ وارو طريقو اختيار ڪرڻ سبب پاڻيءَ جي سطح کي پهرين جون کان ۲۰ جولاءِ تائين آر. ايل ۸۲۵ تي برقرار رکيو ويندو جڏهن نارمل ۽ خشڪ سال ۾ پاڻي مشڪل سان ڏيڍ کان ٻه لک هوندو جڏهن جولاءِ جي پڇاڙي ۽ آگسٽ ۾ سيلابي وهڪرا اچڻ شروع ٿيندا ته ڊئم مٿي ڪڍڻ پاڻي گڏ ڪرڻ شروع ڪندو. جيستائين رٽينشن ليول ۹۱۵ تائين پاڻي نه پهچي. جنهن کي آگسٽ ۽ سيپٽمبر جي مهينن ۾ برقرار رکيو ويندو. اهو دريائي مٿيءَ جي سدوست واري مڇيل طريقي جي خلاف آهي. ۽ ”چاس ٽي مٽن“ جي ماهرن جي اسلوڪين سفارشن جي به ابتڙ آهي. جن پاڻيءَ جي سيلابي وهڪري کي هيٺ سطح جي سلوٽنگ ذريعي گذاري ان کي آر. ايل 700 تي رکڻ جي سفارش ڪئي هئي تنهنڪري ان سان مٿيءَ جي گڏ ٿيڻ وارو عمل وڌيڪ تيز ٿيندو ۽ بئڪ واٽر جي چوڙي ۽ ان مٿين ۾ پاڻي پڪڙبو جيڪو نوشهري کان 10 ميل هيٺ تائين هوندو دريا ۽ زرد وارو ڊئم جنهن جي اوچائي ۲۱۵ فوٽ هئي. تنهن جي بئڪ واٽر جو پاڻي ۲۰ سالن ۾ اوياري پاسي پاڻيءَ وڌڻ جي لڳايل ڪاٺي کان به اٽڪل ۴۰ ميل مٿي تائين پڪڙجي ويو. اهڙي ريت بئڪ واٽر واري ڏنڊ جي نوشهري کان به اڳتي وڌڻ جي امڪان کي رد نٿو ڪري سگهجي. ڇو ته وچين سطح واري سلوٽنگ جو طريقو گڏ ٿيندڙ مٿي ۽ پٿرن جي لوڊ کي بد انتظامي سبب صاف نه ڪري سگهندو جنهن جي نتيجي ۾ ڪابل نديءَ ۾ پاڻيءَ جي سطح بلند ٿيڻ سان ناقابل برداشت مسئلا پيدا ٿيندا. اهي تلخ حقيقتون، سرحد صوبي طرفان ڊئم جي مخالفت جو بنياد بڻجن ٿيون.

سبب

ڪالاباغ بابت سڀ کان اهم نقطو هيءَ ان جي بنيادن جي ارضياتي نوعيت آهي. جنهن ان کي پاڪستان مدني ترقياتي ڪارپوريشن جي ارضياتي ماهرن توڙي ٻين غير وابستہ ارضياتي ماهرن جي نظرن ۾ مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو آهي. جيڪي ان ساڳئي علائقي ۾ ڪم ڪري رهيا آهن. اهو بهتر ٿيندو ته ان ڏس ۾ واڌا جو نقطو

پي ايس. ڊي سي. جي ماهرن جي حوالي سان وائڊا آهو ڪيس ٺاهيو آهي ته گهڻائي جابلو لوڻ ۽ چيسر جي جيڪا ترتيب ڪالاباغ، مري انڊس ايريا ۾ ڏسجي ٿي. سا ڏنڊ لاءِ ڪو خطرو ڪونه بڻبي. ڇو ته اها هزارين صيرون جي اونهائي ۾ آهي. جڏهن ته پاڪستان معدني ترقياتي ڪارپوريشن (P M D C) جي رضياتي ماهرن طرفان ڪالاباغ، مري انڊس ايريا ۾ لوڻ جي ورتاءُ بابت ڪيل تفصيلي اڀياسن مان ظاهر ٿئي ٿو ته لوڻ ڪيترن ئي ننڍن ۽ وڏن مٿدائن ۾ ٻاهر نڪري آيو هو، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن علائقي ۾ هر ڪمزور مٿاڇرو، چاهي آهو ڪيڏي به اونهائي تائين پکڙيل ڇو نه هجي لوڻ کي مٿانهين ڏانهن وهي ٻاهر نڪرڻ جو رستو ڏئي ٿو".

”پاڻيءَ جو رڻيل وڏو ذخيرو. جيڪو سنڌو ۽ سون ندين جي مٿين ايراضين ۾ ڪيترن ئي ڪلوميٽرن تي پکڙيل هوندو. علائقي ۾ پاڻيءَ جو وڏو دٻاءُ پيدا ڪندو. پاڻيءَ جي ذخيري جو اهو زبردست دٻاءُ موسمي ٿيڻ ڪري سان علائقي ۾ ”ذخيري جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل ارضياتي لرزش“ جو ڪارڻ بڻبو. ساڳئي ئي نموني، جيئن تيزلا واري علائقي ۾ ڏٺو ويو آهي. ”ڪالاباغ ڊئم وارو علائقو جنهن ۾ سوين ميٽرن جي پڪيٽ وارا لوڻ جا ذخيرا آهن، وڌيڪ متحرڪ بڻبو، جنهن سببان ڊئم جي بنياد لاءِ مسئلا لاڳيتو پيدا ٿيندا رهندا ۽ علائقي ۾ موجوده ارضياتي توازن پڻ ٺهڻ پائيدار بڻجي ويندو.“

ماهرن جي پنهي گروپن ساڳي ڳالهه ڪئي آهي. پر ان جو اظهار مختلف لفظن ۾ ڪيو آهي. جيڪو هي آهي ته ڊئم جي بنيادن بابت نئين سر راءِ معلوم ڪرڻ جي ضرورت آهي. جيڪو 6 ارب ڊالرن جي ڳري سيڙپ لاءِ مشڪوڪ آهي.

هيو اهر پاسو جنهن تي پاڻيءَ جي ذخيري جي ڄڻاءُ جو دارو مدار هوندو، اهو "سٽوئنگ آپريشن" آهي. پاڻيءَ ۾ مٽيءَ جي مقدار بابت لڳايل ڪاٽي مان

ظاهر ٿئي ٿو ته ڪالا باغ کان مٿس بربڪھميت جي علامتي ۾ درياءَ سان ايندڙ مٽيءَ جو ساليانو مقدار ۴۷ ملين سائونڊس هي جيتوڻيڪ علامتي ۾ تربلا يا پاڻيءَ جا تبديلات دريائي مٽيءَ جي ساليانو مقدار ۱۰ ملين سائونڊس جي حد ۾ ڪالا باغ شروع ٿيندو ته ٻيو تربلا دريائي وڌيڪ مٽيءَ جي حد ۾ ۷۵ سائونڊس هوندي جي گهٽتائي سان قدرتي حالت ۾ مٽيءَ جو ساليانو مقدار ۲۸۷ ملين ايڪڙ فوٽ ٿيندو.

ڪالا باغ دٺر جنهن جو ساليانو وهڪرو ۸۷ ملين ايڪڙ فوٽ ۽ پاڻي گڏ ڪرڻ جي گنجائش ۱۶۰ ملين ايڪڙ فوٽ هوندي Burne's Curve موجب ان جي مٿي روڪڻ جي سروعاتي گنجائش ۸۰٪ هوندي. ماهرن موجب سڌونديءَ جي پاڻيءَ جي ڪنهن به ذخيري لاءِ مٽيءَ گڏ ٿيڻ واري عمل کان مناسب بچاءُ ضروري آهي، جيئن اهو وڌيڪ مدي تائين جڙا ڪري سگهجي.

”چاس، ٽي مٿن“ طرفان هن رٿا کي جيئن جوڙيو ويو هو، ان موجب دٺر جي پاڻي گڏ ڪرڻ جي صلاحيت کي ڊگهي عرصي تائين برقرار رکڻ لاءِ، ان کي سلوٽسڪ اسڪيم، طور هلائڻ لاءِ رٿيو ويو هو. جنهن موجب شروعاتي آبڪلاشي منڊ جو گهڻو لڙاڻيل پاڻي، ٻيا روڪڻ جي ذخيري مان گذرڻ ڏنو ويندو، جنهن سان گذريل مدي ۾ مکيه دريائي چئنل ۾ گڏ ٿيل مٽيءَ جي ڪنهن حد تائين صفائي ٿي ويندي. پر هن طريقو ڪار لاءِ ڪنڪريٽ جي ڳري حفاظتي ڍانچي جي ضرورت پوندي، جنهن سان دٺر جي پيڙهه تي وڏو دٻاءُ پئجي ويندو. هيءَ عالمي بئنڪ جي ليفٽنڪ رپورٽ ۱۹۶۷ مان ورتل ٽڪرو آهي. جيئن اڳتي ٿي ٻڌايو ويو آهي.. ڪالا باغ جي موجوده ڪنسلٽنٽس دٺر کي وڌ کان وڌ ڪفايتي نموني هلائڻ لاءِ ”هينن سطح جي سلوٽسڪ“ ۾ تبديلي آندي آهي ۽ تجويز ڪيو آهي ته پاڻيءَ جي ذخيري جي سطح کي جون کان ۵۰ ڏيهن تان آر ايل. ۸۲۵ واري هينن سطح تائين رکيو وڃي. دٺر جي آپريشن جو اهو طريقو ”وچين سطح جي سلوٽسڪ“ سڏبو آهي.

مٽيءَ گڏ ٿيڻ وارو عمل، دٺر جي نهايت ئي اهم پاسن مان هڪ آهي. جنهن تفصيلي ايساس ٽين گهرجي، سڌونديءَ تي دٺس جي اڏاوت ۾ سڀ کان وڏي رٿيڪ پاڻيءَ جي ذخيري جي گهٽ زندگي آهي. تربلا جي اڏاوت هڪ بنيادي ڍانچي طور ڪڍي ويئي هئي ۽ عالمي بئنڪ جي اسڊي گروپ نهايت زورائشي نموني سفارش ڪئي هئي ته اڳتي هلي تربلا مان ٻيا ضمني ذخيرا تعمير ڪيا وڃن. پر

هاڻي انهن ڊيلي دڻرين تان ڪالاباغ دڻر جي حق ۾ هٿ ڪسو ويو آهي اصل ۾ ”چاس، ٽي، مٿس“ جي ماهرن دڻر جي جاءِ جو عرصو وڌائڻ لاءِ هيٺين سطح جي سلوئنگ جي سفارش ڪئي هئي ڪالاباغ مان مٿي جي اخراج وارو اهو تصور اصل ۾ هيٺانهين اسوان دڻر جي هلڻ واري طريقي مان ورتو ويو هو. جتي پوڏ جي پاڻيءَ کي خارج ڪرڻ ۽ دڻر ۾ پوڏ واري مد کان پوءِ پاڻي گڏ ڪيو ويندو آهي. جڏهن سموري مٿي دڻر مان گذري ويندي آهي اهو تصور ۱۰ گالهه تي ٻڌل هو ته دريائي پاڻيءَ جي موجوده سطح کان پاڻي جي ليول کي ۴ وڌايو وڃي. جيڪا آر. ايل ۷۰۰ تي آهي.

ڪالاباغ لاءِ موجوده ”وچين سطح جي سلوئنگ“ واري سفارش سان دڻر جي وڌيڪ عرصو جڙاء ڪرڻ جي اسڪان جي ڏس ۾ ماهرن وچ ۾ اختلاف راءِ آهي. جنهن تحت ذخير جي گهٽ ۾ گهٽ سطح کي آر. ايل 825 تائين اوچو رکيو ويندو جيڪا گهٽ ۾ گهٽ پاڻيءَ جي سطح کان ۱۲۵ فوٽ مٿي آهي. حقيقت ۾ ان دڻر کي سلوئنگ دڻر سڏڻ ان نالي جو غلط استعمال ٿيندو. ماهرن جي سمجهائي موجب تربلا دڻر کي سلوئنگ دڻر سڏي سگهجي ٿو جنهن جي ذخيري جي سطح آر. ايل ۱۵۵۰ کان گهٽائي ۱۲۰ ڪئي وئي آهي. ۽ ان کي مٿي ۽ جون تائين آر. ايل ۱۳۰۰ جي لڳ ڀڳ رکيو ويندو آهي. درياءُ طرفان آندل مٽي ۽ گپ جي وڏي مقدار سببان تربلا جي ذخيري جي گنجائش گهٽ ٿيندي وڃي ۽ ان ۾ ساليانه هڪ ڪلوميٽر کان به وڌيڪ جي حساب سان ڊيلٽا آسري رهيو آهي (نيو سائنس ۲۶ جنوري ۱۹۹۲ع) تازي ڪم سروي مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڊيلٽا جو مرڪز دڻر کان مٿئين ڀر ساڍا اٺن ميلن تائين پهچي ويو آهي ۽ سنهي مٽي ۽ واريءَ جا ڊير ۱۶ سالن جي مدي ۾ ۱۱۶۶ جي ليول تائين پهچي ويا آهن. جيڪي دڻر جي سرنگهه ۲ ۽ ۴ جي پاڻي ڪڍڻ واري ليول کان به ۶ فوٽ مٿي آهن. اندازن موجب وڏ ۾ وڏ ۱۵ کان ۲۰ سالن اندر مٽيءَ جا ڊير دڻر تائين پهچي ويندا.

”پاڪستان انجنيئرنگ ڪانگريس“ جي ٻيهر نمبر ۵۲۴ موجب جيڪو ڊاڪٽر اظهار الحق پڙهيو هو، وارسڪ دڻر جو ڊگهو ذخيره چالو ٿيڻ جي پنجن سالن اندر مٽيءَ سان ڀرجي ويو. ان ۾ واپس ۱۹۷۶ع کان وٺي پاڻيءَ جي تيز وهڪري ذريعي ذخيري جي صفائي جو سلسلو شروع ڪيو آهي. جيڪو پاڻيءَ جي سالياني وڏي وهڪري جي آخري ڏينهن ۾ ڪيو ويندو آهي. جڏهن يونٽن مان پاڻيءَ جي لنگهه کي روڪيو ويندو آهي. ذخيري جي اها صفائي هاڻي هر سال ٿيندي آهي پر ان جو اثر محدود آهي ۽ گهڻو جتاڌار ڪونهي.

ساڳي ريت سلوٽسنگ جي لحاظ کان سڌو درياءَ جي شواحن وارو اسانجو محروم نه ڪرڻو ئي وارساءَ جهڙو آهي اهو ڪالاباغ ڊيم جي ڪم ٿيڻ کان پوءِ بهي ماهر ڊاڪٽر ائسٽن ۽ ڊاڪٽر سائمنز، ساڻسنگ جي ان طريقي سان متفق آهن پر سڌو ڪو سڌو به شواحن ۽ وارساءَ ڊيم وارو سڌو به ڏيئي ماهر جي حنائن جي اسر آهي. اسان جي پنهنجي تجربن جي ميس نظر اهو بهن سڌو ڏيئي آهي ته سلوٽسنگ وري ريل طريقي سان ذخيري جي جاءِ جو مدد ٿي سگهندو. سمجهو سو وڃي ته سيء جي گڏ ٿيڻ واري اٽڪل ۸ سيڪڙو به ٻه ائسٽنسي سان ذخرو ۳۰ ڪر ۴ سالن تائين جاءِ ڪري سگهندو. جڏهن ڊيم ڊيم جي صحيح ٿيڻ بهي ويندو ته سي گڏ ٿيڻ وارو عمل به ٿري گهٽ برابر ٿي ويندو. جنهن بعد ان جي معمولي گنجائش ڊيم کان ٿورو مٿي بهي رهندو. ڊائيمر سيء جي وڌيڪ گڏ ٿيڻ جو امڪان گهٽ ٿي ويندو ۽ اها درياءَ ۾ ڪنهن هٿ تي مرڪز بڻائيندي. جنهن کان ان جو اڳتي وڌڻ گهٽ هوندو (جان اي ڊرسڪو تربيل بابت) جنهن بعد ڊيلٽا مٿئين ۾ وڌندو ۽ نتيجي ۾ نوشهري کان به اڳتي وڌي ويندو. جو ته اٽڪ واري مائري ان جو مرڪز بڻيل هوندي جنهن کان مٿي سلوٽسنگ ايراضي ڪانه رهندي.

ان کان علاوه ڪالاباغ ڊيم بابت صلاحڪار ڊاڪٽر سائمنز، وڃي سلوٽسنگ واري طريقي جي پرک لاءِ هڪ طبعي ماڊل جي پرک ڪرڻ جي سفارش ڪئي هئي پر بدقسمتيءَ سان ان ڏس ۾ ڪابه پيشرفت ڪانه ٿي آهي. جهنگري ڊيم ”وچين سطح واري سلوٽسنگ“ جو شڪار ٿي سگهي ٿو. افسوس جيڪڏهن وچين سطح واري سلوٽسنگ“ ڪم نه ڏيکاريو ۽ ذخيري جي جاءِ جو عرصو ۳۰ کن سالن تائين گهٽجي ويو ته اهو پاڪستان لاءِ ڪيڏو نه وڏو الميو هوندو. ٻئي طرف ڊيلٽا نوشهري کان به اڳتي وڌي ويندو ۽ بئڪ واٽر جو ذخيره پنهنجي سطح کان وڌي ويندو. جيئن چين ۾ درياءَ زرد وارو مثال اسان جي اڳيان آهي.

وڏن ڊيمن واري عام خيالي

آخر ۾ اهو مناسب ٿيندو ته وڏن ڊيمن واري عام خياليءَ تي روسي وجهجي. وڏن ڊيمن بابت اهو خيال عام آهي ته اهي پاڻيءَ جي بهتر انتظام ۽ زراعت لاءِ مددگار ٿين ٿا، ۽ انهن مان وڏا اقتصادي ۽ سماجي فائدا ٿين ٿا. ڇو ته اهي هائيجڪار ٻوڏن کي روڪين ٿا ۽ آبپاشيءَ لاءِ پاڻي مهيا ڪري بڪ سان ويڙهه ۾ مدد ڏين ٿا. انهن خيالن مان جيڪا ڳالهه وائڪي ٿي ٿئي ٿا اها آهي ته وڏا ڊيم ٻن پنهنجي پويان ثقافتي ۽ اقتصادي بربادي، ماحولياتي تباهي ۽ سياسي اختلافن جو

ورثو ڇڏين ٿا. دٺر جو ڪوبه فائدو انهن نقصانن جو معاوضو نه ڪري سگهي. ماڻهن جي آبادڪاريءَ جو مسئلو تمام وڏو ۽ سمجهائيندڙ آهي. وولٽ دٺر سان ۷۸ هزار ماڻهو بي گهر ٿيا. ڪالاباغ دٺر جي صورت ۾ ۸۲ هزار ماڻهو ۽ مٿانهين اسوان دٺر سان جنهن جي گھڻا ڪالاباغ کان ۲ سؤ وڌيڪ آهي. هڪ لک ويهه هزار ماڻهو بي گهر ٿيا. عام طور تي انهن ماڻهن جي پيهر آبادڪاري اندرون ملڪ زمين تي ۽ اڻپورو معاوضو ڏيئي ڪڍي ويندي آهي. ان کان علاوه بي گهر ٿيل ماڻهن جي سندن وڏرن جي ڌرتيءَ سان جذباتي ۽ روحاني وابستگيءَ سبب سماجي ۽ ثقافتي برباديءَ جا ڏورس اثر پيدا آهن. خاص طور تي قبائلي سماجن ۾ اهو وڌيڪ درست آهي. اهي قدر جيڪي مغربي دنيا لاءِ ڌاريا آهن، مشرقي ڪلچر لاءِ بنيادي حيثيت رکن ٿا. نئين سر آبادڪاريءَ جي صورت ۾ سماجي ۽ ثقافتي ويڃن سبب نسلي ۽ لساني مسئلا پيدا ٿين ٿا ۽ بي گهر ٿيل ماڻهن کي سدائين ”ٽريل“ ماڻهو سڏيو ويندو آهي.

وڏن ڊئم جو هميشه تي ٻيو مکيه اثر سر ۽ ڪلر سببان قيمتي زمين جي تباهي ۽ ان جو پاڻيءَ ۾ ٻڏڻ، زمين جي زرخيزيءَ لاءِ گهربل مٽيءَ جو زيان ۽ سڀني کان وڌيڪ اهم پاڻيءَ جو زيان آهي. جيڪو تيز هوائن، سمي ۽ وغيره جي ڪري وڏي ذخيري مان ضايع ٿيندو آهي. جنهن جو مقصد پاڻيءَ کي اڳتي لاءِ بچائڻ هوندو آهي.

ريڪارڊ نه ٿيل وهڪرن کي روڪيو ويندو آهي. اهڙي ريت درياءَ جا هيٺانهان علائقا پاڻيءَ تي صديون پراڻو هن وڃائي ويهندا آهن جن کي صدين کان اهو حق حاصل هو. ان سان ستر ۾ عدم توازن پيدا ٿئي ٿو ۽ پاڻيءَ جي زيان ۾ واڌارو ٿئي ٿو. اهي حالتون گڏجي زمين ۽ دريائي سرشتي جي ماحوليات، زراعت ۽ ٻين کي وڏو نقصان رسائين ٿيون.

ورلڊ واٽر (اپريل ۱۹۸۹ع) لنڊن ڄاڻايو آهي ته مٿانهون اسوان ڊئم، ساليانو ۸۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي ٻاڦ جي شڪل ۾ ضايع ڪري ٿو. پاڪستان ۾ منگلا جي اڏاوت کانپوءِ (۱۹۶۷ کان ۱۹۷۶ع) پاڻيءَ جو زيان ۹۲۰ ملين ايڪڙ فوٽ هو، جيڪو تربيعا جي اڏاوت کانپوءِ (۱۹۷۷ کان ۱۹۸۸ع تائين) وڌي ۱۵۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ تي وڃي پهتو. افسوس! ڊئم مان ان پاڻيءَ جو زيان ٿئي ٿو، جنهن کي بچائڻ لاءِ ان جي اڏاوت ڪئي وڃي ٿي. اندازن موجب ڪالاباغ ڊئم ۸۸۰ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻيءَ جو زيان ڪندو. اسان ان ڏس ۾ جيڪڏهن گهٽ ۾ گهٽ ڪاٺو لڳايون ته به پاڻيءَ جو اضافي زيان ۴ ملين ايڪڙ

فوت جي لڳ ڀڳ ٻڌو اهو تخمبو مقامي نوري بين الاقوامي ماهرن جي اندازن سان ٺهڪدر هي. جيڪو درياءَ جي هيٺس علائقي کي بيدر حملي نقصان ۾ شامل ٿي ويندو. سهڪري هاڻي وقت اهي نه اسان متبادل ٻن طريقن تي سوچيون، جيڪي هتي بحث هيٺ آڻجن ٿا.

مسائل سيڪي رٿون

۱۹۶۱ع واري معاهدي ۾ محيل سيلسٽ پلان کي قبول ڪيو وڃي

(الف) ذيلي ذخيرن کي ترقي وٺرائڻ.

(ب) مڪلا ڊئم ۽ تربالا ڊئم جي گنجائش وڌائڻ.

ذيلي ذخيرا

ڊاڪٽر ليمسڪ جي سربراهي هيٺ گروپ هڪ ”اسپيشل اسٽڊي گروپ“ جوڙيو جنهن ۾ سمورا ناميارا بين الاقوامي ڪنسلٽنٽ گروپ شامل هئا. جنهنجو مقصد باڪسٽا جي پاڻي ۽ بجلي جي وسيلن خاص طور تي تربالا ۽ سڌونديءَ تي ان جي مبادل وسيلن جو ڳولڻ هو. ايساس ڪرڻ هو. بشڪ گروپ تربالا تي سنڌس پهرين رپورٽ ۱۹۶۵ع ۾ مڪمل ڪئي. جنهن ۾ تربالا کي ٽيڪنيڪي طور تي قابل عمل قرار ڏنو ويو، جنهن جي ذخيري جي گنجائش ۱۱ ملين ايڪڙ فوت هئي. ٻين متبادل هڏن جهڙوڪ انڪ ۽ ڪالا باغ بابت چيو ويو ته اتي قيمتي زمين جا وڏا حصا ۽ اهم شهر پاڻيءَ هيٺ ٻڌي ويندا. تربالا کي قبول ڪندي چيو ويو ته ان جي ذخيري جي زندگي مٽيءَ جي گڏ ٿيڻ سبب نسبتاً مختصر (انڪل ۵۳ سال) هوندي. پر پرپاسي جي واڌين ۾ ذيلي ذخيرن جي ترقي ٿيڻ جي قابل عمل ۽ گهڻي پرڪشش آهي، جنهن سان ذخيري جي گنجائش گهٽجڻ جو ازالو ٿي سگهندو.

هن رٿائن ۾ هارو درياءَ تي گهڙيالوٽ ۽ سون نديءَ تي ڍوڪ پٺاڻ وٽ ذخيرن جي اڏاوت رٿي وئي. جنهن مان ترتيبوار ۲۸ ملين ايڪڙ فوت، ۽ ۱۲ ملين ايڪڙ فوت پاڻي ذخيره ٿي سگهي ها. اتي بجليءَ جي اڀت پڻ ممڪن هئي. فقط ڍوڪ پٺاڻ واري سائٽ تي ۱۶۰۰ ميگاواٽ بجلي پيدا ڪرڻ جي گنجائش هئي.

ڪالا باغ ڊئم واري فني يادداشتنامي ۵۰ ۾ تربالا ذخيري جي گنجائش ۾ گهٽتائي ڏيکاريندي اهو ظاهر ٿئي ٿو ته ذخيري ۾ مٽيءَ جي گڏ ٿيڻ جو عمل ذري گهٽ سنوت واري حالت ۾ اچي ويندو. سال ۲۰۷۵ ۾ ان جي باقي بچيل گنجائش ۴ ملين ايڪڙ فوت هوندي ۽ مٽيءَ جي گڏ ٿيڻ واري اهلتي ٽلهي ليڪ ۶۰ سيڪڙو تائين

گھنڊي ويدي جنس ۾ ذيلي ديم ۾ لاڳاپائي حاصل ڪندا سھڪيو عملي طور تي اھي تمام گھڻي عرصي لاء جڙدار هوندا. (مسر جي اي مٽس ڪنٽرنگ نيوز جون ۱۹۹۲) ۱۱ سي پي ۲۹ واپار موجب ”ڪالاباغ ديم“ جي سڌيل ڪرڻ وارو هڪ ڏانجو هجي، جيڪو سنڌولديءَ جي پاڻي، جو هاءِ، سڌيل جي سڌيل ۾ پور ذيلي ذخيرن ڏانهن موٽڻ کي قابل عمل ٿاڻي جنهن سان حملي ۵۰ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي ذخيره ڪري سگهيو ۽ چار هزار ميگاواٽ بحالي، جي آيت ٿي سگھندي.“

ساڳي ريت منگلا واري معاملي ۾ مسٽر ايس. ايس. ڪرماني روهتاس (۸۰ ملين ايڪڙ فوٽ) ۽ ڪاٺياڙي (۹۰ ملين ايڪڙ فوٽ) ذيلي ذخيرن لاء مناسب هنڌن طور تجويز ڪيا هئا، جن کي منگلا ۽ ڪماٽپور ڊئم ۾ مار سري سگھبو. البت ماهرن منگلا کي ترجيح ڏني ۽ آءِ.بي.پي. ورڪس جي هڪ حملي سور ان جي اڏاوت ڪئي. ذيلي ذخيرن جا اهي امڪان گھٽ ڪونهن ۽ وڃڻ ذخيرن (۱۰ کان ٽي ملين ايڪڙ فوٽ) لاء انهن بابت ڪوچا ٿي سگھي ٿي، ان مان جتي طرح ظاهر ٿئي ٿو ته عالمي بئنڪ کي سنڌو جي ذخيرن جي گھٽ جڙدار هجڻ بابت چڱي ريت ڄاڻ هئي ۽ ان ذيلي ذخيرن کي انهن جو مناسب متبادل تصور ڪيو ٿي. بدقسمتيءَ سان هاڻي ڪالاباغ کي اوليت ڏني ويئي آهي، جڏهن ته ذيلي ذخيرن واري رٿا کي مڪمل طور تي نظر انداز ڪيو ويو آهي.

ڊئم جي گنجائش وڌائڻ

”انجنيئرنگ نيوز جون ۱۹۹۲ع“ موجب تربلا کي ۱۲.۱ ملين ايڪڙ فوٽ ذخيري جي گنجائش ٿاڻي وڌائي سگھجي ٿو. بعد ۾ بئنڪ جي اسٽڊي گروپ، سيٽلمنٽ پلان ۾ ڊئم جي اصل گنجائش ۶ ملين ايڪڙ فوٽ تي ۱۱ ملين ايڪڙ فوٽ جي گنجائش کي ترجيح ڏني، جڏهن ته ان ۾ وڌيڪ اضافي کي آئندو جي نسلن جي مرضيءَ تي ڇڏي ڏنو. پر ان رٿا کي پھتل مختلف ڊيمڪن سبب هاڻي اهو گھٽ خرچ ڪر ڪونهي.

جيستائين منگلا جو واسطو آهي ته نومبر ۱۹۹۷ع ۾ مسٽر ڪرماني چئي ٿو ته ”جڏهن مستقبل ۾ منگلا کي (چاليهه فوٽ) وڌايو ويو ته اهو اضافي ۷۰ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي گڏ ڪندو. روهتاس وٽ ۱۸ ملين ايڪڙ فوٽ جو ذيلي ذخيره مستقبل ۾ منگلا ۾ مٽي گڏ ٿيڻ ڪري گنجائش گھٽجڻ سبب ان جي متبادل طور استعمال ٿي سگھندو. انهن امڪانن جي پيش نظر منگلا واري ذخيري جي ڪيترين ئي صدين تائين موجود رهڻ جي خاطري ٿئي ٿي.“

عالمي بئنڪ جي ڊاڪٽر ايڪس مس ماراڻ ۱۹۶۷ ۾ ساحري وارن ڏخيون جي برفي لا، هٿس رست، امڪاني منصوبي جي بحوث ڏني وئي. جيئن گهرجن جو پورائو پئي سگهي

پراجيڪٽ	سال	ڏخيو (ملين ايڪڙ فوٽ).
۱- منگلا	۱۹۶۸	۵۲۲
۲- جھما	۱۹۷۲	۰۵۱
۳- تربیلا	۱۹۷۵	۸۶
۴- سيوهڻ / منڇر	۱۹۸۲	۱۸
۵- وڌايل منگلا	۱۹۸۶	۲۶

مٿين جدول مان ڄاڻ پئي پوي ته وڌايل منگلا کي هاڻي ان پوزيشن ۾ هٿس گهرجي، ڇو ته ان ۾ واڌاري جي اندروني سهوليت موجود آهي.

اهي سمورا امڪان موجود آهن تهڪري ڪالاباغ کي غير ضروري اوليت ڏيندي، انهن کي رد نه ڪرڻ گهرجي.

پاڻي کي محفوظ ڪرڻ

نوب ويلن جي لڳائڻ کانپوءِ هاڻي پاڻيءَ جي حصول جو هي طريقو پڻ استعمال ڪري سگهجي ٿو.

مستقبل ۾ پاڻي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ جي وڏي پروگرام تي عمل ڪيو وڃي، جنهن ۾ واٽر ڪورس کي سڌارڻ ۽ واٽر ڪورس ۽ آبپاشيءَ جي ننڍن واهن کي پڪو ڪيو وڃي، هڪ اندازي موجب زمين ۾ مٿي پاڻيءَ واري علائقي ۾ پاڻيءَ جي عام سطح کي گهٽ ٿيڻ ڏجي ته پنج ملين ايڪڙ فوٽ پاڻيءَ کي غير ضروري طور هال ٿيڻ کان بچائي سگهجي ٿو.

ڪئنال سسٽم جنهن ۾ مٿس ڪئنال، شاحون، ڊسٽريبيوٽريون ۽ مائٽراچي وڃن ٿا، تنهن مان لڳايل ڪاٽن موجب ۲۵ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي ضايع ٿئي ٿو. (IV-5.1) جنهن جو وڏو حصو زير زمين پاڻيءَ ۾ شامل ٿئي ٿو. ڪاري پاڻي وارن علائقن ۾ واهن کي پڪو ڪري انڪل اٺ کان نو ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي بچائي سگهجي ٿو.

واٽر ڪورس جي سطح تي پاڻي کي محفوظ رکڻ وارو پروگرام آڏو اڳ پي

(روائڙڊ ايڪشن پروگرام) تحت شروع ڪيو سو وڃي هن پروگرام جي لڳايل تحصيل موجب ۱۶ کان ۱۸ سيڪڙو پاڻيءَ جي سلاءِ ۾ واد ٿيندي، جيڪڏهن سسٽم جي سمورن وائر ڪورس تي عور ڪجي ته ۱۵ ملين ايڪڙ موب ٿاڻي پاڻي پڄاڻي سگهجي ٿو. (6.2 - IV).

دريائي Reaches کي زميني پاڻي جي ذخيرې طور ترقي ڏيڻي زمين پاڻيءَ جي سطح وڌائي سگهجي ٿي. نيوب ويلن دريې زمين مان پاڻي حاصل ڪري ربيع جي فصل لاءِ پاڻيءَ جي مقدار کي وڌائي سگهجي ٿو. RAP ۾ تخمينو لڳايو ويو آهي ته صافي ۱۲ ملين ايڪڙ فوٽن جي امڪاني گنجائش کي ترقي وٺرائي سگهجي ٿي. اها مٿاڇري واري ذخيري جي متبادل هوندي. (IV.4.9) ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته جيڪڏهن پاڻيءَ کي محفوظ ڪرڻ جي ڏس ۾ پوري جفاڪشي سان ڪم ڪيو وڃي ته تمام وڏي گنجائش موجود آهي.

پڄاڻي

متبادل ٽيڪنيڪي رٿن بابت مٿين بحث مان ظاهر ٿئي ٿو ته پرڏيهي ماهرن طرفان مستقبل جي امڪانن طور رٿيل ذيلي ذخيرن، موجوده ڊئمن جي گنجائش وڌائڻ، ۽ پاڻيءَ جي بچت ذريعي موجوده ڊئمن ۾ مٽيءَ گڏ ٿيڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ مسئلن کي منهن ڏيڻي سگهيو ۽ موجوده ذخيرن جي گهٽجندڙ گنجائش جي مسئلي کي حل ڪري سگهيو.

جيستائين بجليءَ جي اپٽ جو معاملو آهي ته چيو وڃي ٿو ته جيتوڻيڪ ڪالاباغ (پهرئين مرحلي) جي اڏاوت جي ستين سال ۾ گنجائش ۲۴۰۰ ميگاواٽ هوندي، پر لوڊشيڊنگ جي خاتمي جي ڏس ۾ مٽيءَ جون جي مهينن ۾ سندس حقيقي گنجائش محض ۱۰۴۰ ميگاواٽ هوندي، سن ۲۰۰۰ع ۾ بجليءَ جي رٿيل ضرورت ۱۶۲۰۰۰ ميگاواٽ هوندي جڏهن ته ڪالاباغ واري اپٽ ان جو محض ۶۴ سيڪڙو هوندي. هاڻي واڌا تاجڪستان سان پاڪستان کي ۳۶۰۰ ميگاواٽ بجلي ”رنگوسنستڪايا“ هائيڊل پاور پراجيڪٽ مان گهرائڻ جو ٺاهه ڪري چڪي آهي. جنهن جو پهريون مرحلو سال ۱۹۹۷ع ۾ مڪمل ٿيو هو. جنهن کان سواءِ واڌا جي ڪنسلٽنٽس ميسرس ميڪوسيدا درياءَ سان اهڙا ڪيترائي هنڌ ڄاڻايا آهن، جن کي ترقي وٺرائي سگهجي ٿي. جن جي گنجائش ۱۷۰۰۰ ميگاواٽ ٿاڻي آهي.

مٿي ڄاڻايل ڳالهين جي پيش نظر اسان کي سنجيدگيءَ سان ان وقت بابت سوچڻ گهرجي. جڏهن اسان پاڻيءَ جو وڌ کان وڌ بهتر استعمال ڪنداسين، جيڪو

دورانهين مستعمل ۾ به هجي ٻن نالن منصوبن جي مدي اندر هئڻ گهرجي،
 پنهنجي اسان کي پور دھسڻ جي اداوت ندران موجوده سهوليتن جي بهرين
 استعمال سان گڏوگڏ پاڻي کي محفوظ ڪرڻ سان سوچڻ گهرجي.

پنهنجي ٻين ڊيم لاءِ موجوده سرگرمي خطرناڪ سحر سان ڀرپور آهي.
 جن سان ڊيم لاءِ پروڙنگندا ڪندڙ ماڻهن کي ڪا به ڄاڻ ڪانهي، جن پنهنجو نان
 کي هو مڃڻي ورتو آهي ته اهو خوشحالي ۽ ترقيءَ جي حب دانهن وڃڻ جو واحد
 رستو آهي. درياءَ جي ٻيانهين ناسي جو آواز صحرا جي صدا وانگر گم ٿي ويو آهي.

ٻين ڊيم جي اداوت واري بجويز کي پاڪستان جي وسيع تر معاد کي آڏو
 رکڻي رد ڪري ڇڏڻ گهرجي. سيلاني وهڪرن سميت پاڻيءَ جي صوبائي ڪوٽ
 کي ڪٽائڻ جي ري ماڊلنگ ذريعي سولائي سان استعمال ۾ آڻي سگهجي ٿو. جنهن
 تي خرچ ٻن گھٽ ٻنڌو ۽ پاڻيءَ کي محفوظ رکڻ جي طريقن سان ۽ پاڻيءَ جي ذيلي
 دڃيرن کي ترقي وٺرائي ڏنهن ۾ مني گذ ٿيڻ واري مسئلي کي منهن ڏيئي سگهجي
 ٿو. جنهن سان اجائي سياسي بحث کان به بچي سگهيو. خدا پاڪستان کي پنهنجي
 امان ۾ رکي.

(ليکڪ اڳوڻو جنرل مينيجر واڊاءِ ۽ "ارسا" جو اڳوڻو چيئرمين آهي ۽ هيءُ
 مضمون ۱۹۹۲ع ۾ PASSP جي سيمينار ۾ پڙهياڻين).

(ترجمو: شڪور نظاماڻي).

ابرار قاضي

ڪالاباغ ڊيم ۽ سنڌ ڪيس

جڏهن سنڌوندي کي زنجير وڌا ويا

شاندار سنڌونديءَ جو آغاز سمنڊ جي سطح کان ۱۶۰۰۰ فوٽ (۵۱۸۳ ميٽر) مٿي تبت ۾ ڪيلاش پرڳڻي جي اترين لاهي جي ڪليشٽرن ۾ ٿئي ٿو. ”ترڪل“ (نمن) طور آغاز ڪندي اها برسات جو پاڻي ۽ ۳۶۰۰۰۰ چورس ميل (۹۴۰۰۰۰ چورس ڪلوميٽر) واري ڪمڇمنت ايريا (جتي برسات جو پاڻي گڏ ڪيو ويندو آهي) مان برف جو پاڻي گڏ ڪندي دنيا جي سڀني کان وڏين ندين مان هڪ نديءَ آهي جيڪا ڪولوراڊو ندي کان ڏهر ڀيرا وڌيڪ ۽ نيل ندي کان ٻه ڀيرا وڏي آهي.

۲ هزار ميل (۲ هزار ڪلوميٽر) واري پنهنجي ڊگهي سفر ۾ سنڌونديءَ ڏهن مکيه ندين ڪابل، سوات، ڪوھات، هرو ۽ ستان (سرحد)، جهلم، راوي، ستلج ۽ بهاس (پنجاب) ذريعي سگهه حاصل ڪري ٿي. ندي جيڪا ٻوڏ واري مند ۾ ڏهن لکن ڪيوسڪ (ڪيوسڪ فوٽ في سيڪنڊ) کان به وڌيڪ هوندي آهي پوءِ سنڌ جي ۴ سو (۶۰ ڪلوميٽرن) جي ميدانن مان گذري عربي سمنڊ جي ڪاري پاڻي کي نيڪال ڪري ٿي.

سنڌونديءَ ۽ ان جي ٽريبيٽريز جو پاڻي پنجاب ۽ سنڌ جي ميدانن کي سیراب ڪري ٿو. هر سال چار سؤ ملين ٽن لک ٽي جنهن ميدانن کي سرسبز بڻايو آهي ته ٻئي طرف پنهنجي رستي ۾ خوبصورتي واري زندگي ۽ ڊيلٽا جي چوڙ واري علائقي جي مدد ڪئي آهي. سڄي پنجاب ۽ سنڌ ۾ پکڙيل انساني آبادي سنڌونديءَ جي ان احسان جي تصديق ڪري ٿي.

ڇيو وڃي ٿو ته جراسڪ دور (۱۶۰ ملين سال اڳ) سنڌ جو وجود اڳ موجوده ملتان تائين هو ۽ ان سمنڊ ۾ نيڪال ڪندي هئي جنهن کي ٽيٿيس (Tethys) سمنڊ سڏيو وڃي ٿو. سنڌوندي روزانو ملين ٽن لک ٽي ۽ هر سال سمنڊ مان اٽڪل زمين جي ۶۰ فوٽ جي دھولي ڪري ٿي. ميسوزوئڪ ۽ سينوزوئڪ دور کان وٺي جيئن ئي لٽ ڪري سنڌو جو پٽ وڌيو ۽ ندي پنهنجي رخ کي بدلائڻ شروع ڪيو جيڪو گهٽ ۾ گهٽ لکيل تاريخ ۾ ست ڀيرا بدلايو ويو آهي سڄي سنڌ تي سمنڊ جي دھولي هئي. شايد ان ٿوري جو وڌيڪ ويجهڙائيءَ سان جائزو وٺڻ

جي ضرورت آهي ته رڻ ڪڇ سائين جي وچ ۾ مٽي جي ڌڻن جي موجودگي جي
سنڌونديءَ جو پاڻي سمنڊ ۾ سڌو ۱۲۰ ميل ڏوھو، اها حصو به سمنڊ ۾ رهي هيت
پاڻي اسرو ٿي ڪارو آهي جيترو سمنڊ جو پاڻي ڇڏي به سڄي سرحد ۽ پنجاب جي
وسيع علائقي ۾ پاڻي ملو آهي. سا حصو ان معروفي ٿي سڄو نالو ڪري ٿي.
سرحد ۽ پنجاب مان گذرندي سڌو ۱۲۰ ميل ڏوھو ۾ داخل ٿيڻ کان ڪي صوبن
جي ڏيکڻ ۽ وسيلن مان گذرن مل. ۱۲۰ ميل مان گذرندي ادبي ٻولي ۾ ان ٿي به اڌ
ڪندي عظيم ندي وڏي مقدار ۾ پاڻي کڻي داخل ٿي ٿي جيڪو ۶۰ ميلن (۸ ڪلوميٽر)
سراب ڪري پوءِ عربي سمنڊ ۾ وهي ٿو.

زمين جو اهو ٽڪرو جيڪو ڪل ۹۰ ميلن ايڪڙ (۷۶۰۰۰۰ ايڪڙ آهي) ۽
جهن کي سنڌ ۾ ڪچو سڏيو وڃي ٿو رورائين پبلن جي ۵۹۸۸۰۰ ايڪڙ (۲۴۰۰۰۰
هيڪٽر) سر سبز ۱۰۰۰۰۰۰ ايڪڙ (۴۰۰۰۰۰۰ هيڪٽر) آباد ڪري ٿو.

اڃان به هيت ويندي سموري ديوتا علائقي کي سراب ڪندي سنڌو ۶۵۰۰۰۰
ايڪڙ (۲۶۰۰۰۰۰ هيڪٽر) گهري ٿو پيلي کي جنر ڏنو آهي جيڪو دنيا ۾ ڇهين
نمبر تي آهي جتي رنگا رنگي سامونڊي جيوت ۽ نباتاتي زندگي روان دوان آهي.

سنڌوندي ۽ ان جي ٽريٽوريز جي پاڻي واري مقدار جو وهڪرو مختلف وقتن
۾ مختلف رهي ٿو ان جو دارومدار برف جي مقدار ۽ ڪيچمنٽ ايريا ۾ برسات جي
پاڻي تي آهي.

سال ۷۴-۷۵ع ۾ رڪارڊ ڪيل مقدار ۱۰۰ اير اي ايف جو گهٽ ۾ گهٽ
آهي جيڪو ۱۴۰۰۰۰ ڪيوبڪ نمائندگي ڪري ٿو اهو مقدار سڄو سال وهندو رهي
ٿو جڏهن ته سال ۵۹-۶۰ع ۾ ۱۸۶ اير اي ايف کان به وڌيڪ مقدار رڪارڊ ڪيو
ويو هو.

انگريزن طرفان سنڌ جي فتح (۱۸۴۳ع) ۽ پنجاب جي فتح (۱۸۴۷ع) کان
وٺي پنجاب جي ميدانن کي آباد ڪرڻ لاءِ سنڌونديءَ جي پاڻيءَ کي ڪتب آڻڻ لاءِ
لڳاتار ڪوششون شروع ٿي ويون. هن وقت تائين ۲ ڊيم، ۱۹ بئراج، ۴۳ ڪئنال
سب سسٽم جنهن ۾ ۱۱ مکيه لنڪ ڪئنال شامل آهن سنڌونديءَ تي تعمير ڪيا
ويا آهن ۽ ان جي ٽريٽوريز دنيا جي سڀ کان وڏي انسان جي ٺهيل ايريگيشن نيت
ورڪ کي پيدا ڪيو آهي جيڪو ڪئنال، ڊسٽريٽوٽريز ۽ مائنر جي ۴۰ هزار ميل
(۶۴ هزار ڪلوميٽر) تي مشتمل آهي.

اهو وسيع اساسي وارو نظام ۱۸۷۸-۱۸۷۹ع ۾ ۲۲ لک ۷۰۰ روپيا جي اڀاد ڪري سو جنهن مان ۵۰ لک ۲۹ ميلن اندر (۱۱۷ لک ۷۰۰ روپيا ۸۸-۸۹ لک) ڪنال درمي آبادي ٿي جنهن لاءِ ۱۰۵ واٽر ڪورسز استعمال ڪيا وڃن ٿا. يوڪ لائڻ وسيع زمين ۲۰ لک انفرادي فارمن ۾ مڪمل آهي ۽ هر سال انڊس رور سسٽم مان ۱۰۵ ابر اي ايف پاڻي ڪيٽ ڪري ٿي.

شاھي ندي کي رنجيز

انگريزن جي دور کان اڳ انڊس بيسن ۾ آبپاشي جو دارو مدار ڪنال تي هو مثال طور اير سنڌ ۾ نارا ڪنال ۽ حيدرآباد ۾ قلبي ۽ پيٽياري ڪنال. ساڳي پهرين انساني ٺاهيل ڪنال جو بنياد علي مرڊاڻ خان رکيو هو جنهن جو بنيادي مقصد راوي کان شاليمار گارڊن تائين پاڻي آڻڻ هو پر پوءِ ان پاڻي کي لاهور جي چوڌاري زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويو.

سنڌ ۾ ڪلهوڙا حڪمران (۱۷۰۱ع کان ۱۷۸۲ع) ڪنال جا پاڻي ۽ زراعت جا اڏيندڙ هئا. انهن ۱۰ ميل ڊگهي نور وارو شاخ ٺهرائي جنهن مان بعد ۾ بيگاري ڪنال ڪڍيو ويو. ۲ ميل ڊگهي شاخ جي ڪور ۽ ۲۰ ميل ڊگهي (Date) جي ڪور جيڪا هاڻي وارو ڪنال ۾ جذب ٿي ويئي آهي ٺهرائي ويئي. ڪلهوڙن نصرت وارو، مراد وارو ۽ سينئرل سنڌ ۾ باغ شاخ ۽ فيروزه شاخ ٺهرايون جيڪي روهڙي ڪنال ۾ جذب ٿي ويون.

پر انگريزن سنڌوندي ۽ ان جي ٽريبونريز جي پاڻي جي افاديت سڃي پاڪ - هند ۽ مشنچسٽر جي ٽيڪسٽائيل صنعتن لاءِ به چاڻي ورتي. تنهن ڪري هنن ۱۸۴۷ع ۾ پنجاب فتح ڪرڻ کان ترٽ پوءِ راوي ندي مان سينئرل باري دواب ڪنال تي حڪم شروع ٿي ويو.

سينئرل باري دواب ڪنال جي ڪاميابي کانپوءِ سنڌي ڪنال، لوئر چناب ۽ لوئر جهلم ڪنال ۱۸۸۵-۱۹۰۱ع، پهاريپور ڪنال (۱۹۰۸ع)، ايرسوات ڪنال (۱۹۱۳ع) ۽ اير جهلم، اير چناب، لوئر باري دواب ڪنال (۱۹۱۵ع) ۾ ٺهرايا ويا.

ستلج ندي رٿا جي ۱۹۲۲ع ۾ تڪميل سان جيڪا ۱۱ ڪنال ۽ ۴ هيڊ ورڪس تي مشتمل آهي پنجاب جي زمين جي گهڻي حصي کي يوڪ لائڻ بڻايو ويو.

ساڳي سال (۱۹۲۲ع) ۾ سنڌونديءَ تي سکر بئراج ٺاهي سنڌ جي ميدانن کي يوڪ هيٺ آندو ويو. چناب تي ٽريمو هيڊورڪ ۱۹۲۹ع ۾ ٺاهيو ويو جنهن بعد

سنڌوندي مي ڪالا باغ (يا حجاج) بئراج ٺاهيو ويو. وڙهائي ڪاسو سنڌو تي ۲ وڌيڪ بئراج حوريا ويا. ڪوري بئراج ۱۹۵۵ع ۾ جوڙيو ويو ان ڪاسو ۱۹۸۵ع ۾ تونس بئراج ۱۹۶۲ع ۾ گڏو بئراج جوڙيا ويا.

ڪيترن ئي ڪشالن ۽ بئراجن جي ٺهڻ سان انڊس رور سسٽم مان بڻي وڌي مقدار ۾ ملڪ جي وڌندڙ آبادي جي ايرگيشن ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو. انڊس رور سسٽم جي پاڻي وارن وسيلن ۾ وڏي ڪوٽ بارب ۽ پاڪستان وچ ۾ انڊس واٽر ٽريٽي ڪابيهه واقع ٿي. حدهن پنجاب جون ۴ نديون بارب حوائي ڪرڻ بعد ۲۲ اير اي ايف پاڻي گهٽايو ويو. ۲۲ اير اي ايف پاڻي ڪيترن ئي اهو ڇاڄڻ لاءِ رڳو ايترو مثال ڪافي آهي ته اوائلي ڪشال مثال طور روهڙي ڪشال ۽ ڦليلي ڪشال سڄو سال وهرڻ بعد به صرف ۲ اير اي ايف پاڻي ڪش ٿا.

انڊس واٽر ٽريٽي سيپٽمبر ۱۹۶۰ع ۾ ٻنهي ملڪن صحيح ڪئي جنهن جا ڪجهه نقطا هيٺين ريت آهن.

آرٽيڪل-۲

۱- اوبارين ندين (ستلج، بهاس ۽ راوي) جو سمورو پاڻي بنا روڪ ڀارت استعمال ڪندو.

۲- گهرو استعمال ۽ غير ڳٽ استعمال ڪانسواءِ پاڪستان جي ذميواري هوندي ته پاڻي وهڪري کي نه روڪي ۽ ان ۾ مداخلت جي اجازت نه ڏئي.

آرٽيڪل-۳

۱- پاڪستان اولهائين ندين (سنڌو، جهلم ۽ چناب) جو پاڻي بي روڪ استعمال ڪري سگهي ٿو ۽ پاڻي جو وهڪرو نه روڪڻ لاءِ ڀارت پابند هوندو.

اهڙيءَ طرح معاهدي هيٺ انڊس رور سسٽم کي ٽن ندين جي پاڻي کان محروم ڪيو ويو ۽ ان جي بدلي ۾ قرض ورتو ويو جنهن ذريعي ۲ ڊئم، ۵ بئراج ۽ ۸ لنڪ ڪشال ٺاهيا ويا. معاهدي موجب پاڪستان ۲ ڊئم ٺاهيا.

۱- جهلم تي ۱۹۶۷ع ۾ ۳۵ اير اي ايف پاڻي جمع ڪرڻ لاءِ مڪلا ڊئم ٺاهيو ويو.

۲- سنڌو تي ۱۹۷۴ع ۾ ۳۹ اير اي ايف پاڻي گڏ ڪرڻ لاءِ تربالا ڊئم ٺاهيو ويو.

ٽن ندين جي نقصان ۽ ان سبب ۲۲ اير اي ايف جي محرومي، ۶۱ اير

اي ايف جمع ڪندڙ ۲ ڊيم ۽ هر سال ۱۵ اير اي ايف حاصل ڪندڙ ۱۹ بشراڄ ۽ هڊورڪس جي تعمير ديسا جي تعليم ندي سنڌو اتي رسحر وڃهڻ واري عمل جي تڪميل هئي جنهن ندي جو وهڪرو اڳي عربي سمنڊ ۾ ويندو هو.

اڄ اڪثر سالن ۾ سنڌونديءَ جي پيٽ مان واري اڏامندي آهي رڳو انهن سالن ۾ جوڳو پاڻي هوندو آهي جڏهن ڪيچمينٽ ايريا ۾ برسات جي پاڻي جو سبب معمولي مقدار هوندو آهي جنهن وقت کي ٻوڏ جي حوالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

ڪالاباغ ڊيم جي سسٽم جا 9 اعتراض:

۱- سنڌو ۾ گهڻو پاڻي نه رهيو آهي.

سنڌونديءَ ۾ پاڻي جو وهڪرو ڪيترو آهي جڏهن اهو سنڌ مان گذري ٿو اهو هڪ اهڙو نقطو آهي جيڪو سنڌ ۽ پنجاب وچ ۾ شديد اختلاف جو ڪارڻ آهي. سنڌونديءَ ۾ ٻوڏن وارين خبرن ۽ حفاظتي بندن جي ٽٽڻ پنجاب ۾ اهو تصور پيدا ڪيو آهي ته هر سال سنڌ جي هوڏ ڪري وڏي مقدار ۾ پاڻي ”ضايغ“ ٿئي ٿو ۽ جيڪڏهن ان پاڻي کي ڪالاباغ وٽ جمع ڪيو وڃي ته پاڪستان جي زراعت خود انحصاري ڏانهن پيش قدمي ڪندي. واڌا ۽ پنجاب جي آبپاشي کاتي جي اهلڪارن انهي غلط تصور کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪجهه نه ڪيو آهي بلڪه حقيقت ۾ ان غلط تصور کي سگهه ڏيڻ لاءِ هڪا ڪسر نه ڇڏي آهي.

سنڌو ۽ انجي ٽربيونريز ۾ پاڻي جي وهڪري جو مقدار هر سال مختلف ٿئي ٿو ۽ ان جو دارومدار هماليه ۾ برفباري ۽ ڪيچمينٽ ايريا ۾ برسات تي آهي.

انگن اکرن مان ۵ ماپا واضح آهن.

۱- ٽن مغربي ندين جو سال ۵۹-۶۰ع ۾ وڏو وڏو وهڪرو ۷۹ع-۱۸۶ ايراي ايف آهي.

۲- ۷۴-۷۵ع ۾ وڏو وڏو وهڪرو ۳۱ع-۱۰۰ ايراي ايف آهي.

۳- سراسري طور هر سال ٽن مغربي ندين جو وهڪرو ۲۷ع-۱۲۷ ايراي ايف آهي.

۴- پنجن سالن جي وهڪري مان چئن سالن جو وهڪرو ۵۹ع-۱۲۲ ايراي ايف آهي.

۵- پنجن سالن ۾ هڪ ڀيرو سڀر ٻوڏ اچي ٿي جنهن سان هر سال سراسري ۲۷ع-۱۲۷ ايراي ايف تائين وڏي سگهه ٿئي. پر باقي چئن سالن ۾ پاڻي جي موجودگي ۵۹ع-۱۲۲ ايراي ايف آهي.

ڪالا باغ ڊيسر لاءِ پاڻي جي موجودگي بابت ٻههجي حالتن سان واپس ان ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته سراسري وهڪرو ۲۷.۴ ۱۲۷ ايم اي. اي. آهي جيتوڻيڪ واپس جي ٻههجي بحورن ۽ ڪامن سسٽم ۽ ٻي الاهوامي طور محال آهن موجب پاڻي جي موجودگي ۸ سيڪڙو آهي يا اهو مقدار ۵ سالن مان ڇڻي سالي ۾ موجود آهي.

واپس جي ميمبر اصف قاضي جي سربراهي ۾ پاڻي جي وسيلن ۽ نظام بابت نيشنل ڪميشن (سيپٽمبر ۱۹۸۷ع) جي رپورٽ ۾ حو ويو آهي

”موجود پاڻي جي سطحي سيلاءَ واري گنجائش کي ڄاڻندي اهو خدش ڏهن ۾ رڪن جي ضرورت آهي ته هر سال پاڻي جي وهڪري ۾ فرق ٿئي ٿو ۽ جيستائين پاڻي گڏ ڪرڻ واري وڏي گنجائش موجود نه هجي جنهن ذريعي بعد جي سالن لاءِ وهڪرن کي جذب ڪجي تيستائين ڪنهن به ڊولپمينٽ جو پياد پنجن کان چئن سالن واري وهڪري جي سطح تي هٿڻ گهرجي. ان سان نه رڳو وهڪرن جو سڌيءَ طرح استعمال ممڪن ٿيندو پر ان سان اضافي سطحي پاڻي پڻ پيدا ڪري سگهيو.“

قانونن جنهن ذريعي پاڻي موجودگي جو جائزو وٺي سگهجي ٿو تنهن جي آمريڪا جي سپريم ڪورٽ سٺي نموني سان وضاحت ڪئي آهي. ان قانون ذريعي رياست منجهه پاڻي جي تڪرار واري سڀ کان منجهيل مسئلي کي حل ڪيو ويو. ڳالهه هيئن آهي ته آمريڪا جي ٻن رياستن وومنگ ۽ ڪولوراڊو وچ ۾ ۱۹۲۲ع ۾ پاڻي تان تڪرار پيدا ٿيو. وومنگ رياست ڪوشش ڪئي ته باهمي ندي ”لارامڪ“ جو پاڻي ڪولوراڊو رياست ۽ ڪولوراڊو جي ٻن ڪارپوريشن ڏانهن منتقل ڪرڻ کان روڪيو وڃي جڏهن ڪولوراڊو رياست پاڻي جي سالياني سراسري وهڪري جو تفصيل پيش ڪيو ته آمريڪي سپريم ڪورٽ پنهنجي فيملي ۾ هيئن چيو ”پاڻي جي واقعي موجودگي واري صورت ۾ سيلاءَ کي منصفانه نموني جاري رکيو وڃي. فصلن جي واڌ کي سراسري وهڪرن جي اميدن حوالي نٿو ڪري سگهجي جيڪي اڇڻا ٺاهن ۽ نه وري غير معمولي وهڪرن جي ٻاهر ڪليڪشن تي ياري سگهجي ٿو جيڪي وهڪرا گذريل سالن ۾ لهواري پاسي کان گذري چڪا آهن زمين رڳو ان وقت جواب ڏيندي جڏهن پاڻي جو واقعي اطلاق ٿئي“ ليڪي واري معصه لاءِ آمريڪا جي سپريم ڪورٽ گهڻي وقت تائين سراسري وهڪري کي اختيار ڪرڻ جي حمايت نه ڪئي پر ٻن سالن واري گهٽ وهڪري کي اختيار ڪرڻ جي حق ۾ فيصلو ڏنو ۽ استثنائي طور گهٽ وهڪرن واري سالن کي خارج ڪري ڇڏيو.

جيڪڏهن اهو ۲۰۰۰ لک ڊالرن جي لاڳو ۲۰۰۰ ۾ ۱۰۰ ڪروڙ جي ڪورٽ جو فيصلو هن طرح هجي ها، ۲۰۰۰ ڊيم ٺاهي واهون ۽ ۱۰۰ ڪروڙ جي ۲۰۰۰ سببلاءَ کي جاري رکڻ ضروري آهي. ۲۰۰۰ ڊيم سراسري وهڪرن واري آمدني تي سا مري سگهجن جيڪي اڃا تائين ۲۰۰۰ وري غير معمولي وهڪرن جي سبب خراب ٿي پاري سگهجن سو جيڪي گذريل سالن ۾ لهواري پاسي وهي چڪا آهن تنهن ڪري ڪالاباغ ڊيم کي مرن وارو اصول ساڳيو هئڻ ڪري جيڪو آمريڪي سريم ڪورٽ بيان ڪيو آهي يعني ڪن ٻن سالن جي سب کان ننڍي سطح ۽ استثنائي طور گهٽ وهڪري وارن سالن کي خارج ڪيو وڃي.

جيڪڏهن ۶۹ سالن جي انگن اکرن کي خبرداري سان پڙهيو وڃي ۽ جيڪڏهن استثنائي طور ۱۲۰ اير اي ايف کان به گهٽ وارن ۹ سالن کي خارج ڪيو وڃي ته پوءِ باقي ٻن سالن وارو گهٽ وهڪرو ۲۱-۲۲ ع ۾ ۵۹ع ۱۲۲ اير اي ايف ۽ ۲۲-۲۳ ع ۾ ۲۶ع ۱۲۵ اير اي ايف آهي جنهن جي سراسري ۴ع ۱۲۴ اير اي ايف آهي. اها صورتحال پنجن سالن مان چئن سالن واري ۵۹ع ۱۲۳ اير اي ايف يا ۸۰ سيڪڙو وهڪرو جي ويجهو آهي. واپدا ان کي سٺي پاليسي طور قبول ڪيو هو پر ڪالاباغ ڊيم جي معاملي ۾ چالاڪي سان انکي وساري ڇڏيو.

چار صادق علي حڪومت طرفان ۱۹۹۱ع ۾ ٿيل پاڻي واري ٺاهه کي سنڌي حوامن مان ماني ۽ ناانصافي وارو ٺاهه سڏي ٿو. ان ٺاهه ۾ چئن صوبن جي هائوڪي ۽ تجويز ڪيل مسئلن جي ضرورتن لاءِ پاڻي جي ورڇ ٿيل آهي.

پاڻي واري ٺاهه کي ڏسندي انڊس رور سسٽم جي پاڻي وارن وسيلن جو سادو ۽ صحيح ليڪو هن طرح آهي:

ٽن مغربي ندين ۾ پاڻي جي موجودگي (رر اسٽيشن جي هيٺ) ۵۹ع ۱۲۲ اير اي ايف.

۱۹۹۱ع جي پاڻي واري ٺاهه موجب چئن صوبن جي ضرورت (رر اسٽيشن جي هيٺ ۲۵ع ۱۱۳ اير اي ايف).

ڪوٽڙي جي هيٺين پاسي لاءِ پاڻي (پاڻي واري ٺاهه ۾ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي صحت لاءِ منظور ٿيل ۱۰ع ۱۰۰ اير اي ايف).

باقي ۷۶ع ۰ اير اي ايف پاڻي جو خسارو.

اهو سادو ليڪو نشاندهي ڪري ٿو ته جيڪڏهن پاڻي جي ورڇ واري هائوڪي صورتحال برقرار رهي ته پوءِ ۸۶ع ۰ اير اي ايف پاڻي جي کوٽ پيدا ٿيندي

ان پر ۱۹ع ۱۵ع اير اي ايف شامل ناهن جيڪي سسٽم جي خرابي سبب يا رڻ اسٽيشن ۽ مختلف بئراج وچ ۾ مڪو رور ڊيمس ۾ پائي ٿي صايع بي وڃي سو جيڪڏهن ان نقصان يا (سياري جي ۸۰ع ۲ع اير اي ايف فائونڊن) جو حساب ڪيو وڃي ته پائي جي ڪوٽ ۱۵ع ۹۵ع اير اي ايف ٿي وڃي ٿي

صوبن طرفان ۲۵ع ۱۱۴ع اير اي ايف استعمال ٿيندڙ پائي.

سسٽم وارو نقصان ۱۹ع ۱۵ع اير اي ايف ڪوٽڙي جي هيٺ لاء پائي ۱۰ع ۱۰۰ع اير اي ايف ٽوٽل ۵۴ع ۱۲۹ع اير اي ايف.

۸۰ سيڪڙو پائي جي (-) ۱۵ع ۹۵ع اير اي ايف موجودگي واري ڪوٽ

(اهو تفصيل سرقيس واٽر يونينشل) پلاننگ ڊويزن واپدا ۱۹۸۹ع (اينڊ ڪس ۸ ۾ ڄاڻايل آهي).

پائي جي ان مقدار جو به ليڪو ٿيڻ گهرجي جيڪو ذخيران جي خاتمي ۽ سبيج سبب ضايع ٿي وڃي ٿو.

خود واپدا طرفان تربيلا ڊئم مان سسٽم واري خساري جو نقصان هيٺين ريت ڄاڻايل آهي

منگلا ڪانپوءِ تربيلا کان اڳ.

سراسري سالاني (سسٽم) نقصان (۱۹۶۶-۱۹۷۷ع) ۹ع ۶ع اير اي ايف.

تربيلا کانپوءِ

سراسري سالاني (سسٽم) وارو نقصان (۱۹۷۶-۱۹۸۷ع) ۲ع ۱۶ع اير اي

ايف.

ٻين لفظن ۾ تربيلا ڊيم کي انڊس رور سسٽم ۾ شامل ڪرڻ سان خسارو ۸ع ۶ع اير اي ايف کان وڌي ۲ع ۱۶ع اير اي ايف ٿي ويو.

رڳو تربيلا ڊئم هر سال ۳ع ۹ع اير اي ايف خسارو آندو آهي. ڪالا باغ ڊئم جي اڏاوت ڪري سسٽم وارو خسارو وڌي ويندو.

جڏهن سادي ليکي ڪي ڪنهن به ڪنڊ کان جاچيو وڃي ته ان مان انڊس رور سسٽم ۾ پائي جي ڪوٽ جي نشاندهي ٿئي ٿي پوءِ ائين چو آهي ته هوڏ جو پائي سمنڊ ڏانهن چو ٿو وڃي ۽ اهو تصور ڪيو ويو آهي ته هر سال گهڻي مقدار ۾ پائي "ضايع" ٿي وڃي ٿو ۽ ان مان ڪجهه پائي ڪالا باغ ڊئم جي تعمير ذريعي جمع ڪرڻ گهرجي؟

انهن منجهيل سوالن جا جواب تفصيل ۾ ڏسي سگهجي ٿا. انڊس رور مسٽر آفيس جا ۱۱ سال (۷۶، ۷۷ ع ڏان ۸۱، ۸۲ ع) ظاهر ڪن ٿا ته ڪوري کان هيٺ سراسري طور جاري ڪيل پاڻي ۸۳ ع ۲۴ اير اي ايف آهي يعني ۸۳ ع ۲۴ اير اي ايف پاڻي هر سال سمنڊ ۾ ”ضايغ“ ٿي وڃي ٿو.

۱- مذڪوره تفصيل مان جيڪڏهن ۱۹۹۱ ع جي ٺاهه ذريعي ۱ اير اي ايف پاڻي سمنڊ ۾ ڇڏڻ واري ڳالهه کي هٻو وڃي ته سمنڊ ڏانهن ”ان ڪهريل“ وهڪرو ۸۳ ع ۲۴ اير اي ايف ٿي ويندو.

۲- هن وقت پاڪستان ۾ سڀني بئراج ۽ ڪئنال پاڻي واري ٺاهه ۾ منظوريل ۲۵ ۽ ۱۱۴ اير اي ايف جي برعڪس ۱۰۵ اير اي ايف حاصل ڪري سگهن ٿا باقي ۲۵ ع ۹ اير اي ايف صوبن جي مستقبل جي ضرورتن لاءِ آهن آهي ۲۵ ع ۹ اير اي ايف هن وقت سمنڊ ڏانهن وڃن ٿا ۽ ان وقت غائب ٿي ويندا جڏهن صوبا پنهنجي ڪوٽا جو ڀرپور استعمال ڪندا. اهڙيءَ طرح ”زيان“ ۱۵ ع ۲۸ اير اي ايف ٿي وڃي ٿو.

۳- اوڀاريون نديون ستلج، بهڙ ۽ راوي جو سنڌو ۾ وهڪرو ۹۷ ع ۶ اير اي ايف آهي جنهن مان راوي جو حصو ۷ ع ۴ اير اي ايف، ستلج ۽ بهاس جو حصو ۲۳ ع ۲ اير اي ايف آهي. (انڊس بيسن ايريگيشن سسٽم اٽريڪٽ آف آپريشنل ڊيٽا ۸۰-۸۱ ع کان ۹۰-۹۱ ع واپس ٿان ورٽل).

انڊس بيسن ٺاهه هيٺ ٿئي نديون ڀارت حوالي ڪيون ويون آهن. جيڪو پاڻي انهن ندين ڏانهن جاري ڪيو وڃي ٿو سو به ستت رڪجي ويندو ڇاڪاڻ ته ڀارت ستلج جي ۸ ع ۸ اير اي ايف گنجائش وارو ڪيري اوور ڊئم باڪرا تي ڪم مڪمل ڪري ڇڏيو آهي ۽ بهاس ندي تي هڪ ٻيو ڊئم ٺاهيو پيو وڃي جنهن جي گنجائش ۲ اير اي ايف آهي. قصو اڃان اتي ختم نٿو ٿئي راوي ندي تي ”بين“ نالي هڪ ٽيون ڪيري اوور ڊئم تعمير هيٺ آهي جنهن جي گنجائش ۲ اير اي ايف، ان ڊئم جي تعمير کانپوءِ پاڪستان ڏانهن پاڻي جو وهڪرو بند ٿي ويندو سواءِ وڏي ٻوڏ جي مند جي. جيڪڏهن ان مقدار جو ليڪو ڪيو وڃي ته رڳو ۵۱ ع ۸ اير اي ايف پاڻي سمنڊ ۾ ”زيان“ ٿئي ٿو.

۴- انڊس بيسن واٽر ٽريٽي ۱۹۶۰ ع هيٺ نه رڳو ستلج، بهاس ۽ راوي جو پاڻي ڀارت کي ڏنو ويو پر مغربي ندين مان ۱۲۴۳۴۷۷ ايڪڙن لاءِ پاڻي کڻڻ جو پڻ حق ڏنو ويو.

ٺاڪسار جي پاڻي ۽ بحالي واري وفاقي ورڊو قومي اسيمبلي ۾ اعلان ڪيو. ۷۵ع ۱۶ امر اي ايڇ پاڻي استعمال ڪندي ۷۵۵۷۹۹ ۱۰۰ ڪوٽ لائين سائين ۾ ڪامياب ٿيو آهي. اهو ڇوڻ مناسب رهندو ته باقي رهيل ۵۵۶۶۷۸ ڪوٽ جي ۲۰ ڊي لاءِ ڀارت وڌيڪ ۷۹ع ۴ امر اي ايڇ حاصل ڪندو. پنهنجي سمنڊ ۾ پاڻي جو وهڪرو وڌيڪ گهٽجي وڃي ۷۲ع ۲ امر اي ايڇ بيهي ٿو.

۵- ۸۲ع ۲۴ امر اي ايڇ جيڪو سمنڊ ڏانهن وڃي ٿو اهو ”مين ڊسچارج“ آهي. ۲۴ ڪي پيڄن سالن مان چئن سالن وارو نيڪال جيڪو ۱۰ کان ۱۴ امر اي ايڇ تائين گهٽ ٿي سگهي ٿو. تنهن ڪري اڻڄاتل جو جيڪي ڪالاباغ ڊيم جي حمايت ڪن ٿا پيڄن سالن مان چئن سالن ۾ سمنڊ ۾ پاڻي جو وهڪرو ڪٽمي نه هوندو ته رڳو باقي ۷۲ع ۲ امر اي ايڇ غائب ٿي ويندا. بلڪه انڊس ڊيلٽا جي صحت لاءِ پاڻي واري ٺاهه ۾ رڪيل ۱۰ امر اي ايڇ پاڻي وارو مقدار به ختم ٿي ويندو.

۶- سنڌ ۽ پنجاب يا ڀارت جي ميدانن ۾ غير معمولي برسات سنڌو جي پاڻي ۾ اضافو ڪرڻ کانسواءِ ڪوٽڙي جي لهواري وهڪري جي نيڪال ۾ اضافو ڪري ٿي. سيپٽمبر ۱۹۹۷ع ۾ پنجاب جون ٻوڏون ان جو مثال آهن. والاريل ڪسمپر ۾ آگسٽ ۱۹۹۷ع جي پيچاري ۾ اوچتو برسات چاب ندي جي نيڪال جي صورتحال ۶۰۰۰۰۰ ڪيوسڪ وڌائي ڇڏي. جڏهن ته سنڌو ۽ جهلم ندي ۾ پاڻي جي ننڍيد ڪوٽ هئي. پنجاب ۽ اوڀارين ندين ڪوٽڙي جي لهواري وهڪري کي مناسب سطح تائين وڌائي ڇڏيو پر چئن ڏيهن واري ٻوڏ اتر طرف پاڻي جي سهولتن کي ڪو فائدو نه پهچائي سگهي.

۷- جيڪي ماڻهو ٻوڏ جي پاڻي کي زيان تصور ڪن ٿا اهي نه رڳو هلڪڙا بلڪه ان حد تائين آهن. سنڌونديءَ جي ڪيل لٽ وارو ٻار سڀي بئراج ۽ ڊيم وٽ ڊيمز ٺهي ٿو. نوريلا ڊيم پٺيان لٽ واري جبل بابت خبرن جي سببي کي خبر آهي ته جيڪي مشاهدو ڪن ٿا اهي هر بئراج پٺيان واري ۽ لٽ جا ڌڙا ڏسي سگهن ٿا. وڏين ندين ۽ بئراج جي تعمير سبب ملينن لٽ صاف ڪرڻ لاءِ ڪو مڪينيڪل طريقو موهود ناهي ته ٻوڏ جي پاڻي واري وهڪري جي طاف سبب گڏيل ڪجهه لٽ صاف ٿي ويندي آهي. وڏيون ٻوڏون ندين کي نه ڪار پاڪ ڪرڻ لاءِ قدرتي طريقو آهن (پر اسان جي معاملي ۾ ان مان بئراج جي زندگي ۾ اضافو ٿئي ٿو).

2- فکچی وارو علائقو برباد ٿي ويندو.

سنڌ جي معيشت لاءِ ڪڇي جي اهميت کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. ڪڇي جي علائقي جو اڃان تائين آزاد سروري نه ڪيو ويو آهي پر ڪڇي جي انساني آبادي ۽ جانورن جو تعداد هيئن ريت آهي،

آبادي	في خاندان	في چورس ميل	ٽوٽل ڪچو
ماڻهو	8	12	100,000
حواليو مال	4	150	450,000
ميهون	6	150	450,000
پڪريون/ريون	6	225	675,000
پولٽري	20	750	2,250,000

زرعي بيداوار، ڪير، گوشت ۽ پولٽري تي نه رڳو ڪچي جي ۱۰ لک آبادي جو دارومدار آهي پر اهو علائقو سنڌو جي ٻنهي ڪنارن تي آباد سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن لاءِ خوراڪ جو وسيلو آهي. ان کان علاوه ۲۰۰۰۰۰ ماڻهو عمارتي ڪاٺ جو واپار مان فائدو حاصل ڪن ٿا جن جا وڻ ۵۹۸۵۰۰ ايڪڙن تي پکڙيل آهي. ڪاٺ انهن ڪيترن ئي ڳوٺن ۽ شهرن لاءِ توانائي جو وسيلو آهي جتي اڃا گهڻو نه پهتي آهي. اڃان به اٽڪل ۲ لک مهاڻن جي زندگي جو دارومدار سنڌوندي تي آهي.

ڪچي جو سڄو دارومدار سنڌو جي پاڻي تي آهي. جڏهن سنڌو جو پاڻي ڪچي جي علائقي ۾ نه پهچندو آهي ته فصل، خوراڪ ۽ گاهه متاثر ٿيندو آهي ۽ ايسٽائين جو پيئڻ جي پاڻي وارن ڪوهن ۾ به ڪوٽ هوندي آهي. ان لاءِ ۸۵-۸۶ع وارو خشڪ سالي وارو مثال آهي جڏهن ڪچي ۾ سنڌو جو پاڻي نه پهتو نتيجي ۾ ڪيترائي خاندان گذر سفر لاءِ ٻين علائقن ڏانهن لڏپلاڻ ڪري ويا.

خشڪ سالي وارن سالن يا سنڌو جي پاڻي ۾ ڦيرو آڻي يا ڊيم جي اڏاوت سبب ڪچي جي علائقي ۾ نقصان هٿين رهت ٿيندو.

۱- سطحي آلاڻ ختر ٿي ويندي جنهن سان زمين جي بربادي جو آغاز ٿيندو. ڪلر ۽ هوا جي خاتمي سبب آباد زمين پنجر بنجي ويندي.

۲- زمين جو ڪاڇ ٻوٽن جي زوال جو ڪارڻ آهي جنهن ڪري ۵۰ سالن جي عرصي ۾ ٻيلي وارو سڄو علائقو ختر ٿي ويندو.

۳- ڪچي جي علائقي ۾ رهندڙ ۱۰ لک ماڻهن سماجي ۽ معاشري بربادي کي منهن ڏيندا نتيجي ۾ لڏپلاڻ ڪري ويندا.

۴- ٻيا ۲ لک ماڻهو (جن ۾ عمارتي ڪاٺ جو ڪاروبار ڪندڙن جا خاندان به شامل آهن)، شديد متاثر ٿيندا.

۵- مڪڻ، گوشت ۽ بولٽري جي پيداوار ۽ ٻيلي جي بربادي جي صورت ۾ سد کي وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوندي

۶- خشڪ سد وارن سالن ڪري ڪافي ڪا ڪوهه ۽ نلاء سڪي ويندي سڄي ۾ انسانن ۽ جانورن لاء شديد مشڪلات پيدا ٿينديون.

3- پير جا ٻيلا اڃا تائين

انڊس ڊيلٽا ۾ تمر جو ٻيلو ۱۵۰۰۰۰ ايڪڙن کان وڌيڪ علائقي تي پکڙيل آهي ۽ اهو دنيا ۾ ڇهون نمبر وڏو ٻيلو آهي. هر سال سڌونديءَ جي ۴۰۰ ملين ٽن لک مان خوراڪ حاصل ڪندڙ (ڊئم ۽ بئراج جي اداوتن کان اڳ) تمر ٻيلو سڀ ان وڌيڪ پيداواري ٻيلو آهي جيڪو هزارين ٻوٽن، درياهي پاڻي ۾ رهندڙ جاندارن ۽ جهنگلي جيوت جو تحفظ ۽ خوراڪ فراهم ڪري ٿو.

آءِ يو سي اين جي ۱۹۹۱ع جي رپورٽ موجب ”تمر جا وڻ ڊيلٽا جي ايڪو سسٽم جا بنيادي جزا آهن انهن کانسواءِ خوراڪ جيڪي اهي ري سائيڪل ڪن ٿا ۽ جيڪو تحفظ فراهم ڪن ٿا ان کان سواءِ ايڪو - سسٽم جا ٻيا جزا جيئرا ۽ ٺه سگهندا، تمر جي چوڙ وارو علائقو واپاري مقصدن لاءِ مڇي جي ڪيترن ئي قسمن خاص طور تي جهنگلي / گانگت جي پيداوار لاءِ آئڊيل ميدان آهي.

تمر جو ٻيلو ٻين جن جهنگلي جيوت جو تحفظ ڪري ٿو تن ۾ ٻلڻ، گدڙو، جهنگلي سوئر، ريزيمون پائيندڙ جانور، پرڏيهي پکي ۽ ڊالڦن جا ۲ قسم آهن. جيڪڏهن تمر کي برباد ڪيو ويو ته پوءِ انڊس ڊيلٽا ۾ رهندڙ سڀني خاندان جو وجود خطري ۾ پئجي ويندو. (آءِ يو سي اين، ڪورنگي ايڪو سسٽم پراجيڪٽ ۱۹۹۱ع) آءِ يو سي اين پنهنجي تحقيق ۾ وڌيڪ ڄاڻايو آهي ته تمر جي چوڙ وارو علائقو تمر کانسواءِ گرم علائقي کان ۴ کان ۵ ڀيرا وڌيڪ پيداواري آهي.

اڃان ڪا چڱيءَ طرح تحقيق نه ٿي آهي پر شايد اهو چوڻ صحيح رهندو ته تمر وڻ وارو علائقو زرعي زمين جي ڀيٽ ۾ ۲ ڀيرا وڌيڪ فائدي مند آهي. تمر ٻيلي جا اهم معاشي فائدا هيٺين ريت آهن.

۱- ساحلي علائقن ۾ رهندڙ ماڻهن لاءِ اهو عمارتي ڪاٺ ۽ پارڻ جو ويلو آهي.

۲- اهو چوپائي مال، پڪرين ۽ خاص ڪري اٺن لاءِ سرسبز ۽ گاهه وارو علائقو آهي سنڌ جي ساحلي علائقن ۾ اٺن جو هڪ عمدو نسل آهي جن لاءِ اٺي زمين گاهه فراهم ڪري ٿي.

۳- ڊيٽا ۾ مڃڻ

ڊيٽا ۾ موجود ۴۴ محسوس ۽ غير محسوس مال طور ٺاڻ، سول، ڪپڙو، دٺرو، پائيل، سرمي، ڌوڻ، جهنگو وغيره.

۴- مڃڻ ڊيٽا کي سهجي برسري طور استعمال ڪرڻ جون اڪثر مڃڻ خاص ڪري جهنگن جي رندگي جو ڪجهه حصو نمر واري علائقي ۾ گذري سگهي. ۱۹۸۹ع جي تفصيل موجب پاڪستان مڃي جا ۴۰ ملين نيشنل ۽ ڪروڙ ۲۵۰۰۰ ارب رپيا ڪمائي ٿو. ان مان ۵۰۰ ارب رپين جي ماليت واري ۲۴۲۰۰۰ نيشنل مڃي سنڌ جي ساحلي علائقن مان حاصل ڪئي وڃي ٿي.

۵- ۱۹۸۹ع جي تفصيل موجب مڃي جي پڪڙڻ واري ڪاروبار ۾ ۲۷۳ هزار ۶۰۰ پڪڙڻ تي ۸۴۶۲۰ کان به وڌيڪ ماڻهون ملازم آهن. انهن ۾ مڃي جي گذر سفر جو دارومدار ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان نمر واري چوڙ جي علائقي تي آهي (سورس، بهورو آف اسٽيٽسڪس سنڌ طرفان ۱۰ سالهه ايگريڪلچر اسٽيٽسڪس آف سنڌ ۸۰-۸۱ع کان ۸۹-۹۰ع تائين).

۶- ساحلي تحفظ، نمر ٻيلي جي ڪري سنڌ جو ساحل ٺهڻ جي ڪاڇ کان محفوظ آهي. ٻيلي ڪانسوا، ۲۰ ميل (۲۰۰ ڪلوميٽر) طويل ساحل جي ٺهڻ واري طاقت آسانيءَ سان علائقي تي ڪرندي جيئن اڄڪلهه بنگلاديش ۾ به ٿي رهيو آهي.

۷- نمر ٻيلي جو هڪ ٻيو فائدو موجود بندرگاهن ڪراچي ۽ قاسم پورٽ کي لت کان بچائڻ آهي.

نمر ٻيلا سمنڊ جي پاڻي مان واري صاف ڪندا آهن. جيڪڏهن سمنڊ جي بندرگاهن ۾ واري کي ڇڏيو وڃي ته پوءِ واري آسانيءَ بندرگاهن کي ٽٽي ڇڏي ٿي.

ياد رهي ته فطري ٻيلن يا نمر ٻيلن جي ترقي هڪ عمل آهي جنهن ۾ وڻن کي بالغ ٿيڻ ۾ ۵۰ کان ۶۰ سال لڳي وڃن ٿا. پر جڏهن زمين ڪاڇ جو شڪار ٿي رهي هجي ۽ نازي پاڻي جي کوٽ سبب اڃي خوراڪ ان ٻيلي وڃي ته پوءِ ٻيلن جي بربادي جو عمل شروع ٿي ويندو آهي. اڄ ڪلهه سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ساحلي علائقن ۾ نمر ٻيلي سان اهڙي ئي حالت ٿيندي پئي وڃي. واپدا دماغ ۾ لڳاتار اصرار ڪري رهيو آهي ته ٻيلي واري علائقي کي بربادي کان بچائڻ لاءِ انڊس ڊيلٽا ۾ لوڻ، روڪ شيون متعارف ڪرائي سگهجن ٿيون ۽ ڪرائڻ گهرجن. پر اهڙو تدارڪ تمام مهانگو هوندو ۽ اهو به ضروري ناهي ته اهو ڪامياب وڃي. ان ڏس ۾

هتي هڪ آمريڪي سهري ولسر بي اروس جو خط سس ڪهي جو حڪو ڊال احمد
پر ۱۲ جولاءِ ۱۹۹۶ع تي لئرس نو ايڊيٽر ۾ شايع ٿيو هو

”ٽمر وڻ ۽ ڊيم“

ڊاڪٽر بريا حاتون جو خط نه ”جا اهي زنده رهندا“ معلومات ڏيندڙ ۽ سن
اهم مسئلن کي ظاهر ڪندڙ آهن جنهن سان انهن مائهن جو به واسطو آهي جيڪي
ان بابت خبرداري ۾ ويساڻ ڏنا رکن ۽ ٽمر ٻيلي جي بربادي ۽ وڏي پئماني تي
هائڊرو، بجلي جي ڊولپمينٽ، ٽمر جا ٻيلا ساحلي ماحول لاءِ وڏا فائدي مند آهن
تنهن حقيقت کي تازو محسوس ڪيو ويو آهي. ان کي گهڻو وقت نه گذريو آهي ته
ڪجهه بااثر پراڻن ڄاڻ ”اسڪالرن“ ٽمر جي وڻن جي بربادي جي وڪالت ڪئي
هئي ۽ دليل اهو ڏنو هو ته اهي وڻ ”قدر واري“ ساحلي زمين جي ٻي قدري ڪن ٿا
پر هن پنهنجي دليل ۾ ڪا معمولي سائنسي شهادت به پيش نه ڪئي هئي هن جي
صلاح تي ٽمر جا ٻيلا ترقي جي نالي تي برباد ڪيا ويا پر ان بيوقوفي جي خطرناڪ
اثرن کي توت محسوس ڪيو ويو. اهي خطرناڪ اثر هي هئا سامونڊي زندگي جي
بقا ڏاڍي لڳي ويئي (گائگت / جهنگا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي مڇيون پنهنجي جواڻي
جا مرحلا ٽمر ٻيلن جي تحفظ ۾ گذارين ٿيون) زمين جو ڪاڇ، ٻيلن طرفان لٽ
صاف ڪرڻ واري گنجائش ۾ گهٽتائي ۽ اهو احساس ته ٽمر ٻيلي سان واڳيل ايسڊ
سلفيٽ واري زمين زرعي استعمال جي لائق ناهي جيتوڻيڪ ٽمر جو ٻيلو جيڪو
فائڊو پهچائي ٿو ان آڏو ئي ايڪڙ بنياد واري پيداوار ڪجهه به ناهي. آمريڪي آرمي
ڪورجي انجنيئرن طرفان فلوريڊا رياست کي ڪئنال ذريعي ٻن حصن ۾ ورهائڻ
واري رٿا کي ان وقت توت رد ڪيو ويو جڏهن اهو ٽوس ٽيوت ملي ويو ته فلوريڊا
جي وڻ، ٽمر وڻ جي صحت لاءِ تازو پاڻي نهايت ضروري آهي. ڪئنال ٺاهڻ
جي صورت ۾ گلف آف ميڪسيڪو ۾ رهندڙ مڇي جو لسل خطري ۾ پئجي ويندو
ان کان علاوه ايورگليڊس جي جاندارن جي زندگي ڏاڍي لڳي ويندي، پر شروع ۾
فوجي انجنيئرن ماحول بابت ماهرن جي شڪن کي بلاجوز قرار ڏنو پر پوءِ جڏهن
سائنسي شاهدي آڏو رکي ويئي ته پوءِ ايسٽائين جو جيڪي ڪئنال جا سخت حامي
هئا تن کي پنهنجي خطرناڪ غلطي جو احساس ٿيو.

ان کان اڳ جو پاڪستان سنڌو جي وهڪري کي ڪنهن به بهاني روڪڻ
واري غلطي ڪري يا پاڻي جي خاصيت کي بي روڪ آلودگي ذريعي نقصان رسائي
نهائيت ضروري آهي ته دنيا جي ٻين هنڌن تان سبق سکيا وڃن. جن ”ترقي“ جي
نالي تي ٽمر جا وڻ برباد ڪيا اهي هاڻي وڏي قيمت تي ٽمر جا وڻ پوکي رهيا آهن.

تمر يعني جي بربادي جا هاجبڪار امر سرب يروار سان ڪنهن ويجهي عرصي ۾ ان جو تدارڪ ممڪن نه هوندو آهي. سمر جي فطري ترقي هڪ انتهائي عمل آهي. پوءِ ان زمين ۾ وڌندا آهن جهل ڪي اک ۾ هموار ڪيو ويندو آهي. جڏهن زمين ڪاڇ جو ڪڪار هجي ۽ مدد لاءِ وڏا وڻ موجود نه هجن ته پوءِ تمر جي پيلي جي پهرين بدڪاري تي سار گهڻو وقت لڳي پوءِ وڏو خرچ اچي سون. ان ڄاڻ ”سڪندر“ کي ان جو احساس ان وقت پيدا ٿيو آهي جڏهن اهي فطرت جي مليل سوکڙي کي برباد ڪري چڪا هوندا آهن.

مار ترقي جو مخالف ناهيان بشرطڪ ان لاءِ فطري ماحول کي برباد نه ڪيو وڃي ۽ نه وري مان پاڪستان کي توانائي ۽ ماحولياتي واري پاليسي لاءِ سبق ڏيئي رهيو آهيان ته اوهان پڻ جي غلطي مار سبق ٻرايو. اسان هاڻي آمريڪا ۾ محسوس ڪري ورتو آهي ته وڏي پئماني تي هائڊرو - اليڪٽرڪ ڊئم جي وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي. فطرت جا ڪيترائي اصول تحفا اسان جي ڊئم واري سسٽم ۾ برباد ٿي ويا. ڪولوراڊو ندي جهنهن جو وهڪرو سمنڊ ڏانهن ويندو هو سا غائب ٿي ويئي آهي جنهن جي نتيجي ۾ ميڪسيڪو جي مڇين وارا ڳوٺ برباد ٿي ويا ۽ اتر اولهه ميڪسيڪو جي علائقي کي ڪولوراڊو جي پاڻي واري حصي کان محروم ڪيو ويو. آمريڪا ميڪسيڪو جي مرمت واري قيمت ته هميشه ادا ڪندو رهندو.

وڏي ڊئم کي هاڻي هر هنڌ پسند نٿو ڪيو وڃي پر ننڍا ڊئم مني ايندڙ مائڪرو هائڊرو پروجيڪٽس جن تي گهٽ خرچ اچي ٿو. گهٽ بربادي واري متبادل ننڍي سطح واريون هائڊرو - اليڪٽرڪ رٿائون آمريڪا ۾ مقبول ٿي رهيون آهن. وڏي پئماني تي هائڊرو اليڪٽرڪ ڊولپمينٽ جي نتيجي ۾ ماڻهن جي لڏپلاڻ زمين ۽ پيلن جي ناقابل واپسي بربادي هڪ اهڙي قيمت آهي خاص ڪري جيڪڏهن ان سان تمر پيلي جي صحت تي اثر پوندو هجي. جيڪا مذڪوره رٿائن جي جواز کي بي اثر بڻائي ڇڏي ٿي. خاطري سان پاڪستان کي وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوندي.

جيڪڏهن دولت هڪ وڏي ڊئم تي خرچ ڪرڻ بدران تعليم، صحت، آبادي تي ڪنٽرول ۽ جاءِ دار توانائي وارن متبادل تي خرچ ڪئي وڃي ته بجلي جي پيداوار لاءِ ڊئم ٺاهڻ وارو مطالبو ئي نه ڪيو ويندو.

زميني آلاڻ، گپ چڪ، گنيل پيلا، جيت ۽ نانگ انهن ان ڄاڻ ماڻهن لاءِ روماني شيون ناهن جن ”ترقي“ جو عمر ڪيو آهي اهي ”اسڪالر“ انهن شين کي

ڪارائتو نٿا سمجهن پر ان ڪارڻ جو ”ڊپوليٽس“ کي سهجڻ خواهشون پوريون ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي انهن کي اهو ياد ڪرڻ گهرجي ته انهن نهن کي هتي ڪنهن اندو آهي تاري ڄاڻ جي روشني پر رڳو ان ڄاڻ ۽ لاپرواهه ماڻهو اهڙين رٿائن جو اظهار ڪري سگهن ٿا جن جي نتيجي ۾ ٽمر ٻيلي وارو ماحول برباد ٿيندو هجي. جهالت ۽ لاپرواهي ٻه اهڙيون شيون آهن جن جي محدود مائدي کي وسيع نقصان تي ترجيح ڏني ويندي آهي.“

آروش جي خط ۾ سڀ کان وڌيڪ فڪر انگيز جملو ”سڀي آڏو موجود ٺوس سائنسي ثبوت“ وارو آهي. اهو ثبوت واپدا ۽ پنجاب جي اهلڪارن اهو ليکيو ڪرڻ لاءِ آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهجي ٿو ته ڇا سنڌونديءَ تي ڪالا باغ ڊئم يا ٻيو ڪو ڊئم قومي مفاد ۾ آهي. پر بدقسمتي سان اهڙي ثبوت جي جستجو بدران واپدا ۽ پنجاب جي نمائندن ورلڊ بئنڪ جي تحقيق کي رد ڪري ڇڏيو جيڪا ان جو تعين ڪرڻ لاءِ هئي.

5- پاڻي جي وسيلن جي آلودگي

پاڪستان جي ۱۲۰ ملين انسانن لاءِ آبپاشي ۽ پيئڻ جي پاڻي جو مکيه وسيلو سنڌوندي سمجهي سگهجي ٿي. پاڻي جي وسيلن جي خاصيت ۾ خرابي سان نه رڳو زرعي پيداوار وارو فصل متاثر ٿيندو بلڪه ان جا انساني صحت تي اثر پوندا. خاص ڪري سنڌو جي هيٺين پاسي وارا ماڻهو سڌيءَ طرح متاثر ٿيندا.

پاڻي جي ڪوالٽي جي خرابي جا مکيه سبب هيٺين ريت آهن:

۱- پوک لاءِ پاڻي پاڻ سان گڏ لوڻ ۽ جيت به ڪشي ايندو آهي. هتي اهو ذڪر ڪرڻ مناسب رهندو ته پاڪستان هر سال ۲۵ هزار ٽن آرگنڪ فاسفورس ۽ آرگنو، ڪلورين جيت مار دوائون استعمال ڪري ٿو. جيئن ته اهي جيت مار دوائون نه نان هائيڊرولائيٽ هونديون آهن تنهنڪري نقصانڪار زهر جو وڏو مقدار سنڌونديءَ سمجهي وڃي ٿو.

۲- سنڌونديءَ جي ڪناري تي آباد ۴۰ شهرن ۽ سوين ڳوٺن جي آلودگي نديءَ جي پاڻي حوالي ڪئي وڃي ٿي وڌندڙ آبادي ۽ صنعتي ترقيءَ ۽ پاڻي کي بهتر بنائڻ وارين سهولتن جي عدم موجودگي ڪري اٽڪل ۲۰ ملين انسان جيڪي سنڌونديءَ جي مکيه شهرن مثال طور ڇشمر، ڏي آءِ خان، ٽولس، ڏي جي خان، گڊو، سکر، روهڙي، حيدرآباد، ڪوٽڙي ۽ سوين ڳوٺن ۾ رهن ٿا اهي سنڌونديءَ ۾ آلودگيءَ جو سبب آهن جيڪا آلودگي ناقابل برداشت حد تائين وڌي وئي آهي.

سنڌونديءَ ۾ گهٽ وهڪرو ۽ سنڌوءَ جي هيٺين پاسي گرم ۽ خشڪ موسم پڻ سنڌونديءَ ۾ آلودگيءَ آئيندڙن ۾ شامل آهي. سنڌونديءَ جي پاڻي ۾ آلودگيءَ جي مقدار ۽ ان جي اثرن بابت ڪا تحقيق نه ڪئي وئي آهي پر سنڌ ۾ گردي، ٻيٽ سور ۽ انڊن جي بيمارين جو وڌندڙ رجحان آلودگي واري پاڻي ۽ بيمارين ۾ لاڳاپي کي ظاهر ڪري ٿو انهي صورتحال جو جائزو انساني نقصان ۽ آبادي جي معاشي قيمت جي حوالن سان وٺڻ گهرجي.

6- فطري ڏينڊون - پکين جي پناهه گاهه

لکين سالن ۾ سنڌونديءَ پنهنجي وهڪري جو رخ ڪيترائي ڀيرا تبديل ڪيو آهي. هر سال سنڌوندي ۴۰۰ ملين فن لٽ ڪشي ٿي جيڪو نديءَ جي تري ۾ رهجي وڃي ٿو جنهن سان ان جي سطح وڌي وڃي ٿو تنهن ڪري اها نازڪ نقطي تي پهچڻ کانپوءِ پنهنجو رستو بدلائي ڇڏي ٿي. لکيل تاريخ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته سنڌونديءَ پنهنجو رخ ۷ ڀيرا بدلايو آهي. ضلعي لاڙڪاڻي ۾ موئن جو دڙو ۽ ٺٽي ۾ ڀنڀور سنڌو جي ڪناري تي آباد خوشحال شهر هئا پر انهن جو معاشي اثر رسوخ ختم ٿي ويو ۽ آهستي آهستي برباد ٿي ويا.

سنڌونديءَ جي بدجندڙ رخ ڪيترن ڏينڊن کي جنم ڏنو جڏهن انهن کي پاڻي سان ڀريو ويو. تنهن ڪري سٺ ايشيا جي سڀ کان وڏين فطري ڏينڊن جو گهر آهي. مثال طور دادو ضلعي ۾ منڇر ڏينڊ، ٺٽي ۾ ڪيڄهر، هاليجي ۽ هيدر، سانگهڙ ۾ چوٽاري ۽ ٻيون ڪيتريون ئي ننڍيون ڏينڊون سنڌ ۾ آهن.

منڇر ڏينڊ کي ٻوڏ واري موسم ۾ ڀريو ويندو آهي. جيڪا ۵۰ چورس ميل (۱۵۰ چورس ڪلوميٽر) آهي ۽ ۵۰۰ اير اي ايف کان وڌيڪ پاڻي جمع ڪري ٿي. ڪيڄهر ڏينڊ ۴۰ چورس ميل (۱۲۰ چورس ڪلوميٽر) آهي جيڪا ٻيٽن جي پاڻي جو مکيه وسيلو آهي ۽ ڪراچي وارن لاءِ پسنديدہ تفريحي هنڌ آهي چوٽاري هڪ ٻي وڏي ڏينڊ آهي جيڪا ۴۰۰ اير اي ايف پاڻي گڏ ڪري سگهي ٿي ۽ علائقي جي آبپاشي لاءِ مکيه ڪردار ادا ڪري ٿي. ٻدين، ٺٽي، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد ضلعن ۾ ماڻهن ۾ اهو شعور وڌي رهيو آهي ته ننڍين ڏينڊن ۾ مڇيون ڇڏي ان مان تجارتي فائدا حاصل ڪيا وڃن. وڌندڙ آبادي ۽ گوشت جي گهٽجندڙ پيداوار سبب ايندڙ سالن ۾ مڇي پروٽين جو مکيه وسيلو بڻجي ويندي.

پر سنڌ ۾ انهن ڏينڊن جو هڪ دلچسپ پهلو هيءُ آهي ته ڏينڊون سمجاري توڙي اونھاري ۾ لکين پرڏيهي پکين جو گهر آهن جيڪي قزاقستان، سائيبيريا ۽ ٻين

ملڪن مان هزارين ميل سفر ڪري "انڊس فلائ وي" نالي ڪاريدور استعمال ڪندي ڏاکڻين سنڌ ۾ داخل ٿيا. سڄي دنيا ۾ فطرت سان محبت ڪندڙ فطرت جي معجزن جي حفاظت لاءِ جاکوڙي رهيا آهن ۽ ڪيچهر، هاليجي، هيڊرو ۽ چوٽياري ڍنڍن تي نفعي لاءِ اڃان تائين جيئڻ فطرت جي نظارن کي ويجهڙائي سان ڏسجي.

هن وقت تائين سنڌ جي ڍنڍن ۾ پکين جا ۲۲۲ قسم ڏٺا ويا آهن. سنڌ وائيلڊ لائيف ڊپارٽمينٽ "هاليجي ڍنڍ" جي عنوان سان هڪ ڪتابڙو شايع ڪرايو آهي جنهن ۾ پکين جا مختلف قسم ڏسي سگهجن ٿا ۽ ڍنڍن کي پکين جي پناهه گاهه سڏيو ويو آهي.

7- ڪاري پاڻي جي مداخلت

سنڌونديءَ جي پاڻيءَ جو ۷۰ سيڪڙو وهڪرو جون کان سيپٽمبر تائين هوندو آهي جڏهن چوماسي موسم سان گڏ هماليه ۽ قراقرم ۾ برف ڳرندي آهي. باقي ۳۸ سيڪڙو وهڪرو ان مهينن آڪٽوبر کان مئي تائين پکڙيل آهي.

سنڌونديءَ جي پاڻي جو وهڪرو عربي سمنڊ مان ڪاري پاڻي جي مداخلت اثرائين انداز ۾ ڇڪاس ڪري ٿو. اهڙي طرح جمع ۽ ڪيٽ وارو پاڻي سنڌونديءَ جي اترين پاسي جاري رهي ٿو ۽ سمنڊ جو پاڻي سنڌو ۽ ان جي چوڙ واري علائقي ڏانهن وهڪري جو آغاز ڪندو آهي.

سنڌ جي ڏاکڻي پاسي ڏانهن عربي سمنڊ جي ڪاري پاڻي جي وهڪري سان مٿو پاڻي متاثر ٿئي ٿو ۽ آبپاشي واري زمين ۾ ڪلر وڌي وڃي ٿو.

اولهاري ۾ عربي سمنڊ مان وهڻ ۽ چوماسي وهڪري ايس ڊيلٽو ۽ اين اي هوندو آهي. ان وقت ۾ عربي سمنڊ ۾ ڪاري پاڻي جي مداخلت ۷۵ ڪلوميٽر وڌي ٿي تائين پهچي ويندي آهي. نتيجي ۾ ٿئي ۽ گهاري ۾ ڪلورائيڊ سطح تمام گهڻو وڌي ويندي آهي جيڪا حياتيات جي زوڙي نقصان جو سبب بڻجي ٿي.

سياري ۾ وهڪرو ڦري اين اي ايس ڊيلٽو رخ تي هوندو آهي ته جوشن ڪاري پاڻي جي مداخلت گهٽجي ۽ تازي پاڻي سان ڪارو پاڻي ساڻ ٿئي.

اها ڳالهه وايڊا جي سالياني رپورٽ ۸۸-۸۹ع (صفحو ۲۴) ۾ پڌري آهي جنهن ۾ "انڊس پلين" جي پاڻي جي ٽيبل ڄاڻايل آهي. سنڌ لاءِ چوماسي منڍ ڪالپوه جي ٽيبل (آڪٽوبر ۱۹۸۷ع) نشاندهي ڪري ٿي ته ۷۷ سيڪڙو علائقي جي پاڻي واري ٽيبل ۱۰-۱۰ فوٽ اندر آهي ۽ چوماسي کان اڳ پاڻي جي ٽيبل (اپريل - مئي

۱۹۸۸ع) ظاهر ڪري ٿي ته علائقي جو ۷۹ سيڪڙو ۱ صوب اندر آهي جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته حدهن سڌو پر پاڻي جي وهڪري جي سطح گهٽ هوندي آهي ته سمنڊ جي پاڻي جي مداخلت سڌ جي وڌيڪ ۲ سيڪڙو زمين کي متاثر ڪري ٿي ان جوڻ جي ضرورت ناهي ته چوماسي کان اڳ ۲ سيڪڙو سرءُ ڪڍ واري زمين جو واسطو ٿئي ۽ بدين ضلعن سان آهي جيڪي سڌ جي ڏکڻ ۾ آهن.

ڪراچي ۾ ۱۹۸۲ع ۾ پاڪستان نيشنل انسٽيٽيوٽ آف اوسيئو گريڊ ۽ نيشنل سائنس فائونڊيشن طرفان ڪرايل سمپوزيم ۾ اهو تسليم ڪيو ويو ته سڌ جي هيٺين ميدانن ۾ ڪاري پاڻي جي مداخلت جو سڌي طرح واسطو سڌونديءَ ۾ وهڪري جي گهٽتائي سان آهي.

آبهوائي تبديلي جنهن جو دنيا مشاهدو ڪري رهي آهي ۽ سال ۲۰۲۵ع کان اڳ ٽيمپريچر ۾ ۱.۵ ڊگريون سيلس واڌارو سامونڊي پاڻي جي پڻ ۱.۵ ميٽر (۵ فوٽ) وڌائي ڇڏيندو. (ڏسو ورلڊ ميٽريا لاجيڪل آرگنائيزيشن جي رپورٽ ۱۹۸۹ع).

جيستائين ڪوٽڙي جي هيٺين وهڪري لاءِ جوڳو پاڻي جاري نٿو ڪيو وڃي سمنڊ جي پاڻي جي مداخلت عربي سمنڊ جي وڌيل سطح سان گڏ ٿئي. بدين ضلعن ۽ حيدرآباد ضلعي جي ڏاکڻي حصن واري زمين سرءُ ڪڍڻ حوالو ٿي ويندي.

8- ظاهر ٿيڻي قيمت:

ڪالاباغ ڊيم پراجيڪٽ جي اسٽيج ٽين جي ٻي سي ۾ موجب پراجيڪٽ جي سول ۽ پاور سهوليت واري ڪل قيمت جيڪا ماهرن جون ۱۹۸۷ع ۾ طئي ڪئي هئي سا آهي ۱۵۳.۵ ارب آمريڪي ڊالر، ان ۾ تعمير دوران وياج، ڪسٽم ڊيزائن ۽ ٽيڪس ۽ اتفاقي قيمت پڻ شامل آهي پر ان ايڏي ڳري قيمت ۾ ۵۰ ڪلوميٽرن واري روڊ جي ٻيهر اڏاوت واري رقم شامل ناهي جيڪو روڊ اٽڪ کي نوشهرو سان ملائي ٿو ۽ ۶ ريل ۽ روڊ جي پلن جي ٻيهر اڏاوت واري رقم پڻ شامل ناهي جيڪي ڪالاباغ ڊيم جي اڏاوت سبب غرق ٿي وينديون.

۱۹۸۷ع کانپوءِ قيمت ۾ واڌ ۽ ڊالر جي ڀيٽ ۾ پاڪستاني رپي جي قدر ۾ لڳاتار گهٽتائي سبب ڪالاباغ ڊيم جي قيمت وڌي وئي آهي. تازي صورتحال کان عوام کي آگاهه نه ڪيو ويو آهي ان تي شرط لڳائي سگهجي ٿو ته ڪالاباغ ڊيم جي اڏاوت تي خرچ ۸-۱۰ بلين ڊالر جي وچ ۾ هوندو. جيڪا رقم اسان جي موجوده پرڏيهي فرض جي ۲۵ سيڪڙو کان به وڌيڪ آهي.

جيڪڏهن ملڪ جي معيشت ۲ ڪروڙ روپين جي بيزنس ۽ ڏيهي قدرتي جي ور هٿ ڏي رهي هجي. جڏهن اڏائيگي جو توارن ۲ ارب ڊالرن کان وڌيڪ هجي، جڏهن وربراعظم قرض لاهڻ لاءِ عوام کي چندي جي ايل ڪري رهيو هجي، جڏهن قرضن جي اڏائيگي نه ڪرڻ ڪري ملڪ ڊيمالٽ جي خطري ۾ هجي تڏهن ڏاهب تصا ڪري ٿي نه ۱۰ ارب ڊالرن واري رٿا جو اعزاز ڪرڻ کان اڳ هٿيار سوجو وڃي. انهي رقم ذريعي پاڪستان جي زراعت ۽ آبپاشي واري نظام کي سٺو ڪري سگهجي ٿو جنهن سان ڪالاباغ ڊيم کان ڪيترائي ڀيرا وڌيڪ پاڻي پيدا ڪري سگهجي ٿو.

۹- سنه ۱۹۷۲ع ۾ پاڻي پنجاب کان گهٽ حاصل ڪري ٿي. وفاقي وزير سيد عابده سلطان پنهنجي بيان ۾ چيو آهي ته ”جڏهن سنه ۱۹۷۲ع ۾ پاڻي ججهي مقدار ۾ هو تڏهن پنجاب ۾ پاڻي جي کوٽ هئي.“

ڪيترائي سال اڳ ۱۹۷۲ع ۾ پنجاب جي آمدني، آبپاشي ۽ بجلي جي وزير چوڌري انور سمن سنه ۱۹۷۲ع حڪومت ڏانهن هڪ خط ۾ لکيو هو ته ”پنجاب ۾ ئي ايڪڙ لاءِ پاڻي ۲۷۷ فوٽ آهي جڏهن ته سنه ۱۹۷۲ع ۾ ۴ فوٽ آهي.“

اهي ٻئي اعلان ۾ صوبن ۾ پاڻي جي موجودگي بابت پنجاب ۾ واڌا جي املڪارن جي ذهيت جي وضاحت ڪن ٿا. پر حقيقتون ٻڌائن ٿيون ته صورتحال ۾ ٿورو فرق آهي.

پاڪستان ۾ پوک لائق ڪل علائقو ۸۶ ملين ايڪڙ آهي جنهن مان ۲۴ ملين ايڪڙن جي پوک ڪيترائي ذريعي ٿئي ٿي. هيٺ ڄاڻايل تفصيل موجب ان مان ۱۷ لک ۲۸ ملين ايڪڙن جي اصل ۾ آبادي ٿئي ٿي.

۲- ۱۹۹۱ع جي پاڻي واري لاهه موجب سنه ۱۹۹۱ع پنجاب کي هيٺين ريت پاڻي ڏنو ويو آهي:

صوبو	خريف	ريج	ٽوٽل
پنجاب	۲۷.۰۷	۱۸.۸۷	۴۵.۹۴
سندھ	۲۳.۹۴	۱۴.۸۲	۳۸.۷۶

۲- پنجاب ۾ زمين هيٺ (Sub-Soil) پاڻي اڪثر مليو آهي. سنڌونديءَ ۽ ڪئنال بيس جو پاڻي جيڪو ٿورو ٿورو ٿي ڪري زمين هيٺ مٽي پاڻي سان ملي

وڃي ٿو اهو هر سال ۴ کان ۵۰ اير اي ايف ٿاڻن آهي سرء ڪلر جي خوف کي محسوس ڪندي واڌا پبلڪ سيڪٽر ۾ ۱۵ هزار ٽيوب ويل خاص ڪري ڇڄ ۽ ريڄنا ڊوب ۾ لڳايا آهن ته جيئن منو پاڻي برقرار رکجي ان کان علاوه پرائيويٽ سيڪٽر ۾ ۲ لک ۵۰ هزار ٽيوب ويل لڳايا آهن جنهن ڪري هر سال آبپاشي جي مقصد لاء ۴۰ اير اي ايف کان به وڌيڪ پاڻي حاصل ڪيو وڃي ٿو. پاڻي جو اهو ۴۰ اير اي ايف مقدار صوبن وچ ۾ موجود پاڻي واري نسل ۾ ضرور شامل ٿيڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته ۱۹۶۶ع کان وٺي واڌا طرفان ٽيوب ويل لڳائڻ ۽ انهن کي هلائڻ تي اربين رپيا خرچ آيو آهي جيڪا رقم چئن صوبن وفاق پاڪستان ذريعي ادا ڪئي آهي. پنجاب ۾ منو پاڻي برقرار رکڻ واري صلاحيت جي برعڪس سنڌ سمند جي پاڻي تي بيٺل آهي. روهڙي ڪئنال واري زمين جي هڪ ٽڪري کانسواء سڄي سنڌ جي اڪثر علائقن ۾ زمين هيٺ پاڻي عربي سمند جيئن ڪارو آهي. ڪئنال جو سڀيڄ (ٿورو ٿورو ٿي وهڻ) وٽر سرء ڪلر کي وڌائي رهيو آهي.

۴- پنجاب هر سال اولهاري ۽ سياري جي برسات جا ۵ انچ حاصل ڪري ٿو. پنجاب سياري جي برسات مان ۲۰ اير اي ايف مقدار حاصل ڪري ٿو ۽ اولهاري جي برسات مان ۸ اير اي ايف کان به وڌيڪ مقدار حاصل ڪري ٿو. پوک جي مقصدن لاء برسات وارو پاڻي ڪئنال جي پاڻي کان ڪيترائي ڀيرا اعلي آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ زمين جي نقصان وارو عنصر شامل ناهي.

ياد رهي ته پنجاب ۽ سنڌ جو ڪئنال ڪمانڊ ايريا جنهن جو سنڌ جائزو ورتو آهي ۽ ڄاڻايل آهي اهو ۱۹۸۸ع ۾ زراعت بابت نيشنل ڪميشن جي جائزي کان گهڻو مختلف ناهي. فرق صرف ايترو آهي ته ۱۲۰۰۰۰ جي خلاف پنجاب ۱۹۰۰۰۰ ملين ايڪڙ حاصل ڪري ٿو ساڳي طرح سنڌ جا ۱۲۰۰۰۰ ملين ايڪڙ خلاف ۷۵۰۰۰۰ ملين ايڪڙ آهن. پر ۱۹۸۳ع جي جائزي موجب پنجاب ۾ زمين هيٺ استعمال جوڳو پاڻي ۷۷۰۰۰۰ اير اي ايف آهي جڏهن ته ۱۹۹۷ع ۾ ۲ لک ۵۰ هزار ٽيوب ويل زمين هيٺ وسيلن مان ۴۰ اير اي ايف حاصل ڪري ٿو ان سان پنجاب ۾ پوک وارو علائقو وڌي پئماني تي وڌي ويندو.

مذڪوره تفصيل کي اهو تعين ڪرڻ لاء ڄاڻي سگهجي ٿو ته سنڌ ۽ پنجاب مان گهڻو صوبو پاڻي جو ڪيترو حصو حاصل ڪري رهيو آهي. ان دوران ان نقلي

کي باد ڪرڻ تعار اهر آهي ته سند ۾ سينڊ ۽ اڀياسي لاء پاڻي جو وسيلو رڳو سنڌوندي آهي جڏهن ته پنجاب ۲۲ اير اي ايف جهلم مان، ۲۲ اير اي ايف چناب مان، ۴ اير اي ايف زمين هيٺ پاڻي مان ۽ ۹ اير اي ايف کان به وڌيڪ پاڻي برسات مان حاصل ڪري ٿو.

سيده عابده جو بيان ان وقت صحيح هجي ها جڏهن هوء چوي ها ته سند سر ۽ ڪلر ۾ غرق ٿي رهي آهي. هن جو اهو خيال به غلط آهي ته پنجاب کي پاڻي کان محروم ڪيو پيو وڃي پر حقيقت هيء آهي ته پنجاب سنڌ کان تعار وڌيڪ پاڻي حاصل ڪري ٿو.

(هي مضمون ليکڪ جي انگريزي ڪتاب The Kala Bagh Dam & Sindh Case تان ورتل آهي)

(ترجمو، امتياز چانڊيو)

پيتر جان منسل

ڪالا باغ ديم ۽ سندو ديلا تي پوندر نقصان

بعارف

ڪالا باغ ديم ۱۹۵۲ع ۾ سهجي بهوس رسيل اعلان ٿي وئي ۽ ڏو تڪراري موضوع رهيو آهي. سروعات ۾ گهڻي پاڳي تڪراري معاملو سرحد صوبي ۾ ڊيم جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ پوندر اٿرن بابت هو. گهڻي عرصي کانپوءِ ئي سنڌو جي مٿاهين وهڪري ۾ تبديلين سان چوڙ وارن علائقن تي پوندر اٿرن جو ادراڪ ڪيو ويو ۽ انجو حتمي ادراڪ سنڌو ديلا تي پوندر اٿرن آهي. گذريل ڏهاڪي ۾ ديلا جي اهميت کي محسوس ڪرڻ کانپوءِ ئي ان پهلو تي نظر وجهڻ جو عمل شروع ٿيو آهي.

هن مقالي جو مقصد ڪالا باغ ڊيم ٺهڻ جي صورت ۾ ديلا جي حصي ۾ ايندڙ مٺي پاڻي ۽ لت جو ڪيترو وڌيڪ مقدار گهٽ ٿيندو بابت منجهيل تصوير کي اجاڻ ۽ وڌيڪ ڳڻپير بنائڻ ناهي. هن مقالي جو مقصد انهيءَ املهه سوال جو جواب ڏيڻ به ناهي ته تمر کي ڪيترو مٺو پاڻي گهرجي. مقالي ۾ ديلا جي ماضيءَ ۽ قريب واري تاريخ جا پيرا ڪڍڻ ۽ اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته سنڌو جي مٿاهين وهڪري ۾ آيل تبديلين جي نتيجي ۾ البو زوال ڪيئن اچڻ لڳو آهي. انکانپوءِ اهو سوال اٿاريو ويو آهي ته ڇا مٿاهين وهڪري ۾ اثباتل ترقيءَ وگهي اڳيئي هاڻي جي شڪار انهيءَ ديلا کي ايندڙ ڏينهن ۾ ڪالا باغ ڊيم جهڙين ٻين رڪاوٽن سان ڪي جوڳا نقصان رسڻ جا امڪان آهن. انهيءَ ڳالهه جو اخلاقي پهلو اهو آهي ته اهڙي ماحولياتي اهميت جهڙا فيصلا ڪرڻ کان اڳ اهو سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته ان سان اسين ڇا ڪجهه جوڳو ٿي پيا وجهون ۽ ڪهڙا معاشي ۽ سماجي لاڀ وڃائي رهيا آهيون.

گذريل پنجاه سالن دوران سندو - ديلا ۾ تبديلون

(پاڻي جي چوڙ ۽ لت جي مقدار ۾ گهٽتائي)

سنڌو ديلا سدائين ست پري رهي آهي. جيڪا جالپهر ڪرور نل في سال جابلو لت جي مدد سان ڪن دورن ۾ ته ٽيهه ميٽر في سال جي انتهائي تيز واڌ به ڏيکاريندي رهي آهي. بهرحال گذريل پنجاه سالن دوران انساني سرگرمين ڪري انتهائي تيزيءَ سان وڌندڙ ويجهندڙ انهيءَ ديلا جو ست پنجن ورهاسي چئنل مان

گهٽجي هڪ ئي ٻيٽو اهي جهڪو نه ٿي، جي وهڪري سبب سان ڪا ڪي به ٿي مهيا ٿي پائيءَ جو منهن ڏسي ٿو.

ٻڌيءَ جي لٽ جي وهڪ بائس ٻهجي ۱۹۸۴ع واري اسٽيٽي ڪارائتي تجربتي ۾ ملڻ، فريسي ۽ بيگ گذريل پنجاهه سالن دوران تاري پاڻيءَ لٽ جي وهڪ ڪا ٿي اهم دور ڄاڻايا آهن. هو انهن ٽنهي دورن کي هنين ريت واضح ڪر ٿا.

۱- ۱۹۲۱ کان ۱۹۴۷ تائين، جڏهن ڪوٽڙيءَ کان هيٺ پاڻي جو عمومي وهڪرو ست ڪروڙ ٽيهه لک ايڪڙ فٽ يا اٽڪان وڌيڪ ۽ روڪيل ٻر (Suspended load) ويهه ڪروڙ ٽن في سال کان به وڌيڪ هو.

۲- ۱۹۴۸ع کان ۱۹۶۱ع تائين سنڌو دريا لاڳيتو وڏي وهڪري وارو ته هو پر Suspended Load گهٽائڻ پئي لڳو. هڪ يا ٻن مٿان سالن کان سواءِ اهو ڏهه ڪروڙ ٽن في سال کان به گهٽ رهيو پر پاڻي جو وهڪرو ساڳي مٿاهين سطح تي رهيو. دريا ۾ اها تبديلي پڪ سان ڪيترائي بيراج ٺاهڻ سبب آئي هوندي.

۳- ۱۹۶۱ع کانپوءِ وهڪرو ڊرامائي انداز ۾ گهٽ ٿي اڪثر چار ڪروڙ چوراسي لک ايڪڙ فٽ في سال تائين وڃي پهتو. جڏهن ته Suspended Load پنج ڪروڙ ٽن في سال جي سراسري مقدار جو وڃي رهيو. اها گهٽتائي پاڻي جي مٿاهين وهڪري تي وڏا ڊيم ٺاهڻ کان اڳ آئي. هو نتيجو اهو ٿا ڪين ته اها گهٽتائي بيراج ٺاهڻ ۽ دريا جي هيٺين حصي ۾ آبپاشي جو نتيجو هئي.

انڪانپوءِ دريا جي پاڻي جو آبپاشي، پاڻي جي فراهمي ۽ گذرڻ توانائي پيدا ڪرڻ لاءِ استعمال اڃا تائين وڌي ويو آهي. ۱۹۷۱ع کان ۱۹۸۷ع تائين وارن يارهن سالن دوران ڪوٽڙي بيراج کان هيٺ پاڻي جو وهڪرو ساڍا ٽي ڪروڙ ايڪڙ فٽ ساليانو نظر تو اچي ۽ لڳايل ڪٽ موجب انجو اڌ ڪن ٿي ڊيلٽا تائين پهچي سگهيو. انهيءَ وهڪري سان گڏ آيل لٽ جو پوتا ميل نه ڪيو آهي پر عام حساب ڪتاب موجب اها ٽي ڪروڙ سٺ لک ٽن في سال ڪن مس هوندي. اهي وهڪرا جولاءِ ۽ سيپٽمبر دوران چاڙهه واري عرصي ۾ ڇڏيا ويا آهن، انهن مهينن کان علاوه چوڙ انتهائي گهٽ آهن.

مارچ ۱۹۹۱ع ۾ ٿيل سنڌو پاڻي ٺاهه ڪوٽڙيءَ کان هيٺ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڪروڙ ايڪڙ فٽ پاڻي جي چوڙ جو تعين ٿو ڪري، انجو نتيجو اهو نڪرندو جو پاڻي جي گهٽ وهڪرن وارن سالن دوران (جڏهن درياءَ ۾ چاڙهه نه هجي) ڊيلٽا ۾ تازو پاڻي بلڪل نه هوندو. ان ريت اهو سنڌو دريا جي وهڪرن جي زوال جو حصي دور سامهون ٿو آئي.

گڊريل سڃاڻپ سالن دوران ڏيکيا ويا سڌيلن

سڌو جي هيٺ وارن وهڪرن ۾ ايندڙ انهن ڊرامائي سڌيلن وگهي جيوت تي يونڊڙ انڙ اهڙي اهڙي ظاهر ٿي رهيا آهن ان مان هڪ نمبر جي وڻ جي حساب جو چرخو آهي جيڪو سٺ کان ستر سالن تي ٻڌل ٿئي ٿو انڪري سڌو ڏيکيا ۾ اسانکي نظر ايندڙ جوان ڄمار وڻ انهن ڏينهن جا لسريل آهن جڏهن تازي پاڻي جو وهڪرو اڄ کان ٽي چار ڀيرا وڌيڪ هو ۽ تن ڏينهن ۾ ڏيکيا لٽ جي مناسب مقدار ملڻ سبب چڱيوري خوراڪ حاصل ڪري رهي هئي.

نمر جي جيوتي سرشتي ۾ پنهنجي جوين وڃائڻ جو بهريون اشارو نمر جي ريڪارڊ ٽول انن جنسن مان گهٽجي هاڻوڪي اڪيلي جنس تائين گهٽجڻ آهي انجو وڏو سبب ڪريڪس ۽ زميني پاڻي ۾ لوڻياٺ جو وڌندڙ مقدار آهي. ان سان گڏوگڏ نمر کي انساني ڪپٽ طور ٻارڻ، چاري يا عمارتي ڪاٺ لاءِ استعمال ڪرڻ واري عنصر سان گڏوگڏ تازي پاڻي جو مقدار گهٽجڻ واري عمل به نمر جي ايراضي گهٽائي آهي. بدقسمتي سان اسان وٽ انهن پنجاه سالن جي شروعات کان نمر جي ايراضيءَ جا جوگا انگ اکر نامن. بهرحال ۵۴-۱۹۵۲ جي هڪ فضائي تصوير جي مدد سان لاهل نقشي وسيلي اسين نمر جي ايراضيءَ جو ادراڪ ڪري پيا سگهون. ان نقشي مان اهو چئي ريت ظاهر آهي ته ڪيئي بندر کان هيٺ دريا جي مهاڙيءَ جي چوڌاري علائقو گهڻي پاڻي نمر سان ڀريل آهي. انجي پٿرائي ۱۹۶۹ ۾ Snead جو اهو بيان به ٿو ڪري جنهن موجب Densest ٻيلو هاڻوڪي زرخيز ڏيکيا ڀرسان هو جت مرڪزي سنڌو دريا ۽ انجا ٻيا وهڪرا وڏي مقدار ۾ تازو پاڻي سمجه ۾ چوڙ ڪندا هئا. هن وقت نمر نديءَ جي ڪنارن تائين محدود آهي. ڇاڪاڻ جو اوسي پاسي واري ايراضي اوچي، وڌيڪ خشڪ ۽ نمر جي واڌ ويجهه لاءِ گهٽ مناسب آهي. اهو نقشو ملهڻ جي ٻئي دور سان تعلق رکي ٿو جڏهن لٽ جو مقدار گهٽجي رهيو هو.

اسان تائين اڪالپوه وارو خاڪو ۷۷-۱۹۷۶ ۾ اسپارڪو جي ابتدائي سيٽلائيٽ تصوير ذريعي پهچي ٿو. اهو زرخيز ڏيکيا جي چوڌاري پکڙيل نمر عام سبزي ماڻل ڏيکاري ٿو. اهو ان وقت تائين بهتر ايراضي تي ڇانيل هو. اهو خاڪو ملهڻ جي ٽين دور جي نشاندهي ٿو ڪري جڏهن تازي پاڻي جا وهڪرا گهٽجي رهيا هجن.

اھري اسپارڪو جو ۱۹۹ ع وادو [۲۰] جاڳو اھي جھن بر در حيز ديلا
جو ساڳو علائقو بحر مو نغار اھي جھن بر ادب ۽ ادب دارين باقي ان اسي سھجي
تھر واري حصيداري بونقرار رکيل اھي

اسان اڏو انهن ٻنهي منصوبن جي حاڪمن جي ادارن جي نمونن جي آڌار تي
ڪيترن کان گهڻي ۱۹۹۰ ۾ هڪ لک سئ هزار هيڪٽر سين جو ثبوت ڏس يا
اهو زمانو ۲۸ سيڪڙو کن آهي.

استدائي خاڪو پاڪستان ۾ تمر جي ايراضيءَ جي ڪٽ جي بهرين
ڪوشش هئي تنهنڪري ان ۾ وڌاءُ جا امڪان ٿي سگهن ٿا. انڪانسواءِ ڪڇيل
ايراضيءَ ۾ Density جي هر هڪ تصوير جي اپٽار ۾ پڻ تفاوت آهي اهو به
امڪان آهي ته ۱۹۹۰ واري اپٽار بذات خود وڌاءُ هجي ڇاڪاڻ جو ڊيلٽا جي
۱۹۹۰ع واري هڪ ئي اڍائي لک واري اپٽار جي پيٽ ۾ ڊيلٽا جي اترئين حصي جي
اپٽار هڪ ٽي پنجاهه هزار جي انگ سان وڌيڪ خالي ايراضي ۾ گهٽ ٻيلائي علائقو
ڏيکاري ٿي.

ڪپ جي ميدانن ۽ ڪريڪس سان ڀريل علائقي ۾ مشاهدي هيٺ ايندڙ فرق ۱۹۷۷ واري وڏي وير جي خاڪي جي ۱۹۹۰ع واري هيٺانهين وير جي خاڪي سان ڀيٽ ۾ پوروئي سگهجن ٿا. وڏي ويرن ۾ ڪپ ۽ مٽيءَ وارا ميدان پاڻي سان ڍڪجي ڪريڪس جو روپ ڌارين ٿا. الڪري ٿي ۱۹۷۷ع واري خاڪي ۾ ڪريڪ جي ايراضي وڌيڪ جڏهن ته ۱۹۹۰ع واري خاڪي ۾ ڪپ ۽ مٽيءَ واريون ايراضيون وڌيڪ پکڙيل نظر آيون.

ساحلي پٽيءَ جي چوڙ جھڪ ۾ تبديليون ڇڪائڻ لاءِ ٻنهي خاڪن وچ ۾ هڪ عمودي پيٽ ٻڌي ڪري سگهجي ٿي. اهو ظاهر ٿيندو ته هائوڪي سرگرم ۽ زرخيز ڊيلٽا اڇڙن ۽ لت جي چوڙ لاءِ نارن وسيلي وهڪري جي اڻهوند ۾ مضبوط سامونڊي پيشقدمي ڪري ميسارجن شروع ٿي وئي آهي. ۱۹۸۴ع ۾ واپس ۽ ڪوليفرن جي ڪيل اڳڪٿي موجب اسان ڊيلٽا جي وڌيل سٽيل روپ ڏسڻ ۽ ساحل علائقي جي مزاحمت سائي ٿيندي ڏسي رهيا آهيون جيئن ۱۹۹۲ ۾ ليڪنگ ۽ ابو الفرح ظاهر ڪيو هو.

مستقبل تي ٻن صورتحال جا اثر؛ ڊهلتا ۾ تمر جو مستقبل انتهائي خراب آهي. اهو ضرور آهي ته زرعي زمين ڊهلتا ۾ تمر جو خاتمو انساني دٻاءُ ۽ علائقي ۾ سامونڊي صورتحال ۾ ايندڙ ڊرامائي تبديلين جي گڏيل ڪوشش جو نتيجو آهي.

جيتوڻيڪ اها ايراضي چارھ وارن ڏسھن ۾ ڪنھن حد تائين باري پائي ۽ لٺ جو منھن ڏسي بي بول جي مٺ ڏاھ ۽ سامونڊي -بحار گ ڌارن سبب پائڻ ڪري ڪريڪس جا ڪنارا پٺن ۾ ٻي سھجي سر واد وٺھ لاء ان سلسل ۾ اھو اڳ ۾ ئي واضح ڪيو ويو آھي تہ ڪورنگس جي ڪنارن مٿان ايراضي وڌيڪ اوجھي. وڌيڪ خشڪ ۽ انتھائي لوڻيائي آھي جو ان ۾ ٻوٽو بي سگھي وڻ ھڪ ڀيرو ڪيھن ڪاٺيو (اھو علائقو ٻيلي کائي بدران سينٽرل ريوٽو بورڊ تحت آھي) ٻيھر پنھجي سر نھري تہ سگھندا.

ڊيٽا کي پاڻي جا ھاٿوڪا چوڙ جولاء کان سيپٽمبر دوران چارھ جي منڍ ۾ ڏيڻ سان اھا ڳالھ ڪٿي سگھجي ٿي تہ ڪوٽڙي کان ھيٺ خارج نيدر تازو پاڻي اصل ڊيلٽا جي انتھائي گھٽ ايراضي ۽ تائين پھچي ٿو. ھاٿوڪو وھڪرو سامونڊي ساحل ڏانھن اتر اولھ کان ڏکڻ اوڀر پاسي آھي تنھنڪري پاڻي ۽ لٺ جو جيڪو بہ مقدار خارج ٿيندو سو ڏاکڻي پاسي وڻ ڪڇ ڏانھن وھي ويندو. اڳي جڏھن سنڌو دريا پاڙھ ۾ ھوندو هو تہ ھڪ اڳاٽي برطانوي سروي (برنس ۱۸۲۲) موجب سمند ۾ ڪو چئن ميلن تائين مٿي پاڻي جي اچ ھوندي ھئي. انھي سورت حالت ۾ اھو سمجھڻ انتھائي سولو آھي تہ ڊيلٽا جي وسيع تر ايراضي ۽ ٻيڪڙيل لوڻيائي ڪيفيت کي گھٽائڻ ۽ ٽمر جي واڌ ويجهه کي ھٿي ڏيڻ ۾ سنڌو دريا جي حصيداري انتھائي اھم پئي رھي آھي / رھندي.

ھاڻ سوال اھو ٿو پيدا ٿئي تہ جيڪڏھن ڊيلٽا ۾ تازو پاڻي ٿئي پھچي تہ ٻوٽ ڊيلٽا جي اترئين ۽ ڏاکڻي حصن ۾ ٽمر جو ٻوٽو ٿئي. انجو جواب ۱۹۸۴ع ۾ سنڊيڪر جي پيش ڪيل خيال تہ ٻہ سو سالن کان وڌيڪ واري عرصي دوران اھي ھاڻيڊرو لاجيڪل طور تي جوڳا مضبوط ٿي ويا آھن. ۾ لھي سگھجي ٿو. انڪائواء اھي اترين حصي ۾ ڪريڪس آڏو مٿي جي لھيل مورچن سبب سگھاري ترين سامونڊي اٽل پٽل کان محفوظ بڻيل آھن. ان ريت اھي وسيع تر ڊيلٽا جا بنيادي روايتي نشان آھن جيڪي انڪري پھچو وجود بچائي سگھيا آھن جو ڌار ۽ پائڻ وارو عمل بچاء بدن جھڙيون ڇيڻ ناس ڪري تہ سگھيو آھي. ويرن جي سطح واري ايراضي ۽ وچ ۾ گپ جا ڦليل ميدان آھن جيڪي باقاعدي پاڻي ڇڪيندا ٿا رھن ۽ انڪري آھي ٽمر جي واڌ ويجهه ۽ وڻڪاري لاء انتھائي ست پريا آھن.

بھرحال ان ڳالھ جا اھڃاڻ موجود آھن تہ اترين ڪريڪس ۾ لوڻياٺ وڌي رھي آھي. مثال طور ڪورنگي ڪريڪ ۾ لوڻياٺ جو مقدار سمند جي پاڻي واري مقدار جي ڀيٽ ۾ ورلي گھٽ ھوندو آھي بلڪ اھو اڪثر عمومي سامونڊي لوڻياٺ

ڪاڻ گهڻو وڌيڪ نڻ هوندو آهي جڏهن ته اندازي سالي بر لوڻياڻ جو مقدار ٻنهي گهٽ هو. ان بر ڪو سڱ ناهي ته تمر آهي يا ڪنهن حد تائين انگارن به وڌيڪ لوڻياڻ بر جهڙو آهي سگهي ٿو پر اهو جيئن پوءِ ٿيندو سڱ وڃي ٿو وڃي ته هن مهل وڏي وڻ نيل تمر نه تيارو ڪي سال هلندو پر ڪوئيون به ڪجڙا وڻ اڳي جهڙا ڏکيا به ست ڀريا نه ٿي سگهيا، جيڪڏهن انهيءَ عرصي دوران تمر مڪمل طور تي ختم نه به ٿي ويو تڏهن به اسان کي هاڻوڪي زرخيز ايراضي ۽ حياتياتي ررحيزيءَ بر اهم تبديلين جو منهن ڏسڻو ٿي پوندو.

جيستائين ڊيلٽا جي انهيءَ اترين حصن ۾ سامونڊي چڙهائي نسبتاً گهٽ ناهي ۽ گپ ڀريل ميدان ويران جي وچ واري زون ۾ لاڳيتو پاڻي سان تر ٿا رهن، تمر جي هاڻوڪي وهڪري واري صورتحال ۾ به برقرار رهن جا امڪان رکي سگهجن ٿا. تمر جي پيداوار گهٽجڻ سان علائقي جي زرخيزي گهٽي. ان ڳالهه جا امڪان آهن ته اهي علائقا بلوچستان جي ساحلي علائقي مثال طور سونمياڻي جي تمر وارن علائقن وانگر بڻجي وڃن.

ڊيلٽا جي معاشي اهميت

ڊيلٽا جي معاشي اهميت کي مدائن نظر انداز ڪيو ويو آهي. ڊيلٽا جي اهم ترين خاصيت ڪاروباري اهميت وارين مڇيءَ جي جنسن خاص طور تي جهنگن وغيره لاءِ نرسري هئڻ آهي پر تمر مان حاصل ٿيندڙ ٻارڻ جي ڪاڻ ۽ خشڪ خوراڪ جي اهميت کي به رد نٿو ڪري سگهجي، ان سان گڏوگڏ ساحلي تحفظ ۾ به تمر جو ڪردار انتهائي اهم آهي.

تمر تي نرسري طور انحصار ڪندڙ ماهيگيريءَ تي پوندڙ اثرن جو هن مهل ڪاٿو نٿو لڳائي سگهجي. بهرحال مجموعي طور تي تمر جي زرخيزي گهٽجڻ سان مڇين جي ڪاڌ خوراڪ جي اسمن ۾ به گهٽتائي اچڻ اٿس آهي. ان ريت ڪولڙي بيراج جي عمل پذير ٿيڻ سان في ٻيڙي شڪار جي مقدار ۾ گهٽتائي ٿيڻ وانگر اڀڪو سسٽم زرخيزي ۾ گهٽتائي ٿيڻ سان مڇين جي زرخيزيءَ ۾ آهستي آهستي زوال اچڻ لازمي آهي.

مڇين جي شڪار لاءِ تمر جي ايراضين جي اهميت IUCN جي ڪرايل مهاڻن جي هڪ سروي مان چئي ريت واضح ٿي سامهون آئي. ان سروي جي نتيجن موجب مهاڻا تمر سان ڏکيل ايراضيءَ ۾ يا انجي پسگردائيءَ ۾ شڪار ڪرڻ کي ترجيح ڏين.

سجڻو

انهيءَ سڃي وريا جو ابر اهو سڄو اهي جو سنڌو ڊيلٽا کي تمام گهڻو هاجو اڳيئي رسي چڪو اهي پر انجي مڪمل پوائنٽي سڪل اڃان ظاهر نٿي باقي آهي اهو هاجو پيڙي، تي پوندر انرن کي نظر انداز ڪندي مٿانهن وهڪري تي ڪيل ترقياتي ڪمن سبب رسيو آهي.

هن مهل تمام ٿورڙو تازو پاڻي ۽ لت حاصل ڪندڙ ايراضيون (ڪٽ موجب تقريباً ۲۰ لک سٺ هزار هيڪٽر) تمر جي گهڻي پاڳي ايراضيءَ تان هٽ ڏوٺي چڪيون آهن. اهي ايراضيون جت تمر بهتر انداز ۾ وجود برقرار رکي ٿو، دريا مان بنهه نه يا تمام ٿورڙو تازو پاڻي حاصل ڪن ٿيون ۽ گهڻي ڪري اٺ پوندر تمام ٿورڙي بارش، زرعي لڪاس جي نمندڙ پاڻي، گهريلو لڪاس يا صنعتي فضلي تي انحصار ڪن ٿيون.

دريا وسيلي ايندڙ تازو پاڻي، لت ۽ ست ڀريا جزا سنڌو ڊيلٽا جي وڌيڪ تباهي روڪڻ ۽ ساحلي فشريز جي بچاءَ لاءِ انتهائي ضروري آهن، فيصلو ڪندڙن اختيارين کي ڪالا باغ ڊيم بابت يا سنڌو جي پاڻي واري ٺاهه جي پوئواري ۾ پاڻي جي استعمال بابت ڪنهن به رٿا تي عمل يا فيصلو ڪرڻ کان اڳ اتي ضرور ويچارڻ گهرجي ته اهڙن فيصلن سان سنڌو ڊيلٽا کي ڪيترو نقصان رسندو. اهو چوڻ غير ذميواري آهي ته جيئن ته هاجو رسي چڪو آهي انڪري ڊيلٽا ۾ پاڻي ۽ لت جي ڪهڙي ضرورت يا پاڪستان کي زراعت ۽ توانائي لاءِ مٿان وهڪرن تي پاڻي جو ذخيرهو ڪرڻ جي ضرورت آهي. ان ريت اسين ساحلي علائقن ۾ وسندڙ ماڻهن ۽ خود پاڪستاني ميمبرن کي ڊيلٽا مان پهچندڙ فائدين کان انڪار ٿا ڪريون.

اهو واضح آهي ته سنڌو ڊيلٽا ماحولياتي تباهي جي ڪناري تي آهي ۽ فيصلو ڪندڙن کي اهو چئي ريت سمجهڻو پوندو ته ڇا ڪجهه جوڪر تي آهي، ڇاڪاڻ جو ماضيءَ ۾ پاڻ جهڙن جي پيٽ ۾ هو ماحولياتي شعور کان وڌيڪ مڪا ميل ۽ واقف آهن. انهيءَ معاملي کي سمجهڻ جي ڏس ۾ سندن هڪ رويو سنڌو ڊيلٽا جي ماحولياتي، معاشي اهميت جو تجزيو ڪرڻ به آهي، انڪابوءِ هو ڪنهن به مٿانهن وهڪري جي استعمال مان حاصل ٿيندڙ لائين جي نتيجي ۾ پهچندڙ مقامي نقصان جي ڪٽ لڳائي سگهندا.

ٻيو سوال اهو هئڻ گهرجي ته ڊيلٽا ۾ ٿورڙو ٿيندڙ پاڻي ۾ ايندڙ وڌيڪ

گهٽتائي جا اثر گهٽائڻ لاءِ ڪهڙا جوڳا قدم ۱۹۹۶ع ۾ گهرجي انهي جوڳي قدم ۾ ڏيڻا جي ايراضيءَ ۾ ناري پاڻي جي حور جي اوسي پاسي ۾ حور جي سرگرم وڻڪاري ڪرڻ ۾ اهي اهي گهٽ سٺ مريا نمر جا ٻيلا شحي سگهن يا ان ڏس ۾ سڌو جو هائوڪو واٽ ڪنهن سرگرم ڏيڻا ۾ ناري پاڻي جو سٺ ڏان وڏو حور شحي مو. سرگرم ڏيڻا تي اختيار مڪاني طور سنڌ ٻيلي کاتي جي حوالي هئڻ گهرجي. جيڪو بهجي نجر جي عالمي مدد سان ڏيڻا ۾ نمر جي وڻڪاري لاءِ استعمال ڪري سگهي ٿو. ان سان ساحل کي مستحڪم ڪرڻ ۽ علائقي ۾ ماهيگيريءَ جي ست کي بهتر بنائڻ ۾ مدد ملندي.

سرگرم يا عملي ڏيڻا جي اها ايراضي ۾ لک سٺ هزار هيڪٽر سمجهي ٿي وڃي. سنڌ ٻيلي کاتي جي نمر جي عام واڌ ويجهه لاءِ سٺ ڏينهن تائين تازي پاڻي جو هڪ ڪيوسڪ فٽ في ايڪڙ واري اسل ڪٽ کي استعمال ڪندي پاڻي جو ڪُل گهربل مقدار ۾ ڪروڙ ستر لک ايڪڙ فٽ ٻڌجي ٿو. انڪري اهو زور ڏيڻ گهرجي ته پاڻي جي انهيءَ مقدار جي موجودگيءَ جي هر صورت ۾ خاطري ڪئي وڃي ۽ گڏوگڏ وڻڪاري ڪندي ماحولياتي حالتن جو تحفظ ڪرڻ گهرجي.

(ليکڪ فطرت جي تحفظ واري عالمي اداري IUCN ۾ ساحلي ايڪو سٽر يونٽ جو پروگرام ڪو آرڊينٽر هو ۽ هيءُ مقالو ۱۹۹۲ع PASSP جي سيمينار ۾ پڙهيائين).

(ترجمو: اسلم خواجا)

علي ارسلان ۽ محمد نعمان

ڪالا باغ تي ڊيم

رياست بمقابلي عوام، مرڪز بمقابلي ديس
۽ وفاق بمقابلي ملڪ

ڇا رياست ڪالا باغ ڊيم ٺاهڻ تي زور ڀريندي عقل کان ڪم ٻڌي وئي؟ اڃان مهينو اڳ ئي گڏيل مفادن واري ڪائونسل ان رٿا کي هڪ پاسيرو رکندي ٻين صوبن کان بنيادي طور تي پنجاب جي انهيءَ ڪيس تي سهمت اختيار ڪرائڻ لاءِ هڪ ڪميٽي جوڙي هئي. بعد ۾ پيدا ٿيندڙ نيوڪليائي تجربن واري گهٽتائي انهيءَ ڪميٽيءَ جي عمل کي ڇڻ پوئتي ڌڪي ڇڏيو. غير ضروري تڪڙ ۽ بنيادي حقن جي مطلبيءَ جو فائدو وٺندي مرڪز ڪالا باغ ڊيم ٺاهڻ جو اعلان ڪيو. جونيت واري رنگ ۾ اسلام آباد ۽ لاهور ۾ ڪميٽرائي ترجمان ڪالا باغ جي فائدي بابت اٽڪٽ پرچار ڪري رهيا آهن جڏهن ته ٻيا وري انجي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ مسئلن ۽ گهٽتائن تي رڳو جذباتي ڳالهائون ڪري رهيا آهن. پاڪستان ۾ ترقياتي ايجنڊائن جي جڙڻ ۽ انهن تي عمل ٿيڻ واري اشرافياڻي طريقي تي عمل ڪندي رياست واسطيدار ۽ متاثر ماڻهن جو موقف ٻڌڻ بدران رڳو صوبائي حڪومتن وچ ۾ ئي سهمت پيدا ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيٺي آهي.

ڪالا باغ ڊيم جا حمائتي، جيئن سدائين ڊيم جا حمائتي ڳالهائيندا آهن، مستقبل ۾ گوشت کانسواءِ خوراڪ ۽ تيزي سان وڌندڙ آباديءَ (خواهڻن جي باوجود ئي سيڪڙو جي لڳ ڀڳ) جي توانائي واري گهرجن جي پورائي لاءِ انتهائي پوئتي تصوير ڇڏي رهيا آهن. سمورن حوالن سان وڏي تعداد ۾ ائيرٽيل مسلمان مردن ۽ عورتن کي خوراڪ ۽ بجلي رسائڻ لاءِ ڊيمن جو اٽڪٽ سلسلو ٺاهڻ جي بمقابلي ۾ آباديءَ جي وڌندڙ شرح گهٽائڻ ۾ سڙيڪاري انتهائي سٺي پوندي. اسلام به ڪو هروڀرو لنڊن ڪٿين جو مخالف ناهي. ايران ۽ انڊونيشيا ان ڏس ۾ بهترين مثال آهن جن پاڪستان ۾ پنجن کان وڌيڪ ٻار في ڪٽنب جي ايتڙ پنهنجا ٻار پيدا ڪرڻ وارو انگ ڦي ڪٽنب ٽن ٻارن کان گهٽ تي رسايو آهي. اسين پنهنجي

ماڻھن ۽ مستعمل ۾ ماڻھون بشعور ۽ ذليل جي حواليءَ سان ۽ ناچاڻي ڪئي ۽ واري ٻوڏ اڏو بند خوف ٻڌو.

ڪالا باغ ديم اعلان موجب ”سيمند ۾ ضائع ٿيندڙ پاڻي جي سادگي ڪم ڪندڙ ڄاڻايو ٿو وڃي. واپدا جي ڇيڙن ۾ سيمند ڪيترن ئي ماڻھن جو اهم سديده ڄمڻ ۽ موقف افسوس سان ٻوڏ ٿيڻ جي ڪري ڄاڻايل ڪم ۾ ڪيترن لاءِ تصوراتي نمائندگي ٿي. پهرين ڳالهه ته فطرتي ايڪولا جيڪل سرشت ۾ ”ڪالا باغ جوڳي“ ڪاٺ ۽ نه ٿيندي آهي. تازي پاڻي جو وهڪرو سڄي ساحلي ماحولياتي واپو منڊل کي هٿي ٿو ڏي ۽ ان ۾ ڪاٺ وڌيڪ گهٽائي سنڌو ڏيلا تي اڳيئي مهل ڏيڻ جي نتيجن ۾ رسيل هاجي کي اڃان وڌيڪ ڪندي. ان سان رڳو ٿمر جا پيلا ۽ مڇيون ئي متاثر نه ٿيندا پر ساحلي علائقن ۾ رهندڙ لکين هارين ۽ مهاڻن جي روزگار جا ذريعا پڻ ختم ٿي ويندا. سمورا جوڳا ڪٽ ڄاڻائين ٿا ته موجوده ايڪولا جيڪل سرشتي کي برقرار رکڻ لاءِ گهربل پاڻي جي مقدار کان گهٽ وهڪرو سنڌو ۾ آهي ۽ معاملو اوڏي مهل اڃا پڻ صورت حال اختيار ڪندو جڏهن ڏينھون ڏينھن وڌندڙ ڪراچي شهر سنڌو مان وڌيڪ پاڻي حاصل ڪرڻ چاهيندو. پاڻي جي ڪنھن به ڇڙي ٺاهه جو مطلب اهو ناهي ته اسين معاملن کي اڃا پڻ خراب ڪريون ۽ اڳيئي مالي طور تي تباهه سنڌ کي قومي مالياتي ايوارڊ جي نالي ۾ پئڻ جوڳو بڻائي ڇڏيو.

”ضائع ٿيندڙ پاڻي“ واري داستان جو هڪ ٻيو راڳ اهو آهي ته پاڻي واري ٺاهه جي ورڇ ۾ ڪيل پاڻي کان وڌيڪ پاڻي مٿي اتر ۾ موجود آهي. واپدا انگن اکرن ۾ گهڻين جي پراڻي ماھر آهي ۽ هٿ به انجو ساڳيو ڪارنامو ورجايل آهي. مخصوص انگ اکرن استعمال ڪندي واپدا طرفان پيش ڪيل ڪالا باغ ۾ سڄي سال جو وڏو حصو ذخيري واري ڏنڊ ۾ گهربل حد پوري ڪرڻ لاءِ مناسب حد تائين پاڻي موجود هئڻ جي دعويٰ ڪئي ٿي وڃي. ٻين سميت عبدالملڪ قاضي ۽ اي اين جي عباسي طرفان ڪيل ڳالهه موجب معاملو انجي ايترو آهي ۽ مناسب مقدار ۾ پاڻي پنجن سالن مان فقط هڪ سال ٿي هوندو. ٻي صورت ۾ پاڻي واري ٺاهه جي پيڪيٽري ڪري ٻين صوبن جو رٿيل پاڻي ڪالا باغ ڏانهن منتقل ڪرڻو پوندو ۽ جيڪڏهن اهو نٿو ڪيو وڃي ته ڪالا باغ ڏيڻ پنهنجي ڪارج کان گهٽ استعمال ۾ ايندو. امڪاني طور تي ٿيندو اهو جو سخت سالن ۾ پاڻي جي منتقليءَ لاءِ ڪالا باغ ڏيڻ ڏاڙي تي هڪڙو ٺاهو عمل مرڪز جي راضي سان يا انڪاسواءِ ٿيندو جيئن ڪيترن ئي سالن کان ٺاهه جي پيڪيٽري ڪندي چشما ۾ ڪيو پيو وڃي. بد اعتمادي ۽ توڙ توڙ انجا اثر نتيجا ٻڌجي سامهون ايندا.

وفاقي وزير اهو حتمي ڪالا باغ ديمر جي حمايت ۾ ڪئي ته ان سان تربيتلاسي واريءَ سبب ذخيري جو مقدار گهٽجن واري صورتحال کي منهن ڏئي سگهيو هڪ نئين عالمي ايباس کان سندن لاءِ علمي ۽ اڪيڊمڪي ڪم ڪري سگهجي. DIID جي مائٽي بابت صلاحڪارن موجب ديمر تي مٽيءَ واري گڏ سڻ واري مسئلي کي منهن ڏيڻ ڪنهن نئين ديمر ٺاهڻ تي ايندڙ لاڳت جي رڳو ڏهه سيڪڙو خرچ سان اوتري پائشي جي مقدار جي گنجائش پيدا ڪري سگهجي ٿي. سرڪاري ترجمان اسان کي اهو به ڄاڻائين ٿا ته ڪام ڪار رهيا آهن ته تربيتلاسي جي ڊيوائس ۾ گنجائش رکيل انجي ذخيري جي اوجائي وڌائڻ ڪهڙي ريت وڌيڪ مهانگو يا اڻڻو ڪم آهي.

اسلام آباد طرفان ڪالا باغ سميت سمورن وڏن ڊيمن جي انتهائي مناسب متبادلن کي چڪاس ڪرڻ کان گوشتاب کي پڻ ڏسڻ گهرجي. هن مهل آبپاشيءَ واري پائشي جو رڳو نئون حصو فصل استعمال ڪري رهيا آهن. PIEDAR جي ايوب قطب وانگر جن به همراهن ان مامري جو ايباس ڪيو آهي تن موجب سڄي ملڪ ۾ پائشي جي تحفظ ۾ سڙيڪاريءَ واري پروگرام تي ڪنهن به ڊيمر تي ايندڙ خرچ جي پيٽ ۾ پگڙن مٿ ڇڄڻ ٿي ايندو. جڏهن ته تربيتلاسي ڊيمر جي واريءَ جي حل سان لکين ماڻهن جي بي دخل ۽ بي گهريءَ جو مسئلو به پيدا نه ٿيندو.

انهيءَ عدم مرڪزيت ۽ عوام دوست حل جو هڪ غير معمولي لاپ اهو به آهي ته اهو اسانجي حياتين کي برقرار رکڻ زمين ۽ مٽيءَ سان لهڪڙر آهي. پائشيءَ جو زبان بچائڻ وارو عمل سرءِ ڪلر کي گهٽائيندو. انهي ابتڙ ڪالا باغ ڊيمر نه رڳو پنهنجي ويجهڙائي واري وڏي شاهي ايراضي کي بچي ڪندو پر آبپاشي لائق نين ايراضين ۾ به لوڻياڻ جو مقدار تيزي سان وڌائيندو. جيڪڏهن ڪالا باغ ڊيمر ٺهي ٿو ته اهو ۲۵ سالن واري قومي ڊرينج رٿا ۾ رٿيل اربين گيلن پائشي کان وڌيڪ نيڪال لاءِ وڏا شاهي وسيلا ڪتب آڻيندو. انڪانسواءِ خود اها رٿا سامونڊي ساحلي ضلعن ۾ ايڪولايجيڪل تباهيءَ جو سبب بڻبي جيڪي رٿا موجب سنڌ ۽ پنجاب کان ايندڙ سمورو ٺڪاس وصول ڪندا.

اسلام آباد ۽ لاهور سان تعلق رکندڙ توانائي جا هجي ڪالا باغ ڊيمر جي وڏي پئماني تي توانائي جي پيداوار کي ملڪ لاءِ سون ٻا سڏين. سندن دليل جو اهم نڪتو اهو آهي ته سرڪاري هائڊل پاور تاريخي طور تي هاڻوڪي خانگي ٽرمڊ پاور جي پيٽ ۾ تمام گهڻو مستو آهي انهيءَ دليل ۾ ڪيترائي نقص آهن. پهريون هائڊل پاور ان صورت ۾ ئي مستو آهي جڏهن ڊيمر جي ادارت لاءِ ماڻو انتهائي گهٽ وياج تي حاصل ڪجي ۽ انجا متاثريل اسانجي گهٽ معاوضو ۽ غير مناسب

مٿين سر ابادڪاريءَ کي قبول ڪرڻ سوڌ هائڊل ماڻ، ان سوڌ ۽ ڪي طبعي مسئلن
 بوندو جڏهن نوان مٿن مٿن مان ڪار سال خاموش ۽ سڪل رهن ۽ ڪي جسماني
 اثر ۽ باد ڪاري سمي ۽ نوان مٿي جي معاهدن جي خلاف سو وڃي ۽ ڪي ۽ ڪي
 هٿ ڪرو دور ۽ ڪي مڪمل ڪرڻ ۽ ڪا ڪار نو نئي يا ڪي ۽ ڪي مڪمل
 وڏي سمي واد ۽ وڏي تيستائين توانائي جي ڪوٽ جا ڪي ۽ ڪي حقيقي مسئلا
 مٿي سگهڻ جي ڪي منهن ڏيڻ لاءِ هڪ وڌيڪ ڏيڻ ٺاهڻ اثر هجي چوڻ، ڪي
 ڪي ۽ ڪي ٺاهڻ ته اضافي ”سستي“ هائڊل توانائي سڄي ملڪ ۽ ڪي ۽
 تناسب سان تقسيم ڪئي ويڌي جهڙي ”قومي“ پراجيڪٽ ڪالا باغ جي
 پيگروائي ۽

مٿي ڪاٺايل نقصانن کان سواءِ ڪالا باغ جي پيگروائي ۽ رهنڊڙن جي ڊپ
 آهي ته هو ٻوڏن وسيلي تباهيءَ جي جوڪم جو شڪار هوندا. رٿيل ٽيڪنيڪل
 تبديليون ڪن مطمئن نٿيون ڪن ۽ اسان پنهنجي ليڪن جي شرڪت ڪيل هڪ
 تازي سيمينار ۽ ڏيڻ جي حمايتن جون ڳالهون واقعي مطمئن ڪرڻ جو ڳوٺ نه
 هيون. نيوڪليائي جنگ وانگر سٺي ڪمان ۽ ڪنٽرول سسٽم ۽ تباهيءَ جي گهٽ
 امڪانن جي ڳالهه بهر صورت عقل ۽ اچڻ جوڳي ناهي.

ڪالا باغ ڏيڻ جي نتيجي ۽ هڪ لک مرد، عورتون ۽ ٻار ته سڌوسنئون بي
 گهر ٿيندا جن جا گهر ۽ زمينون ذخيري واري ڍنڍ ۽ ڏيڻ ۽ ڏيڻ جا ترجمان بي
 گهر ٿيندڙن لاءِ گهرن، اسپتالن، اسڪولن ۽ ڪاليجن جي فراهميءَ جو راڳ آڻي
 رهيا آهن. اهي پاڙهو طوطا ٻيهر آبادڪاريءَ جو رڪارڊ نظر انداز ٿا ڪن، ذري
 گهٽ ٽن ڏهاڪن کانپوءِ به تربيتا ڏيڻ جا متاثر ٿيل اڻ ٻيلايندڙ رياست، هجي
 قوم ۽ خود غرض صوبائي قيادت طرفان پنهنجي مسئلن جي حل لاءِ اوسيئڙو ٿا
 ڪن، چوٽياريءَ جي متاثر ٿيلن جي آبادڪاري هڪ ڳنڍيل مسئلو آهي. جڏهن ته
 غازي پور جا ماڻهو اڃان تائين سڪڻ واعدن تي ٻاٽون ڏئي رهيا آهن، وفاقي ۽
 صوبائي حڪومتون ۽ ادارا، مقامي ۽ بين الاقوامي ماهر ۽ امداد ڏيندڙ ادارا مطلب ته
 سڀئي اسانجي عوام جي پيڙائن جي رٿابندي، انهن تي عمل درآمد ۽ نگراني لاءِ وڏا
 احوالا ٿا مائين.

رٿا جا حمايتي ڪالا باغ ڏيڻ جي اڏاوت لاءِ انتهائي رعائتي اڳهڻ تي عالمي
 امداد/رقمون حاصل ڪرڻ جي توقع ٿا رکن. جيڪڏهن اسانجي نيوڪليائي هج
 سبب لڳل پابديون نه به هجن ها تڏهن به عالمي بيڪ يا ايسٽيائي ترقياتي بينڪ
 اهڙي رٿا لاءِ ايڏي رقم نه اچين ها. ڪالا باغ ڏيڻ کي رد ڪرڻ لاءِ سندن دليلن ۽

[illegible]

سيادي داسي لاء خانگي رقمون ڪهن به ريت سمجهڻ نه آهن. اهو اسان
سرمهر برحڪس مان پلي ڀت ڄاڻڻ ٿا. جيڪڏهن ڪالاباغ جي سمورن ملاح
پيلن کي جوڳو معاوضو ڏنو ويو ته اهي خانگي ڌريون بنا کي "هائي ڊن" سمجهي
رقم سيزائڻ کان ڪيائينديون. ٻئي پاسي ڊيم جا حمائتي آبهاسي وري ٻڌي بي
مڪمل طور تي خانگائڻ جا واضح حمائتي ٺاهڻ جيڪو عمل خانگي سيزڪار کي
هرڪاڻي سگهي ٿو.

ملڪي سطح تي نوڪسن وسيلي گڏ ٿيندڙ رقم رکي انهيءَ رٿا ڏانهن منتقل ڪرڻ جي صورت ۾ ڇا ٿيندو؟ جيستائين ڊيم جي لاڳت ۽ لاپ جي غير منصفائي ورهاست جا امڪان موجود آهن وفاق لاءِ انهيءَ مقصد تي وفاقي وسيلا ڪتب آڻڻ انتهائي غير شانائتو ڏسڻ ٿيندو. وڌيڪ مناسب اهو ٿيندو ته جن علائقن کي ان مان لاپ رستو آهي اُتان ئي ان لاءِ پئسا گڏ ڪجن ۽ انجي استعمال ڪندڙن کان ئي قرض چڪائڻ لاءِ رقم وٺجي.

ڪالاباغ ڊيم وارو تڪرار انتهائي سخت ۽ گهڻ پاسائو آهي جيڪو ايڏي وڏي ڊيم جي ضرورت کان وٺي نااهڪاري ماحولياتي ۽ سماجي اثرن لاءِ مناسب ۽ اثرائتي سھائتاجي اھليت تائين پکڙيل آھي. نتيجي طور ڊيم جي مخالفت بہ سخت ۽ وسيع آھي جنھن جي عالمي چڪاس ھيٺ اچڻ جا امڪان موجود آھن جيڪڏھن حڪومت انھن مخالفتن ۽ للڪارن کي منھن ڏئي سگھي ٿي تہ ڪالاباغ ڊيم جي رٿا چڪاس لاءِ عالمي ڊيم ڪميشن ڏانھن اُماڻي وڃي. ڄاڻ ۾ وٺيون معلوماتي بحث مباحثن جي راھ ۾ رڪاوٽ آھن انجو وڏو سبب وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن ۽ انھن جي ادارن جي انتهائي پڪريل ساک آھي.

اسين سمجهون ٿا ته مرڪز ڪالاباغ ڊيم جي اڏاوت رٿي انتهائي غير دانش منديءَ جو ثبوت ڏنو آهي. هيل تائين موجود سموري جان واضح ئي ڪري ته اها رٿ ڪيترين ئي خامين جو گاڏڙ آهي. جنهن جي نتيجي ۾ آبپاسي ۽ توانائي جا لاپ مشڪوڪ بڻيل آهن. جيڪڏهن انجا لاپ ملڪ جي انتهائي قليل دولت مند

آبادگارن ۽ صنعتڪارن کي حاصل ٿيندڙ ملڪ جي عام شهرين جي وڏي اڪثريت
انجي ڪري انهن جو سڪار ٿيندي

مٿي سان لاڳاپيل حسابي ۽ رورگار جي ذريعن جي اخلاقي ۽ قانوني حصن جي
تعمين لاءِ وسيع سرراءِ عامه جي صلاحڪاري جي موري ضرورت آهي. اسڪاڻ اڳ
رياست ۽ انجي هائيا ڪارن طرفان ڪابه مداخلت جيڪا سدو ٿيڻ جي ناهي ٿي
تاريخي دعوائن تي اثر انداز ٿيندي وسيع طور تي جمهوري وفاق جي ابادين ۽
شهرين جي بنيادي حصن تي رياست ۽ مرڪز طرفان راتاهو ليکي ويندي ان ڳالهه
کي تسليم ڪرڻ کان سواءِ ئي اسين ڪالا باغ ڊيم يا ڪو ٻيو ڊيم ناهن يا نه ناهن
بابت قومي اتفاق راهِ ڏانهن ڪا وڪ ڪئي سگهون ٿا. ٻي صورت ۾ گڏيل مفادن
واري ڪائونسل جون گڏجاڻيون ذميواري ۽ عوام ڏانهن جوابده راج جو انتهائي بي
پهچ متبادل ٿي رهنديون.

جيڪڏهن ڊيم جا حمايتي پنهنجي ڪيس جي بهتر سمجهائي سان سڃا
آهن ته ڪين ڇا ڪرڻ گهرجي؟ پهرين ته حڪومت ۽ انجي ادارن کي ڪالا باغ ڊيم
بابت سمورن دستاويزن سان هٿ چراند کان پاسو ڪرڻ گهرجي. ٻيو اهڙا اضافي
دستاويز تيار ڪيا وڃن جيڪي ڊيم جي فائدين، نقصانن ۽ سڌي ۽ الڌي خرچن
جا ايماندار ٿا انگ اکر عوام تائين رسائين. ٽيون ڊيم جا حمايتي اها ڄاڻ مرڪز ۽
صوبائي حڪومتن ۾ سياسي اشرافيا سان نه وڌين. جن سان هو طبقاتي، ثقافتي ۽
مفادي بنيادن تي سودي پازي ڪري سگهن ٿا. رياست آڏو اصل ترقياتي للڪار ملڪ
جي سمورن صوبن ۾ رهندڙ هزارين برادرين ۽ گروهن جي ڪروڙين عام شهرين
سان شفاف ڳالهيون ڪرڻ آهي.

جڏهن لاهور ۽ اسلام آباد ۾ مرڪز وفاق جي سرڪاري وسيلن سان
ڪالا باغ ڊيم جي اڏاوت جو دفاع ٿيو ڪري ته ان وٽ انهيءَ جي جواز لاءِ رڳو
قومي ترقي جو ميرانجهڙو ۽ تجربيدي نمرو ۽ اڪثريتي رياست جو نظريو ٿي آهي
جيڪو پنهنجي سر عوام جي غربت ۽ اڻبرابري جو جواز ٿو پيدا ڪري. وسيلن تي
واسطيدار ڌرين جي حقن کي ڇيهو ٿو رسائي ۽ مرڪز طرفان علائقائي توسيع
پسدي کي اڳهڙي روپ ۾ هڻائي ٿو. پاڪستان جي منصفائي برابري جي حيثيت ۽
جمهوري وفاق جي راهه تي سفر ۾ اهي ڳالهيون رڪاوٽن کان سواءِ ڪجهه به ناهن.
انڪري اسان سڀني کي انهيءَ هيج ۽ بي عقلي جي مزاحمت ڪرڻ گهرجي جيڪي
ملڪ جي غريب عوام جي ٽڙي تي نهن آهن.

(ڊي نواز جي ٽورن سان).

(ترجمو: اسلم خواجا)

ضميمو - ۱

ليٽر نمبر بي - ۱۹ (۶۷) / ۵۲ تاريخ ۲۶ - ۲ - ۱۹۵۳

ڊيسر فاروقي،

ٽن سمجهاڻ سو ته مرڪزي قانون ساز اسيمبلي جي موجوده بجيٽ حلاس ۾ دريائي پاڻيءَ بابت سنڌ ۽ پنجاب وچ ۾ اختلافن جي ڏس ۾ ڊيسر گذر جي تقرير وٺڻ جي ڌيان تي انڊي ويني هوندي جنهن ان ڏس ۾ هيٺيان پيغام اٿاريا آهن:

۱ - ۱. ورهاڱي کان اڳ واري هندستان سرڪار سنڌونديءَ جي پاڻيءَ جي ورڇ بابت فيصلو سنڌ جي حق ۾ ڏنو هو جنهن تي عمل نه ٿي رهيو آهي.

۱۱. پنجاب، سنڌ، حيدرپور ۽ بهاولپور کان سنڌ جي پاڻيءَ تي سندن جائز حصو "کسي" رهيو آهي.

۱۱۱. پنجاب، ڊنر ۽ بئراج تعمير ڪري رهيو آهي ۽ پنجاب جي دريائي سرسٽي کي پاڻ ۾ ڳنڍڻ لاءِ رٿائن تي عمل ڪري رهيو آهي جنهن سبب سنڌ جو پاڻي هيٺ مشڪل سان ٿي پهچي سگهندو.

۲ - هنن نقطن جو نهايت حيدرپوريءَ سان جائزو ورتو ويو آهي حقيقت ته اها آهي ته مرڪزي حڪومت پنجاب لاءِ ڪابه اهڙي رٿا منظور نه ڪئي آهي، جيڪا سنڌ پنجاب ٺاهه واري مسودي ۾ نه ڄاڻائي ويئي هجي. مون کي ڄاڻ آهي ته ٻنهي صوبائي حڪومتن هن ٺاهه جي رسمي منظوري ڪانه ڏني هئي، پر اهي اختلاف مالي معاملن بابت هئا.

۳ - مرڪزي حڪومت کي اهڙي ڪابه ڄاڻ ڪانهي ته پنجاب ۾ ڪو ڊيم ٺهي رهيو آهي، لڳي ٿو ته مسٽر گذر کي ان ڏس ۾ غلط ڄاڻ ملي آهي. مرڪزي حڪومت، پنجاب ۾ جنهن واحد بئراج جي اڏاوت جي منظوري ڏني آهي، سو تونسا بئراج آهي، جنهن جو ذڪر سنڌ - پنجاب ٺاهه ۾ ٿيل آهي جيستائين لنڪ جو تعلق آهي ته جيئن اوهان ڏانهن آسائيل صنعتن واري وزارت جا ليٽر نمبر بي - ۱۹ (۴۸) / ۵۲ تاريخ ۱۱/۱۲ مارچ ۱۹۵۳ ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته ممبائو - راوي - بيديان لنڪ رڳو اوڀر جناب ڪئنال جي پاڻيءَ جي نئين سر ورڇ جو ڪم ڪندو. ان جو گنجائش ۴۰ هزار ڪيوسڪ وڌيڪ آهي پر اضافي گنجائش، سنڌ سان

مشوري ۾ استعمال ٿي نه اندي وسدي ٻيو لڪ ڪئنال بلوڪي سلماڪي لڪ آهي. جنهن جو دس ايدرس ڪمي رٿور ۱۹۲۵ م پڻ ملي ٿو ۽ گورنمينٽ آف انڊيا پڻ ايدس رٿو ڪميسن جي رٿور ۾ ان جي بوسق ڪئي هئي. سنڌ پنجاب ٺاهه واري مسعودي ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته سجاد، حات ڪي راوي ۽ سلح سان گڏن لاء ۱۹۳۸ ڪيوسڪس جي گجائس ٺاهڻ لڪ تعمير ڪري سگهجي ٿو. بلوڪي سلماڪي لڪ جي گجائس ۱۵ هزار ڪيوسڪس ڪي مسڪري پاڪ مٿن لڪ جي گجائس سان ملائجي ته به اها مقرر حد جي اندر آهي. بلوڪي سلماڪي لڪ جو مقصد ايس وي ڪئنال جي قدرتي کوٽ جو پورا ٿو ڪرڻ آهي. جيئن اڳ حوالو ڏنل ليٽر ۾ وضاحت ٿيل آهي.

۳ - آئون اوهانجو نهايت ٿورائشو رهندس جيڪڏهن اوهان مون کي سڏونديءَ جي بائي جي وڃ جي ڏس ۾ ڪنهن اهڙي ٻي ڳالهه جي ڄاڻ ڏيندا. جنهن بابت سنڌ سرڪار مطمئن نه هجي.

ان ڏس ۾ آئون اوهان جو ڌيان ليٽر نمبر بي ۱۹ (۲۱) ۵۲ تاريخ ۱۶ جنوري ۱۹۵۳ ڏانهن ڇڪائيندس جيڪو مون مسٽر فوٽي کي لکي مرڪزي حڪومت طرفان اها خاطري ڏني هئي ته سنڌ سان صلاح مشوري لاءِ اڳ آهي ڪنهن ٻي رٿا جي منظوري نه ڏيندا.

صممو 2

پاڪستان وفد جي ميمبر ڊاڪٽر ايم اس قريشي، جو سنڌ حڪومت ڏانهن نوٽ

صوبائي نقطہ نظر کي ميعان ۽ عمل تي اڀرندار بنڻ ڏيو ويو. بهرحال
ومد جي ڪنهن به سينئر ميمبر کي ٻڌائڻ يا حڪومت کي انڊس لڪ ناس
سفارش ڪئي ويئي، جيڪا تجويز حڪومت رد ڪري ڇڏي. ان هندستاني وفد يا
بنڪ سان اسان جي ڳالهين ۾ ڪوبه ڪردار نه ڪيو. جڏهن سينيئر ميمبرن سان
مشورو ڪيو ويو ته انهن يڪراهه لنگ جو ذڪر ڪرڻ جي به مخالفت ڪئي. مسر
حامد ته مسٽر حسن کي جيڪو بهاولپور جو عيوضي هو اهو به چارو وڌو ته ان
لنگ سان سلیماننگي تي بهاولپور جي واھن کي سنڌو مان ربيع ۾ پاڻي ملي
سگهندو. مسٽر حسن کي پاڻي جي مقدار جي ڄاڻ هئي ۽ اصولي طور تي به هن
سندس مخالفت اهو چئي ڪئي ته هو هتي پاڪستان جو ڪيس وڙهڻ آيو آهي
ڪنهن خاص صوبي يا رياست جو نه. بهتر اهو ٿينو ته اندرين جهيڙن کي مستقبل
لاءِ ڇڏيو وڃي.

ساڳي نموني الهندن دريائن مان سنڌ جي استعمال واري پاڻيءَ کي رد
ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويئي. پاڪستاني پلان ۾ ان حد تائين غلط
تخمينا پيش ڪيا ويا ته اپريل ۽ مئي ۾ نه رڳو سنڌونديءَ تي نون بئراجن کي
سندن لاءِ رکيل پاڻي ملي سگهندو. پر وڌيڪ ترقيءَ لاءِ ٻين اضافي پاڻي بچندو
مون ۽ مسٽر حسن ٻنهي ان موقف سان اختلاف ڪيو ۽ مسٽر نيس جي نڌارن
اسان جي ڪڍيل ان نتيجي جو پيپرائي ڪئي ته حقيقت ۾ سال ۾ گهڻو ڪري پاڻيءَ
جي اثاٽ رهندي. گهڻي زور ڀرڻ کانپوءِ مسٽر حامد طرفان هڪ صميمي جاري
ڪيو ويو جنهن ۾ انهن مهينن ۾ پاڻيءَ جي کوٽ جي سڳين نوعيت ظاهر ڪئي
ويئي.

مسٽر حامد پاڪستان جي پاڻيءَ کي چڻ ذاتي ملڪيت سمجهي رهيو هو.
پهرين سڊس سيڪريٽري خليل الرحمان جنهن کي سڊس اندروني احساسن جو
نگهبان هئڻ گهرجي پاڻي جي ڪوٽا جي اهميت کي گهٽائڻ ۽ اهو چوڻ شروع ڪيو
ته آخر ڪار انهن حقن تان هٿ ڪڍڻو پوندو. مون سڊس غير ذميدار روش تي

مسٽر حامد سان احتجاج ڪيو ۽ اهو واضح ڪيو ته پاڻي جي معيار ڪو نه هڪ ڦڙو به نه هوندو. بعد ۾ مسٽر حامد پاڻ سرور خان خان کي چيو ته معاهدي جي لاءِ هو سي جي معيار ڪيل ڪو نه هڪ ڦڙو به نه هوندو. ساڳئي ڏينهن هن مسٽر جس کي چيو ته هو مادو نل لاءِ پن راضي ٿي ويندو. حڪومت جي ان پٽيءَ کي پاڪستان جي ڪرول ۾ ڏنو وڃي مسٽر حامد کي ان ڪارڊ جي ڪا ڳڻتي ڪانه هئي ته پاڻي جو اهو اضافي مقدار انڊيا کي ملڻ سان پاڪستان کي ڪو نقصان ٿيندو.

پاڪستان جي ڊزائين (مسٽر حامد جي ٺاهيل) بدقسمتيءَ سان وفد جي سينئر ميمبرن جي اعتماد تي پڻ پورو لهڻ ۾ ناڪام ٿي پيا. رهي ته ورهاڱي مهل مسٽر حامد پنجاب ۾ سڀ کان سينئر مسلم انجنيئر هو. پارٽين ڪميشنءَ بعد ۾ ٽالپي ٽريبونل آڏو پاڻي جي ورڇ جو ڪيس اٿارڻ ۾ ناڪام ٿيو هو. ساڳئي ماڻهو هو جنهن اپريل ۱۹۴۸ ۾ سندس حڪومت جي مسودي کان سواءِ هڪ ٺوڪي شمال ٺاهڻ تي صحيحون ڪيون جنهن تحت هن راويءَ ۽ ستلج جي پاڻيءَ تي اولهه پنجاب حڪومت جي سمورين دهوائن تان هٽ ڪيو ۽ Seigniorage چارجز ادا ڪرڻ جو واعدو ڪيو. تنهنڪري هو هر قيمت تي ڪنهن معاهدي تي پهچڻ جو خواهشمند هو. ٻئي پاسي وفد جي سينئر ميمبرن جو اصرار هو ته پاڻي واري ورپر محمد علي جي مشوري تي عمل ڪيو وڃي جيڪو هن ۲ سيپٽمبر ۱۹۵۲ تي هيٺ ريت ڏنو هو:

”وفد کي معقول رويو اختيار ڪرڻ گهرجي پر ساڳئي وقت رڳو ڪنهن معاهدي تي پهچڻ لاءِ ان سڀڪجهه تان هٽ نه ڪرڻ جيڪاڻي جن تان هٽ ڪرڻ پاڪستان جي مفاد ۾ نه هجي. تنهنڪري وفد کي معقول پر مضبوط موقف اختيار ڪرڻ گهرجي. اهڙي ريت نقطه نظر ۾ اختلاف هو، جيڪو سٺي ٿير ورڪ لاءِ سازگار نه هو.

مسٽر نصير طرفان جنرل وهيلر کي اهي مثنون ته هو ڪنهن معاهدي کان سواءِ واپس نٿا وڃي سگهن بيٺڪ کي ان ڳالهه تي قائل ڪيو ته پاڪستان ٺاهڻ تي پهچڻ لاءِ ڪا به ڳالهه کي قبول ڪري وٺندو. ايسٽائين جو حامد لاءِ نهايت هائيمڪار تجويز پڻ قابل قبول هئي سندس سيڪريٽري (خليل الرحمان) به هو پاڻ سرور خان سان پهرين اپريل ۱۹۵۴ تي ان ڳالهه سميت بيا ته اهڙي حڪومت لاءِ ڪنهن فيصلي جي اميد نٿي رکي سگهجي جيڪا پاڻ لوڏن ۾ هجي ۽ فيصلو واشنگٽن ۾ ئي ڪرڻ گهرجي. جنهن جي ذميواري انجنيئر ٿي نه پر ڪنهن ٻئي تي هوندي. شايد هو ناصر احمد جو حوالو ڏيئي رهيا هئا.

سرور خان اهڙي ڪنهن به ڪوشش جو مذاق اڏائيندي چيو ته ”

”اها سندن دائره ڪاره ٻاهر آهي.“

صمبمو - 3 آپياشي ۽ بجلي کاتو

موضوع: ون يونٽ سنڌ بعد دريائي پاڻيءَ جي ورج جو
بندوبست

ايس ڪي ملوڪ سيڪريٽري آبپاشي بجلي کاتو اولهه پاڪستان ۽ سيڪريٽري (نامزد) پاڻي ۽ بجلي سنڌ ۽ ميان سليم الدين سيڪريٽري (نامزد) پاڻي ۽ بجلي پنجاب وچ ۾ ۱۸ ۽ ۱۹ جون ۱۹۷۰ تي هڪ گڏجاڻي ۾ جنهن ۾ ون يونٽ سنڌ کان به آبپاشي لاءِ دريائي پاڻيءَ جي ورج جي مختلف پاسن جي نظر داري لاءِ ضروري مشينري جي جوڙجڪ واري مسئلي تي ڳالهه ٻولهه ٿي ۽ هيٺين تجويزن تي پڪراءِ رضامندي جو اظهار ڪيو ويو:

الف) مستقبل جي پاڻي جي ڪوتاهه جي تعين لاءِ پاڻي جي ورج وارو ڪميشن جوڙيو وڃي. اهو معاملو نهايت نازڪ نوعيت جو آهي جنهن جو چئني صوبن جي آبپاشي کاتن وچ ۾ سڌين ڳالهين ذريعي حل ٿيڻ گهرجي. اهو اهڙي قسم جو معاملو آهي جنهن ۾ چارئي صوبا گهڻي دلچسپي رکڻ يا.

ڪميشن جو چيئرمين سپريم ڪورٽ جو هڪ جج هئڻ گهرجي. جنهن جا چار ميمبر هجن، جيڪي ترجيحي طور تي اريگيشن انجنيئر هجن ۽ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان جي ٻنهي صوبن ۾ ان هر هڪ صوبه ۾ هڪ ميمبر، نامزد ڪيو وڃي.

سيڪريٽري (نامزد) سنڌ جو خيال آهي ته چيئرمين اوڀر پاڪستان مان هئڻ گهرجي.

ب) دريائي پاڻيءَ جي انتظام جي سلسلي ۾ پنجاب ۽ سنڌ وچ ۾ رورائو جي بنياد تي مٿي اختلافن جي ٺهڻ لاءِ هڪ ٻن ميمبرن وارو بورڊ مقرر ڪيو وڃي. جنهن ۾ پنجاب ۽ سنڌ جو هڪ هڪ ميمبر شامل هجي. اهي ميمبر چيف انجنيئر جي درجي جا هجن.

جنهن حد تائين ممڪن ٿي سگهي گڏجاڻيون واري واري سان لاهور ۽ ڪراچي ۾ ٿيڻ گهرجن، جنجي ميزبان ميمبر صدارت ڪري. ان ڏس ۾ ڪابه شڪايت واسطدار صوبي جي چيف انجنيئر ميمبر کي

ڪرڻ گهرجي. اهو ان ميمبر جو ڪم هوندو ته اهو معاملو نوڙي ۾ سندن سر
منصب وٽ کڻي وڃي. جيڪڏهن نوڙي ڪم ٿي نٿو ٿئي ته بهرحال سندن سر
معاملو پاڻيءَ جي وڃڻ واري ڪم ۾ کڻي وڃي. هن جو مسئلو اهو ڏيکار
ميل آهي.

ح (پاڻيءَ جي اڳي اڪرن جي درستي هئڻ جي ڄاڻ ڏيڻ لاءِ پاڻيءَ جي
وڌيڪري جا مشاهداتي ميل (ڊسچارج ايزرويس ميل) قائم ڪرڻ گهرجن. سندن
جا سربراھ ايگريڪيويٽو انجنيئر هجن، جن جي مدد لاءِ ٻار اسٽيٽ انجنيئر هئڻ
گهرجن.

سنڌ حڪومت جا ڊسچارج ايزرويشن ميل، سنڌ حڪومت جي انتظامي
ڪنٽرول ۾ هجن، جيڪي پنجاب ۾ مختلف بئراجن جو گڏيل طور مشاهدو ڪرڻ
پاڻيءَ جي ضروري بيمائش ۽ نيڪال جا ڊسچارج ايزرويشن ميل، پنجاب اسٽي
ڪاتي جي انتظامي ڪنٽرول ۾ هوندا جيڪي سنڌ جي بئراجن جي ضروري بيمائش ۽
پاڻي جي نيڪال جو جائزو وٺندا ۽ انهن جا انگ اکر اماڻيندا. ميرياڻ حڪومت جي
ڌميواري هوندي ته مختلف هيڊ ورڪس جي اسسٽنٽ انجنيئر ۽ سندن عملي ڪي
مناسب رهائش مهيا ڪري.

هنن سندن جي قائم ڪرڻ سان غلط ڄاڻايل غلط انگن اڪرن جي ڏس ۾
شڪايتن ۽ جوابي شڪايتن کان بچڻ ۾ مدد ملندي.
اسان پنهنجي جو خيال آهي ته مٿين ٽن تجويزن تي عمل سان ون يونٽ جي
ٽن کانپوءِ پيدا ٿي سگهندڙ مسئلن جو مناسب اڪلاءِ ٿي سگهندو.

(ايس - ڪي - بلوچ)

سيڪريٽري

پاڻي ۽ بجلي

حڪومت اولھ پاڪستان ۽

سيڪريٽري

پاڻي ۽ بجلي سنڌ

(ميان علي الدين)

نامزد سيڪريٽري

پاڻي ۽ بجلي

حڪومت پنجاب.

۱۸۶۰ کان رکارد کيل ناکام ڏين جو وچور، جن جي نتيجي ۾ ماڻهو اجل جو به شڪار بڻيا.

مارحمي ويل ماڻهن جو تعداد	ناڪام ٿيڻ جو سال	مڪمل ٿيڻ جو سال	اوپچائي (ميٽرن ۾)	ملڪ	ڏيهر
250	1864	1858	29	برطانيا	ڏيس ڊيڪ
1000 کي وڌيڪ	1868	1633	28	جپان	زونيڪ
143	1874	1865	13	آمريڪا	موني
209	1881	1853	36	الجزائر	پي هـ
100 کي وڌيڪ	1888	1888	17	چيني	ويو پروسو
2209	1889	1881	22	آمريڪا	ڊڪن ڊيڪ
150	1890	1909	34	آمريڪا	وس ڪروو
150	1895	1897	15	فرانس	پيٽروني
80	1911	1915	15	آمريڪا	سـ
30	1916	1917	40	آمريڪا	هينهو-وي
65	1916	1923	17	چيڪو سلواڪيا	ميلا ڊيس
1000 کي وڌيڪ	1917	1908/1924	24	ڊنٽ	نيڪا
600	1923	1926	44	مئي	ڪينو

۱۸۹۰ کان رڪارڊ ڪيل ناڪارم ڏين جو وچور، جن جي نتيجي ۾ ماڻهو اجل جو به شڪار بڻيا.

مادرجي ويل ماڻھن جو تعداد	ناڪارم ٿيڻ جو سال	مڪمل ٿيڻ جو سال	اوجاڻي (ميٽرن ۾)	ملڪ	ڏيڻ
۱۰	1925	1923	11	ويلز	ايڄيٽائو/سڪائو ڏيڻي
۵	1928	1957	62	آمريڪا	سيٽ فرانسس
1۰۰۰	1935	1954	12	انگلي	ايلا سملارز ڏيڻو
۴	1959	اڏاوت هيٺ	34	اسٽين	ويگاڏي ٿورا
۲۰	1959	اڏاوت هيٺ/۱۸۷۹	61	فرانس	مالياسيٽ
۱۸۸۰	1960	1960	54	پورٽو ريڪو	اورس
۲۵	1961	1962	54/42	يوڪرين	ڊبل مار
۹۰	1961	اڏاوت هيٺ	261	ڀارت	پيشا/خاندان ڪوراسلا
۲۰۰	1961	1938	12	ڏکڻ ڪوريا	هو ڪوري
۲۵۰	1961	1950 ڏهاڪو	16	فلپائينس	ڪورالائيزر
۱۰	1963	1976	54	اٽلي	وايوٽ
۴۰	1963	1899	15	ڪولمبيا	قوتورا ڄاڻاڇاڇا
۱۰۰۰	1964	1972	32	آمريڪا	سورگيٽ

۱۸۶۰ کان رڪارڊ ڪيل ناڪام ڏينهن جو وچور، جن جي نتيجي ۾ ماڻهو اجل جو به شڪار بڻيا.

مارحمي سن ماڻهن جو عدد	ناڪام ٿيڻ جو سال	مڪمل ٿيڻ جو سال	اوجاڻي (ميٽرن ۾)	ملڪ	ڏيهر
2۸۰	1966	1980	6	امريڪا	زڪو رېڪراڊ
42	1967	1980	90	امريڪا	فائنگ ساگر
125	1967	19۷۱ جو دفاع ڪو	1۳	چين	سجور
237	1970	19۷2	2۸	امريڪا	هرياس
2,30,000	1972	1980	77	امريڪا	بنيو ڪريڪ
14	1972	19۷2	15	امريڪا	ڪينيڊا ڊيڊ
39	1975	19۷7	23	ڀارت	پاڻياڻو، نمنان
39	1976	1917	18	ڀارت	ٽيٽون

دین جي نتيجي ۾ قدرتي ڊپٿ (زلزلا) جا رپورٽ ٿيل واقعا (ريڪٽر اسڪيل تي 4.0 ميگنيٽيوڊ کان وڌيڪ)

دِير	ملڪ	ذخيري جو مقدار (m ³ × 10 ⁶)	شروع ٿيڻ جو سال	سڀ کان وڏو رٿرڙو	ضابطو
ڪوئٽا	ڀارت	2780	1962	1967	ڪوئٽا
ڪيرينا	زمبابوئيا	175000	1958	1993	ڪيرينا
ڪريماينا	يونان	4750	1965	1966	ڪريماينا
جونيڪ زونڪ	چين	14,000	1959	1962	جونيڪ زونڪ
سربڪارو	ٿائيلينڊ	17,745	1977	1983	سربڪارو
ميرانس	يونان	41	1929	1938	ميرانس
اوروش	امريڪا	4400	1967	1975	اوروش
اسوان	مصر	164000	1964	1971	اسوان
بين موردي	نيوزيلينڊ	2040	1964	1966	بين موردي
ايوڪمپيني	آسٽريليا	4761	1957	1959	ايوڪمپيني
هوروز	امريڪا	36703	1935	1939	هوروز
بجينا - بستيا	يوگوسلاويا	340	1966	1977	بجينا - بستيا
پستيا	ڀارت	947	1981	1983	پستيا

دین جي نتیجی ۾ ذرتی ذہن (زلزلا) جا رپورت ٿیل واقعا (ریکتراسکیل تی 4.0 میگنیٽیوڊ کان وڌیک)

ماپ	سڀ کان وڏو زلزلو	شروع ٿیڻ جو سال	ذخیري جو مقدار ($m^3 \times 10^6$)	ملڪ	ذہر
4.9	1971	1958	1505	امریکا	کیر
4.9	1961	1960	149	جاپان	کیراچی
4.9	1963	1962	275	فرانس	مونٽی نرڊ
4.8	1974	1972	540	چین	سیرو
4.7	1964	1964	14,8000	گھانا	کوسوسو
4.7	1962	1960	678	اسپین	کلیسیس
4.7	1973	1967	16000	چین	دیجیو مکیو نو
4.7	1963	1959	292	فرانس	گرمیو
4.6	1969	1968	1000	یونان	کسٽی کٽیو
4.6	1978	1976	9000	نیوزیلینڊ	کٽیو کٽیو
4.6	1972	1972	10500	تاجکستان	نوریک
4.5	1973	1954	470	چین	فیورینسک
4.5	1985	1984	8860	مئلیئم	خانو لاٽیر

ڏينهن جي نتيجي ۾ ڌرتي ڌٻڻ (زلزلا) جا رپورٽ ٿيل واقعا (ريڪٽر اسڪيل تي 4.0 ميگنيٽيوڊ کان وڌيڪ)

ماپ	سڀ کان وڏو زلزلو	شروع ٿيڻ جو سال	ذخيروي جو مقدار (m ³ x106)	ملڪ	ڏيهر
4.4	1966	1965	13	اٽلي	پاسٽر
4.4	1971	1968	605	فرانس	وگنيس
4.3	1974	1952	3517	امريڪا	گلارڪ هيل
4.2	1974	1973/4	1500/2300	برازيل	بج مڇوٻ ڊيم گريڊو
4.1	1964	1960	37	اسپين	گريٽ ريلاس
4.1	1975	1975	10423	ڪيناڊا	مانٽڪ ٽوگن

الہندن دریائن جا موسمی ۽ سالانا وھکرا (ملن ایکڑ فوٹن یر)

سال	خریف	ربیع	مجموعی وھکرو
1922-23	212.47	25.23	146.70
1923-24	130.47	23.55	154.02
1924-25	109.56	20.13	129.69
1925-26	100.50	18.21	118.71
1926-27	99.16	18.15	117.31
1927-28	90.44	20.41	110.85
1928-29	108.21	22.09	130.30
1929-30	97.20	26.96	124.16
1930-31	117.14	19.72	136.86
1931-32	101.28	22.31	123.59
1932-33	107.63	17.63	125.26
1933-34	125.68	18.76	144.44
1934-35	108.19	18.66	126.85
1935-36	116.81	22.29	139.10
1936-37	124.92	20.92	145.84
1937-38	110.10	21.35	131.45
1938-39	125.37	22.59	147.96
1939-40	127.25	17.55	144.80
1940-41	107.48	15.82	123.30
1941-42	106.61	25.61	132.22
1942-43	145.96	23.40	169.36
1943-44	130.54	19.61	150.15
1944-45	119.42	20.37	139.79
1945-46	131.64	19.10	150.74
1946-47	112.01	18.42	130.43
1947-48	101.36	23.31	124.67
1948-49	132.15	23.57	155.72
1949-50	132.29	23.71	156.00
1950-51	151.27	20.38	171.65
1951-52	93.60	20.21	113.81
1952-53	112.33	17.97	130.30
1953-54	116.31	26.77	143.08
1954-55	119.98	20.27	140.25
1955-56	107.51	25.02	132.53

آلهندن دريائن جا موسمي ۽ سالانا وهڪرا (ملين ايڪڙ فوٽن ۾)

سال	موسمي	وسمي	مجموعي وهڪرو
1956-57	131.92	25.46	157.38
1957-58	123.00	28.10	151.10
1958-59	124.47	34.09	158.56
1959-60	154.74	32.05	186.79
1960-61	124.97	20.74	145.71
1961-62	119.58	20.93	140.51
1962-63	89.96	19.85	109.81
1963-64	113.40	21.66	135.06
1964-65	116.11	22.39	138.43
1965-66	117.81	21.09	138.90
1966-67	116.84	23.83	140.47
1967-68	120.42	25.76	146.18
1968-69	115.63	23.21	138.84
1969-70	114.49	19.76	134.25
1970-71	90.20	15.90	106.10
1971-72	88.27	15.74	104.01
1972-73	101.62	24.45	126.01
1973-74	145.20	19.77	164.97
1974-75	80.64	19.67	100.31
1975-76	116.30	23.22	139.52
1976-77	116.85	18.43	135.28
1977-78	104.36	23.10	127.46
1978-79	137.45	26.02	163.47
1979-80	108.84	23.12	131.96
1980-81	109.81	26.59	136.40
1981-82	117.68	22.93	140.61
1982-83	97.11	25.27	122.38
1983-84	128.29	21.67	149.94
1984-85	115.99	18.93	134.92
1985-86	91.66	26.02	117.68

وهڪري جون خاصيتون

سراسري	115.24	22.03	137.27
--------	--------	-------	--------

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488